

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КОМАРОВА Зоя Іванівна

УДК 81'367.5

**ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ І СЕМАНТИКО-
ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ДІСПРИСЛІВНИКОВИХ
ЗВОРОТІВ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ**

10.02.01 – українська мова

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник – Плющ
Марія Яківна, доктор
філологічних наук, професор

Київ – 2003

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ГРАМАТИЧНИЙ СТАТУС ДІЄПРИСЛІВНИКА І	
ДІЄПРИСЛІВНИКОВОГО ЗВОРОТУ	11
1.1. Дієприслівник як морфологічна форма дієслова (верббід).....	11
1.2. Дієприслівник як компонент синтаксичної структури речення	18
РОЗДІЛ II. ВАЛЕНТІСНІ ОЗНАКИ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ І ВНУТРІШНЯ	
ФОРМАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ ПОБУДОВ З НИМИ	39
2.1. Поняття валентності у мовознавстві	39
2.2. Моделі дієприслівникових словосполучень з об'єктним компонентом	50
2.3. Моделі дієприслівникових словосполучень з адвербіальним	
компонентом.....	64
2.4. Моделі двокомпонентних словосполучень із предикатно-детермінуючим	
дієприслівником	73
2.5. Моделі трикомпонентних дієприслівникових словосполучень.....	74
2.6. Моделі чотирикомпонентних дієприслівникових словосполучень.....	83
РОЗДІЛ III. СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА І ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА	
ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОСТОГО І СКЛАДНОГО РЕЧЕНЬ З	
ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМ ЗВОРОТОМ.....	91
3.1. Реалізація семантико-синтаксичних відношень у структурі простого	
речення з дієприслівниками доконаного виду	91
3.2. Реалізація семантико-синтаксичних відношень у структурі простого	
речення з дієприслівниками недоконаного виду.....	113
3.3. Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) у складнопідрядних реченнях	
нерозчленованої структури.....	130
3.3.1. Дієприслівник як опорний компонент для підрядної частини у	
складнопідрядних з'ясувальних реченнях	131
3.3.2. Дієприслівникова конструкція як опорний компонент для залежної	
частини у складнопідрядному реченні з присубстантивно-атрибутивними	
відношеннями.....	138
3.3.3. Дієприслівникова конструкція у складнопідрядному реченні з підрядними	
займенниково-співвідносними	146
3.4. Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) у складнопідрядних реченнях	
розчленованої структури	150
3.5. Дієприслівник у складносурядних, безсполучникових, багатоконпонентних	
складнопідрядних реченнях та конструкціях з різними видами і засобами	
зв'язку	160
ВИСНОВКИ	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	180

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Adv – обставинний компонент

Adv₁ – перший обставинний компонент

Adv₂ – другий обставинний компонент

Adv₃ – третій обставинний компонент

Adverb – прислівник

AdvPart – дієприслівник

N – іменник

N₂ – іменник у родовому відмінку

N₃ – іменник у давальному відмінку

N₄ – іменник у знахідному відмінку

N₅ – іменник в орудному відмінку

N₆ – іменник у місцевому відмінку

Obj – об’єктний компонент

Obj₁ – перший об’єктний компонент

Obj₂ – другий об’єктний компонент

Obj₃ – третій об’єктний компонент

P₂ – предикат другорядної дії

P.d. – предикативний компонент

Pron – займенник

S₁ – суб’єкт основної дії

S₂ – суб’єкт другорядної дії

ВСТУП

У сучасній лінгвістиці функціональний підхід у вивченні граматичних одиниць (як синтаксичних, так і морфологічних) є панівним. Теорія функціональної граматики будується на двох основних напрямках аналізу мовних засобів – „від форми до функції” і „від функції до форми”, що зумовлено принципом асиметрії мовного знака, з яким пов’язана відсутність співвідношення між одиницями плану вираження і плану змісту. При побудові функціонального синтаксису як особливого типу граматичного опису переважає принцип „від форми до функції”, який передбачає дослідження особливостей функціонування синтаксичних одиниць у тісній взаємодії з їх формально-синтаксичною будовою. Функціональний синтаксис у двох своїх різновидах – семантичному і формальному – загалом орієнтований на вияв мовних ознак синтаксичних об’єктів, з’ясування їхньої ролі у процесі комунікації [73, 14]. Пошуки співвідношення внутрішніх властивостей із характером функціонування одиниці у мовленні дозволять глибше пізнати її сутність, виявити диференційні ознаки та потенційні можливості [44, 27].

Значний науковий інтерес із погляду функціонального синтаксису викликає просте речення, ускладнене другоряднопредикативними відношеннями через уведення у його структуру компонента, вираженого напівпредикативною дієприслівниковою конструкцією. Такі речення вважаються за формою простими, а за змістом – семантично складними (неелементарними) [71, 7; 165, 8; 213, 123; 236, 323–330].

Характерною ознакою речення, яка вирізняє його серед інших мовних одиниць, є предикативність – віднесеність висловлюваного (змісту) до дійсності [67, 264]. Предикативність вважається ознакою всіх речень, зокрема і підрядних. З іншого боку, у мовознавстві давно помічена семантична і функціональна близькість підрядних речень і ряду інших мовних утворень – інфінітивних, дієприкметникових, дієприслівникових зворотів, атрибутивних комплексів тощо, які називають трансформами, дериватами речення. Для

пояснення їхньої функціональної подібності з реченням використовується поняття „другорядної предикативності”, в основі якої лежить „збереження дериватами предикатних слів властивості співвідноситися з певною типовою ситуацією і передбачати учасників цієї ситуації” [110, 61]. Отже, з погляду відображення структури ситуації речення і його трансформи повністю тотожні. Диференційною ознакою порівнюваних конструкцій є те, що деривати речення не можуть виступати як окреме самостійне речення-висловлення. Відображаючи зв'язок між семантичною складністю речення і його елементарною синтаксичною структурою, додаткова (або другорядна, супровідна) предикативність обов'язково передбачає основну предикативність, між якими встановлюються семантико-синтаксичні відношення, аналогічні тим, які спостерігаються між предикативними частинами складних речень.

Додаткова предикативність виявляється, коли безпосередньо в реченні наявний зв'язок між предметом і ознакою (предикатом). Приписування ознаки предмету висловлення шляхом поєднання компонентів речення, в яких цей акт реалізується, називають предикацією. Вона виступає предикативним центром речення, якщо в ній самостійно формально виражений модально-часовий план, у протилежному випадку предикація оформляється як додаткова, другорядна [170, 8].

Функція додаткової предикативності (предикації) лежить в основі визначення граматичного значення дієприслівника: „додаткова дія”, „додаткова характеристика суб'єкта, що вказує на процесуальну ознаку” [213, 25–26]. Функціонально виступаючи у ролі супровідної „другорядної дії” і не маючи відмінюваних форм, дієприслівник тим самим обставинно характеризує дію дієслова-присудка.

Для розкриття синтаксичної сутності будь-якого елемента продуктивним є не тільки зіставлення певного синтаксичного явища з іншими явищами, а й визначення різноманітних зв'язків його з іншими елементами в синтаксичній структурі речення [198, 54]. Можливості синтаксичних зв'язків слова, що зумовлюються граматичним і семантичним чинниками, характеризують його як

окрему мовну одиницю. Синтаксичні зв'язки і виділювані на їх основі компоненти становлять центр формально-синтаксичної організації речення (словосполучення), що співвідноситься з відповідним формальним зразком (моделлю, структурною схемою).

Специфічною властивістю дієприслівника як граматичної одиниці є його здатність вступати у зовнішній синтагматичний зв'язок зі словами, які виражають дію та її суб'єкт, і внутрішній синтагматичний зв'язок зі словами, що входять до складу дієприслівникової конструкції. У цьому плані важливим є з'ясування характеру входження дієприслівникової конструкції у структуру речення та природи її внутрішнього членування.

У мовознавстві питання синтаксису і морфологічного статусу дієприслівника неодноразово були предметом спеціальних досліджень (праці Н.Й. Бовтрук, Г.В. Валімової, Л.О. Дерібас-Тюкшиної, Л.М. Коць, О.М. Кузьмич, О.В. Кульбабської, Т.В. Ликової, Е.С. Сасинович). До проблем синтаксичного функціонування дієприслівника, що більш-менш висвітлювались у працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців, слід зарахувати такі, як: зв'язок дієприслівника (дієприслівникового звороту) з різними типами головних присудків та різними типами речень; зв'язок дієприслівників (дієприслівникових зворотів) між собою та в їх відношенні до головних частин речення, засоби зв'язку; співвідношення між позицією і видом дієприслівника та позицією і граматичним часом чи способом дієслова-присудка; зв'язок із підметом речення; існування головного і другорядного підметів у складі дієприслівникового звороту; уживання дієприслівників чи дієприслівникових зворотів у їх зв'язку з підрядними реченнями, залежними від них тощо.

Однак, незважаючи на посилений інтерес мовознавців до особливостей функціонування дієприслівникового компонента у структурі речення (словосполучення), ще й досі існують розбіжності у трактуванні дієприслівника й утворюваного ним звороту. Отже, **актуальність теми** дисертаційної роботи вмотивована потребою комплексного аналізу дієприслівникових зворотів з

погляду їхньої структури та діапазону функціонування, а також необхідністю виявлення функцій дієприслівника, який не має граматикалізованого синтаксичного значення, що дозволить глибше пізнати граматичну природу та потенційні можливості його семантики на синтаксичному рівні.

Об'єктом дослідження виступають функції дієприслівникових комплексів у структурі простого ускладненого речення та складного речення з залежним компонентом придієприслівникового зв'язку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямком Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Дослідження проблем гуманітарних наук”, входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови і є складовою частиною теми „Лінгводидактичний опис функціонування української мови”.

Мета дослідження – з'ясувати внутрішню формально-синтаксичну організацію дієприслівникових зворотів та параметри їхнього функціонування у структурі простого ускладненого і складного речень.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- ◆ уточнити зміст і граматичний статус дієприслівників та дієприслівникових зворотів;
- ◆ виявити особливості реалізації внутрішньої валентності дієприслівника як семантичного і граматичного організатора побудов із ним;
- ◆ описати внутрішню формальну структуру дієприслівникових конструкцій;
- ◆ з'ясувати параметри функціонування напівпредикативних дієприслівникових зворотів у структурі простого ускладненого речення;
- ◆ виявити основні типи реалізацій семантико-синтаксичних відношень між складовими частинами простого ускладненого

речення, формальними центрами яких виступають дієслово-присудок і дієприслівник;

- ♦ охарактеризувати типи складних речень із залежним компонентом придієприслівникового зв'язку, встановити їхню структурно-функціональну своєрідність.

Матеріалом дослідження послужили прості та складні речення з дієприслівниковими зворотами, дібрані методом суцільного виписування з художніх текстів української літератури XIX – XX століть. Джерельну основу дисертаційної роботи становлять вибірки фактичного матеріалу з творів В. Винниченка, О. Гончара, Є. Гуцала, П. Загребельного, О. Іваненко, Л. Костенко, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Лепкого, Ю. Мушкетика, Олександра Олеса, Д. Павличка, В. Підмогильного, П. Тичини, І. Франка, Т. Шевченка, В. Шевчука (усього близько 5 тисяч синтаксичних конструкцій).

Методологія і методи дослідження. Науковий аналіз здійснено на основі відомих положень про зв'язок мови і мислення, мови і мовлення, єдності загального та конкретного, співвідношення форми і змісту мовних одиниць. Характер дослідження зумовив необхідність комплексного використання різних методів, основним серед яких є описовий, що сприяло з'ясуванню природи й особливостей функціонування мовних явищ. Використовувались елементи трансформаційного, дистрибутивного і компонентного аналізу, що дозволило розглядати структуру словосполучення і простого речення у взаємозв'язках і взаємодії зі структурами складних речень.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній комплексно описано механізм взаємодії формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації дієприслівникового звороту, простого та складного речень, що містять у своєму складі напівпредикативну дієприслівникову конструкцію: виявлено основні типи реалізацій семантико-синтаксичних відношень між складовими частинами простого ускладненого речення; охарактеризовано складні синтаксичні структури з залежним компонентом придієприслівникового зв'язку; виділено конкретні моделі дієприслівникових

словосполучень, лексико-семантичні групи дієприслівників та залежних від них елементів, встановлено семантичний взаємозв'язок між носієм валентності (дієприслівником) та валентно зумовленими предметними актантами й іншими обставинними компонентами.

З'ясування порушених у роботі проблем має теоретичне й практичне значення. **Теоретичне значення дослідження** визначається тим, що його результати доповнять граматичний опис простих ускладнених речень та складних речень із компонентом придієприслівникового зв'язку. Аналіз сполучуваних можливостей дієприслівника як другорядного предиката сприятиме поглибленому вивченню валентності, що охоплює усі лексико-граматичні класи повнозначних слів, по-різному матеріалізуючись у синтаксичних побудовах.

Практичне значення дисертації. Висновки й узагальнення наукового дослідження можуть бути використані у теоретичних напрацюваннях із функціонального синтаксису, у лекційних курсах із граматики української мови та підготовці підручників і посібників із синтаксису сучасної української мови для студентів філологічних спеціальностей вищої школи.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Основні теоретичні положення і практичні результати дисертаційного дослідження були викладені на міжнародних та всеукраїнських конференціях: „Методика вивчення ділового мовлення в середній та вищій школі” (Умань, 2001); „ГраMATика української мови у функціональному висвітленні” (Полтава, 2001); „Мова у слов'янському культурному просторі” (Умань, 2002), „Мовно-культурна комунікація: напрямки і перспективи дослідження” (Київ, 2003), а також на звітно-науковій конференції викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2003).

Публікації. Проблематику та основні положення дисертації викладено в семи публікаціях. Серед них 5 статей, опублікованих у фахових виданнях, визначених ВАК України, решта – тези, виголошені на міжнародних та всеукраїнських конференціях.

Обсяг і структура роботи. Робота містить такі структурні частини: вступ, три розділи, висновки, перелік умовних позначень, список використаної літератури (288 найменувань) та список текстових джерел. Основний текст дисертаційного дослідження викладено на 177 сторінках, загальний обсяг роботи – 204 сторінки.

РОЗДІЛ І

ГРАМАТИЧНИЙ СТАТУС ДІЄПРИСЛІВНИКА І ДІЄПРИСЛІВНИКОВОГО ЗВОРОТУ

1.1. Дієприслівник як морфологічна форма дієслова (вербобід)

Виділення дієприслівника як окремої граматичної категорії пов'язують з ім'ям Мелетія Смотрицького, автора найвизначнішої слов'янської граматики початку XVII ст. ("Грамматіки славєнски# правильное Сунтагма", 1619).

Незважаючи на тривалу історію функціонування дієприслівника у мовній системі, питання його морфологічного статусу усе ще залишається дискусійним. Складність і суперечливість у визначенні властивостей дієприслівника пояснюється його генетичними зв'язками з давніми формами – короткими дієприкметниками та їхніми функціональними ознаками. Втрата коротких дієприкметникових форм й оформлення їх у дієприслівники, які успадкували диференційні ознаки різних класів слів, позначилася на тому, що й дотепер у лінгвістичній літературі немає єдиного загальноприйнятого визначення дієприслівника як морфологічної одиниці.

Дієприслівники кваліфікували як самостійний лексико-граматичний клас слів; відносили до розряду прислівників дієслівного походження; включали в систему дієслівних форм або розглядали як синкретичну (перехідну, проміжну, гібридну) частину мови.

У сучасному мовознавстві щодо категорії дієприслівника переважає думка, що ця словоформа є членом дієслівної парадигми: вона зберігає морфологічні ознаки дієслова (суфікс основи, категорії виду і часу) і виявляє загалом дієслівний характер синтаксичних зв'язків з іншими словами [173, 239; 250, 419]. Дослідники, які кваліфікують дієприслівник як незмінювану дієслівну форму, не завжди, проте, послідовні у визначеннях дієприслівникової одиниці.

Автори підручника “Сучасна українська літературна мова” за ред. А.П. Грищенка (1997), характеризуючи дієприслівник, акцентують увагу на тому, що „цей особливий клас слів форм позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану” [252, 445]. У граматиці російської мови Н.Ю. Шведова кваліфікує дієприслівник як „атрибутивну форму дієслова” [273, 301]. Дещо інше визначення пропонує О.О. Каминіна, стверджуючи, що „дієприслівник, як дієслово взагалі, називає процесуальну ознаку предмета, яка виявляється в його обов’язковій суб’єктній валентності” [135, 304].

Специфіка дієприслівникової форми підкреслюється іноді вказівкою на те, що в реченні він називає “додаткову” дію, “не здатну до самостійного існування, супровідну до фінітного дієслова” [173, 239]. Це цілком правильне твердження, на жаль, не відображає усієї глибини семантико-синтаксичних відношень між головною і додатковою діями, не розкриває причин обов’язкового зв’язку дієприслівника з дієсловом-присудком.

В окремих довідкових виданнях подається визначення дієприслівника як дієслівної форми з ознаками дієслова і прислівника [277, 89]. Прислівникову сутність дієприслівника деякі дослідники вбачають у його незмінності й синтаксичній функції обставини [256, 143]. Л.Л. Буланін вважає, що зовсім безпідставним є приписування дієприслівнику незмінності як прислівникової ознаки, оскільки словозмінна категорія стану, що пронизує всю систему дієслова, захоплює і дієприслівники доконаного виду, представлені активними (*наділивши, запросивши*) і аналітичними пасивними становими формами (*будучи наділена, будучи запрошена*) [56, 108]. Проте станова класифікація дієприслівників у науковій літературі є неповною і непослідовною. С.І. Дорошенко зазначає, що у дієприслівнику категорія стану (як і категорії виду, перехідності / неперехідності) не є словозмінною: „відмінність активного і пасивного станів завдячує словотворчим засобам” [108, 16]. У Граматиці-80 стверджується, що „категорії виду і стану притаманні всім формам дієслова, в тому числі дієприкметникам і дієприслівникам” [225, 582], але в розділі про дієприслівник не згадується про стан [225, 672]. О.О. Каминіна зазначає, що в

дієприслівниках немає пасивного стану, оскільки у випадках типу *будучи побудований* пасивне значення не мотивується самим дієприслівником [135, 298]. У зазначених конструкціях, на нашу думку, дієприслівник виступає формальним службовим словом, подібним до дієслівної зв'язки *бути*, тому побудови з ним представляють крайню периферію дієслівного протиставлення за станами.

Близькість дієприслівника до прислівника іноді пояснюється тим, що в реченні він виступає обставиною. Як відомо, О.О. Шахматов вважав, що дієприслівники виконують функцію обставини тоді, коли втрачають предикативний зв'язок із підметом. Ті дієприслівники, які характеризуються двобічним зв'язком – приляганням до дієслова і віднесеністю до підмета, – він називав “другорядними присудками” [271, 46]. Інший погляд висловив І.М. Богуславський, який вважає, що між обставинами, вираженими дієприслівником, та іншими обставинами існує суттєва відмінність: „семантичні типи дієприслівникових обставин ... фіксуються не у словнику, а в граматиці” [46, 271].

М.В. Леонова виступає проти кваліфікації дієприслівника як форми з ознаками дієслова та прислівника і пропонує розглядати його як форму, співвідносну з іншими дієслівними формами [172, 40]. В енциклопедії “Українська мова” (2000) дієприслівник характеризується як „незмінне похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербоїд)” [256, 143].

Щодо граматичних ознак дієприслівника також немає одностайності. Так, час як дієслівна ознака дієприслівника багатьма дослідниками цілком заперечується: “часової функції дієприслівники не мають” [232, 18]; “дієприслівники не виражають значення часу, вони тільки співвідносні з формами дієслів теперішнього часу” [102, 208]; “часових форм дієприслівники не мають” [191, 18]. З іншого боку, час визначається як відносний у зв'язку з тим, що ця форма вказує тільки на часову співвіднесеність між двома предикатами і її граматична семантика виявляється у синтаксичному контексті [256, 143] як значення одночасності, часового передування або післядії.

Різнобій у підходах мовознавців щодо часу як дієприслівникові категорії пояснюється тим, що ця дієслівна форма не має спеціальної морфеми, яка виражала б значення часу. Однак відсутність морфологічного маркера, за словами О.О. Каминіної, не дає підстав категорично заперечувати часову семантику дієприслівника. Щоб зрозуміти помилковість такого трактування дослідниця пропонує порівняти дієприслівник з інфінітивом, напр.: *слухати* – *слухаючи* – *слухавши*; *бігати* – *бігаючи* – *бігавши*. Але, на відміну від особових дієслівних форм, як зазначає О.О. Каминіна, дієприслівник включає до свого значення тільки вказівку на наявність часової орієнтації, але при цьому не визначає її стосовно особи мовця – моменту мовлення. Така конкретизація часової орієнтації дієприслівникової дії відбувається в реченні і залежить від лексико-семантичних зв'язків дієприслівника [135, 301–302].

З розвитком категорії виду часова співвіднесеність дієприслівників із дієсловом почала виявлятися за видовими ознаками (форма недоконаного виду називає дію, одночасну з основною дією, а форма доконаного виду – дію, що передуює іншій). Таке співвідношення часу за видовими формами дієприслівника називають таксисом, а сам дієприслівник – „залежною таксисною формою дієслова” [191, 230].

Однією з граматичних категорій дієприслівника Л.Л. Буланін називає категорію репрезентації, що представляє процес у різних варіаціях – як чистий процес або ж як процес, ускладнений іншими (предметними або ознаковими) моментами; ця категорія виступає як протиставлення предикативної (власне дієслівної) і непередикативної (невласне дієслівної) репрезентації. Кожний із репрезентантів (фінітне дієслово, інфінітив, дієприкметник, дієприслівник) характеризується своїм граматичним значенням, визначеним набором граматичних категорій і типовою синтаксичною функцією [56, 101]. На основі цих характеристик Л.Л. Буланін подає таке визначення дієприслівника: „Дієприслівник – одна з основних форм дієслова з граматичним значенням напівпредикативної репрезентації (позначення дії як супровідної іншій дії), що

виражається граматичними категоріями виду, стану й відносного часу та типовою синтаксичною позицією другорядного присудка” [56, 110].

У зв’язку з тим, що дієприслівник має категоріальне синтаксичне значення обставини, його кваліфікують також як дієслівно-прислівникове утворення, або синкретичну частину мови. О.М. Пешковський стверджував, що дієприслівник – це “змішана частина мови”, яка однаковою мірою поєднує ознаки дієслова і прислівника [202]. В.В. Виноградов у праці “Русский язык” вказував на складні взаємозв’язки між частинами мови, які впливають на утворення перехідних, гібридних типів. Як проміжні категорії розглядаються В.В. Виноградовим дієприслівники (за його термінологією, це “гібридна прислівниково-дієслівна категорія”) [70, 384].

В.В. Бабайцева з-поміж перехідних явищ у мовній системі виділяє два їх різновиди: трансформаційні і контамінаційні (периферійні, проміжні, синкретичні, гібридні). Дослідниця вважає, що дієприслівник, який виник із дієприкметникових форм у результаті трансформацій, утворює контамінаційний (гібридний) розряд слів. Перехідні явища контамінаційного характеру В.В. Бабайцева подає у вигляді кіл, що перетинаються і частково накладаються один на одного (див. Рис. 1). Кожен з них має центр (ядро) і

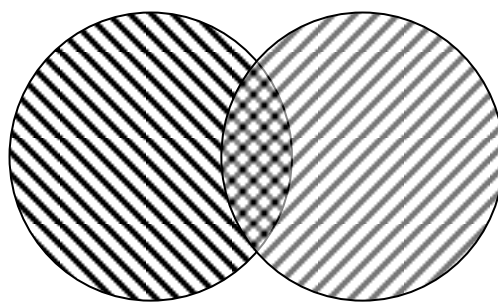
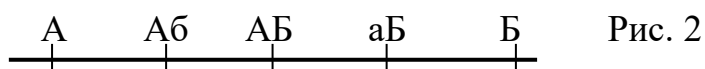

Рис. 1

периферію. Ядро являє собою повний набір диференційних ознак порівнюваних одиниць. На периферії розміщуються ті словоформи, у яких відсутні або нечітко виражені які-небудь властивості, характерні для центру. Спільний для обох кіл сегмент – це утворення, у яких поєднуються диференційні ознаки основних (порівнюваних) категорій.

Місце синкретичних слів, зокрема дієприслівників, у системі частин мови можна проілюструвати на шкалі перехідності, запропонованій В.В. Бабайцевою (див. Рис. 2).

Кінцеві точки – це диференційні ознаки дієслова (А) і прислівника (Б); АБ, аБ, АБ – це утворення, в яких переважають ознаки однієї чи іншої частини мови, або ж вони поєднані однаковою мірою. Дієприслівник на шкалі перехідності знаходиться у межах відрізка АБ аБ [26, 6–19].

О.Я. Баудер відносить дієприслівники до підкласу слів, які займають проміжне місце між класом процесних і ознакових слів, і кваліфікує їх як слововформи зі значенням процесуальної ознаки процесу, позначаючи терміном „узуальні гібридні слова”, які утворилися внаслідок історичних перетворень структурних і семантичних властивостей давніх дієслівних форм. Учений вважає, що існування проміжних ланок у мовній системі свідчить про те, що процес перетворення структурно-семантичних властивостей слів не завершився, він продовжується і в наші дні [31, 51–81].

У мовознавчій літературі відомі також спроби охарактеризувати дієприслівник як віддієслівний прислівник. І.К. Кучеренко розглядає дієприслівник у складі прислівника, оскільки йому, як і прислівнику взагалі, властиво виражати не ознаку предмета, а ознаку ознаки (процесуальної) або обставини їх існування [168, 129].

І.Р. Вихованець у цьому сенсі зазначає, що „дієприслівник із суто морфологічного погляду являє собою невідмінювану форму, яка відірвалася від парадигми дієслова і входить до складу прислівників”, а тому не має визначальних дієслівних категорій часу, способу, особи, числа і роду та втратив залежну семантико-синтаксичну відмінкову позицію суб'єкта [102, 208–211]. Послідовниця ідей І.Р. Вихованця О.М. Кузьмич називає дієприслівники морфологічними і синтаксичними прислівниками з контекстуально зумовленою адвербіальною семантикою [162, 75].

Відомі також спроби науковців кваліфікувати дієприслівник як самостійний лексико-граматичний клас. Зокрема, Д.І. Арбатський вважає, що дієприслівник “має специфічне процесуально-обставинне або обставинно-процесуальне значення”, тобто значення, відмінне від дієслівного і прислівникового, при цьому обставинний аспект називає “необхідним компонентом лексичного значення дієприслівника”. За словами дослідника, семантичне поле дієприслівника охоплює такі семантичні типи процесуально-обставинного значення: операційного способу дії; операційно-локативне й операційно-часове; процесуально-умовне; значення процесуальної причини і наслідку та операційної мети дії [14, 112–116]. Отже, за Д.І. Арбатським, “дієприслівники – це незмінювані слова з операційно-обставинним значенням, які виконують у реченні роль напівпредикативної або предикативної обставини” [14, 118].

Зазначимо, що теорія Д.І. Арбатського ґрунтується на суто семантичному підході до визначення дієприслівника як окремої частини мови, й тому вона не набула поширення.

С.І. Дорошенко надає дієприслівнику статусу самостійної „незмінної частини мови віддієслівного утворення, яка функціонує зі значенням процесуальної обставини або виступає граматичним центром обставинного звороту чи вставного словосполучення” [108, 17]. Серед специфічних ознак дієприслівника дослідник визначає такі, як: 1) незмінність, 2) передача процесуальної ознаки дії, 3) наявність відносного часу, дериваційних суфіксів *-чи, -ши*, які не пов’язані ні з розрізненням граматичного часу, ні з протиставленням видів, 4) здатність утворювати звороти і виступати у реченні обставиною. Перелічені ознаки засвідчують, що визнання дієприслівника як самостійної частини мови не вносить нічого нового в пізнання його граматичної природи.

Отже, тенденції до більшої повноти інформації про граматичну будову мови не можуть, однак, цілком задовольнити теорію, бо поряд із чітко визначеними морфологічними категоріями існують перехідні ланки, місце яких

на певному етапі розвитку мовної системи не може бути чітко визначеним. До таких одиниць у сучасному мовознавстві належить дієприслівник, граматичний статус якого великою мірою визначається функціонуванням у реченні. У теорії функціональної граматики морфологічний статус дієприслівника дістає більшу опору на традиційні критерії: за морфологічними ознаками й на основі спільної з дієсловом семантики він входить до парадигми дієслова як незмінювана форма, співвідносна з іншими дієслівними формами.

1.2. Дієприслівник як компонент синтаксичної структури речення

У науковій літературі на рівні речення розмежовуються дві синтаксичні одиниці – просте і складне речення. Просте речення кваліфікується як монопредикативна структура, у якій предикативність становить її граматичне значення. Складне речення визначається як поліпредикативна структура, у якій предикативність – необхідна ознака її компонентів, але вона не є граматичним значенням усієї структури. Значення складного речення конституюють певні синтаксичні і семантичні відношення між його компонентами [39, 16; 92, 653; 236, 419].

Поряд із термінами „просте” і „складне” речення, які більш-менш однозначно визначені, наповнені конкретним синтаксичним змістом, уживається термін „ускладнене речення”, що використовується як спільний термін для речень з однорідними, відокремленими, уточнювальними членами, вставними і вставленими компонентами та звертаннями. Проте поняття про ускладнене речення нечітко окреслене. Так, не всі граматисти до ускладнених речень відносять звертання і вставні конструкції. Є також думка, що й однорідні члени не ускладнюють речення, бо вони лише кількісно розширюють його [213, 7; 109, 85]. Отже, ускладненими вважаються лише речення з відокремленими другорядними членами.

У навчальних посібниках і граматиках ускладнене речення з відокремленими членами традиційно розглядають у межах простого,

визначаючи як „просте ускладнене” з погляду його синтаксичної організації, що містить одне предикативне ядро і цим відрізняється від складного.

Глибшому розумінню природи ускладнення речення сприяли досягнення семантичного синтаксису і послідовне розмежування різних рівнів реченнєвої структури. Поняття „ускладнення” почали вживати у двох значеннях: 1) семантичне ускладнення структури речення шляхом уведення предикатних знаків чи виразів; 2) розширення синтаксичних моделей речення всіма тими компонентами, що перебувають за межами предикативного центру речення [132, 62]. Якщо семантичне ускладнення структури речення пов’язують із наявністю кількох семантичних предикатів, то його структурну ускладненість убачають в існуванні особливих напівпредикативних відношень, у які вступають компоненти предикативної одиниці, відношень, що виникають на основі другорядної (додаткової) предикації, вираженої морфолого-синтаксичними засобами.

Переосмислення простого ускладненого речення у плані його семантичного і формального ускладнення дало підставу мовознавцям визначати ці структури як „монопредикативні з явищами поліпредикації”. Відмінність моделей ускладненого речення від простого дослідники вбачають у тому, що явища поліпредикативності ведуть до розщеплення предикативного ядра в ускладненій монопредикативній структурі [105, 30; 104, 180].

Не заперечуючи семантичного і комунікативного аспектів ускладненого речення, А.Ф. Прияткіна розглядає процес ускладнення його структури насамперед як явище граматичне. Структурне розширення речення, на думку дослідниці, можливе за умови існування таких синтаксичних відношень, як додаткова предикативність і внутрішньорядні відношення [213, 10–11].

У зв’язку з запровадженням поняття пропозиції щодо характеристики семантичного аспекту організації речення ускладнене просте речення дістає дещо інше витлумачення. Думка про те, що пропозиція виступає у мові у своєму первинному вигляді як речення, яке може бути і в некомунікативних різновидах, була відома і граматистам ХІХ ст. Синтаксичні деривати у формі

дієприкметників, дієприслівників й апозитивних зворотів розцінювалися як „приховані” складні речення (М.І. Греч), „скорочені складні речення” (Ф.І. Буслаєв) або як результат „згортання думки” (О.О. Потебня). Сучасні мовознавці предикативну одиницю, зміст якої об’єднує кілька пропозицій, кваліфікують як семантично складну, поліпропозитивну, але монопредикативну, оскільки другорядна пропозиція підпорядковується основній, „сприяючи формуванню складного змісту, але не змінюючи структурного типу речення його предикативної основи” [284, 133].

У праці Т.В. Алісової „Очерки синтаксиса итальянского языка” звертається увага на семантичну роль „периферійних” позицій, які створюють конструкцію, що являє собою „результат конденсації двох предикатів”, один з яких зберігає початкову форму і значення, а другий втрачає самостійні показники предикативності, але завжди може бути розгорнутим у повну предикативну конструкцію [9, 30].

Г.О. Золотова неособові форми дієслова і девербатив кваліфікує як спосіб другорядного, імпліцитно-предикативного позначення дії, як синтаксичні деривати дієслова-предиката і приписує їм властивість напівпредикативності, оскільки у реченні вони лише частково реалізують предикативні категорії часу, модальності, особи. Напівпредикативність, за Г.О. Золотовою, трактується як останній крок у модифікації моделі простого речення, остання сходинка у синтаксичному полі речення і розглядається незалежно від поняття відокремлення [124, 82].

По-іншому розуміє напівпредикативність О.О. Каминіна. Це поняття дослідниця співвідносить із периферією речення (але не з периферією висловлювання) і пов’язує з функцією відокремлених означень та обставин. Дослідниця справедливо зазначає, що поліпредикативність (поліпропозитивність) у простому реченні виникає з різних причин і по-різному виявляється в організації простого речення. У зв’язку з цим вона розрізняє три види поліпредикатності: перший відносить до власне семантичного рівня, що залежить від лексичного складу речення; другий – до лексико-синтаксичного,

який виникає у простому реченні за наявності обставинного члена „подійного” значення, а третій – пов’язує з уведенням у структуру простого речення напівпредикативних конструкцій та з формуванням особливих синтаксичних відношень напівпредикативності [134, 13].

Отже, поняття ускладнення простого речення зазнало у сучасних граматичних концепціях суттєвих змін. Найбільший інтерес викликають ті сторони ускладнення простого речення, які залежать від синтаксичної зв’язаності / незв’язаності компонентів речення, що ускладнюють його структуру, або від того, входять чи не входять вони до складу речення. У зв’язку з цим Г.М. Акімова виділяє дві групи компонентів ускладнення. До першої групи відносить синтаксичні конструкції, які характеризуються синтагматичним зв’язком із головними компонентами речення й експліцитно його виражають (це однорідні групи, відокремлені й уточнювальні звороти), а до другої групи – синтаксичні конструкції, які не включаються у структуру речення і синтагматично не пов’язані з її компонентами (це вставні і вставлені конструкції, звертання) [6, 46].

У лінгвістичній літературі наявні й інші погляди щодо місця ускладненого речення у синтаксичній градації. Зокрема окремі мовознавці кваліфікують його як поліпредикативні (складні) структури. У концепції Н.М. Сазонової в основу класифікації речень покладено принцип взаємодії первинних і вторинних предикативних зв’язків. При цьому під предикативною одиницею дослідниця розуміє не тільки структурну єдність, утворювану підметом і присудком, між якими встановлюються предикативні відношення, а й усю сукупність другорядних членів речення, які виконують роль вторинних предикатних синтаксем. Отже, до монопредикативних конструкцій Н.М. Сазонова відносить речення, що вміщують одну предикативну одиницю, а до поліпредикативних – не тільки складні речення, а й прості, які мають у своєму складі, крім первинної, ще й вторинну предикативність [229, 29–31].

Не визнає трансформи речення предикативними одиницями В.М. Єрхов, тому синтаксично прості речення, які містять деривати (номіналізації), не

відносить до поліпредикативних утворень. На думку вченого, подібні комплекси не варто приєднувати до складних речень через те, що при цьому недостатньо враховуються формально-синтаксичні відмінності реченнєвих побудов. Речення з поліпредикативними дериватами В.М. Єрхов кваліфікує з погляду семантичного, а під „поліпредикативністю” розуміє об’єднання двох або кількох пропозитивних номінацій у рамках певного синтаксичного цілого. Серед способів їх об’єднання називає складні речення, прості речення з трансформами і комбінований спосіб, коли частини складного речення містять деривати речення [111, 38–40].

М.І. Черемісіна виступає проти традиційного бінарного протиставлення просте / складне речення і пропонує іншу послідовність об’єктів дослідження, а саме: просте / складне / ускладнене речення, отже, визначає ускладнене речення як самостійну одиницю у синтаксичній парадигматиці. На традиційній шкалі складності, вважає вона, ускладнене речення розміщується між простим і складним, однак заперечує визначення його через просте (як „просте ускладнене речення”), оскільки такі синтаксичні структури завжди містять „другий напівпредикативний блок”, який позбавляє конструкцію в цілому ознаки монопредикативності – найважливішої характеристики простого речення. Тому, за словами М.І. Черемісіної, вивчення ускладненого речення має ґрунтуватися на знаннях про складне речення, про його змістову і формальну специфіку [263, 8]. Зокрема в статті „Про синтаксичні субстанції” дослідниця пропонує нетрадиційну класифікацію синтаксичних конструкцій, поділяючи їх на дві групи: морфологічні (словоформи) і синтаксичні, останні – на комунікативні, тобто речення, і некомунікативні (словосполучення). Протиставляються монопредикативні (прості) і немонопредикативні (поліпредикативні) речення, які далі розподіляються на біноми, триноми, поліноми. Під терміном „біном” М.І. Черемісіна розуміє таке предикативне, не просте речення, яке складається тільки з двох предикативних частин і розчленовується на власне-складні і невластне-складні. До невластне-складних конструкцій зараховує моносуб’єктні речення з сурядними і підрядними

відношеннями між двома групами предикатів, а також „речення зі зворотами” [261, 4–5].

Представники теорії перехідності у синтаксисі (В.В. Бабайцева, Л.К. Дмитрієва, В.М. Мигирін, В.К. Покусаєнко) стверджують, що чіткість синтаксичних класифікацій порушують структури, які поєднують особливості різних класів у синхронній системі мови. Ці синтаксичні структури кваліфікуються як перехідні. Серед перехідних явищ розрізняють трансформаційні і контамінаційні (В.В. Бабайцева) або перехідні процесу і перехідні стану (В.І. Кодухов, В.І. Покусаєнко), тобто діахронні і синхронні перетворення.

Досліджуючи трансформаційні перетворення, що відбувалися у процесі історичного розвитку сучасної мови, В.М. Мигирін зазначає, що яскравим прикладом таких змін є трансформація деяких дієприкметникових зворотів у дієприслівникові, яка складається з сукупності процесів: ресегментації (відрив дієслівного слова від імені-підмета і приєднання його до дієслова-присудка); метатези (зміна синтаксичної функції – означення стало другорядним присудком); втрати узгоджених граматичних форм роду, числа і відмінка [190, 192].

У синхронному зрізі ускладнені речення В.В. Бабайцева кваліфікує як контамінаційний тип структур, що займають зону перехідності між простими і складними реченнями. Місце конструкцій на шкалі перехідності, запропонованій В.В. Бабайцевою, визначається залежно від виявлення предикативних ознак елементів ускладнення – категорій однорідності, відокремлення, вставності і звертання, які утворюють ієрархічно розміщені ступені переходу від зближення з простим реченням до зближення зі складним. При цьому особливого значення набуває питання про центр і периферію ускладненого речення. За В.В. Бабайцевою, центр (АБ) ускладнених речень займають речення з відокремленими членами, периферією для складного речення (Аб) є речення зі вставленими конструкціями і звертаннями, а

периферією для простого (аБ) – структури з однорідними присудками [27, 151] (див. Рис.3).

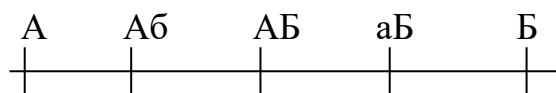

Рис.3

По-іншому підходить до вирішення питання про центр і периферію ускладненого речення Л.К. Дмитрієва. По-перше, зважаючи на ступінь зближення на шкалі перехідності зазначених структур зі складним та простим реченнями, дослідниця відносить до периферії монопредикативних конструкцій речення з однорідними другорядними членами; з відокремленими означеннями і прикладками, які не мають обставинного значення; з компонентами, які уточнюють інші члени, звертаннями та вставними компонентами, не включеними в конструктивно-синтаксичне ядро речення. Периферію складного речення, на думку Л.К.Дмитрієвої, утворюють конструкції з обставинними означеннями і прикладками; зі звертаннями або вставленими компонентами, включеними в конструктивно-синтаксичне ядро; з другорядним присудком-обставиною, вираженим дієприслівником, а також речення з однорідними підметами і дієслівними присудками.

По-друге, Л.К. Дмитрієва намагається розв'язати проблему центру і периферії на шкалі перехідності стосовно власне ускладненого речення (поза порівняннями зі складним і простим). Залежно від виявлення предикативних ознак елементів ускладнення центр ускладнених речень утворюють: речення зі вставним компонентом, включеним у конструктивно-синтаксичне ядро речення; з другорядним присудком-обставиною; з однорідними підметами і дієслівними присудками. Усі інші речення на шкалі перехідності, за словами Л.К.Дмитрієвої, є периферією ускладнених речень [105, 33–34].

Різнобій у підходах до проблеми ускладненого речення у синтаксисі позначився і на тому, що питання граматичного статусу речень з напівпредикативними дієприслівниковими зворотами ще й досі залишається відкритим. Традиційна граматики такі структури кваліфікує як прості речення, а

їх ускладнення пов'язує з наявністю відокремленого компонента, вираженого дієприслівником.

Поширення ідей семантичного синтаксису сприяло тому, що з формально-граматичного боку зазначені конструкції розглядають як прості, оскільки вони зберігають структурну схему основного складу речення, до якого додається „згорнуте” речення у формі дієприслівникового звороту, а за змістом ці побудови визнають семантично складними (неелементарними), поліпредикатними, поліпропозитивними [165, 8–10].

Згідно з теорією Н.М. Сазонової, речення, що містить компонент, виражений дієприслівником, є поліпредикативним, оскільки дієприслівник репрезентує другорядну предикацію, а цього достатньо для того, щоб зарахувати такі синтаксичні структури до складних [229, 50].

Враховуючи традицію та власне теоретичне переконання, речення з дієприслівниковим зворотом М.І. Черемісіна називає „моносуб'єктними поліпредикативними конструкціями” [263, 11], які розглядає у системі поряд з іншими поліпредикативними структурами, до складу яких відносить і власне складні речення.

Запропонований М.І. Черемісіною термін „моносуб'єктна конструкція” – новий у синтаксичній науці, необхідність його введення дослідниця вбачає в тому, що це поняття має сприяти зближенню понять простого і складного речень. Моносуб'єктні конструкції вона відносить до поліпредикативних структур, оскільки подібно до складного речення вони виражають певні змістові відношення між двома подіями, однак на відміну від складних структур характеризуються єдиним „планом предикації”, тобто обидві дії (стани, ознаки) співвідносяться з одним суб'єктом [263, 9].

Л.К. Дмитрієва вважає, що введення поняття ускладнення як синтаксичної категорії відокремлення на основі функціонально-семантичної співвіднесеності з предикативним ядром веде до суттєвих зрушень у структурі речення: ускладнене речення зближується зі складним, не ототожнюючись із ним. На думку дослідниці, дієприслівник, що виступає морфологічною формою

другорядної предикації, розриває предикативне ядро речення. Предикативне зрушення у ядрі підкреслюється тим, що відносний час при наявності дієприслівника збігається з абсолютним у межах предикативного ядра, хоча при цьому відносне значення часу встановлюється між другорядним і головним членами речення. Ускладнене речення цього типу зближується зі складнопідрядним, оскільки „категорія предикативного відокремлення базується на підрядних зв'язках, не ототожнюючись із ними” [105, 178]. Отже, Л.К. Дмитрієва речення з відокремленим дієприслівниковим зворотом відносить до синтаксичних структур перехідного типу від простого речення до складного.

Синтаксичне функціонування дієприслівника традиційно пов'язують із відокремленням. Основні погляди на відокремлення у лінгвістичній літературі зводяться до того, що це граматичне явище інтерпретується, по-перше, як інтонаційний засіб для смислового виділення другорядних членів речення, по-друге, як засіб вираження другорядної (неповної) предикативності.

Безумовно, що різноманітні пояснення природи відокремлених членів пов'язані з загальнолінгвістичними поглядами мовознавців. О.М. Пешковський, який вперше ввів поняття відокремленого члена, звернувши увагу на інтонаційну характеристику його, відкрив особливий інтонаційний малюнок, який характерний для речень з відокремленим членом, тобто, новий мовний засіб вираження смислових відношень між компонентами речення, хоча й відмовився досліджувати ці смислові відношення [202, 412–436].

Академік О.О. Шахматов явище відокремлення пов'язав із психолого-семантичними категоріями, які лежать в основі зв'язку відокремлених членів з іншими компонентами речення. На прикладі опозиції вчений намагався довести близькість опозиційних відношень до предикативних, пояснюючи це наявністю у члена, який можна відокремити, значення додаткового, „другорядного присудка” [271, 280]. Але довести наявність граматичної предикативності у відношеннях цих членів О.О. Шахматову не вдалося.

Вивчаючи питання відокремлення, Л.А. Булаховський називає „предикативним нашаруванням члена речення” у структурах, які несуть у собі другорядну предикативність. Такими вчений вважає відокремлені слова і звороти, які у ролі другорядного члена речення доповнюють думку мовця й одночасно виконують важливу функцію „економізації вислову, концентрації його навколо одного центра” [167, 131].

На стилістичні функції відокремлених членів звернув увагу В.В. Виноградов. За словами вченого, відокремлені члени і відокремлені конструкції є своєрідними смисловими синтаксичними єдностями всередині речення, які виділяються засобами інверсії та інтонації з метою надати сильнішу виразність поняттю, образу, характеристиці, що в них закладена. Причина відокремлення, на думку В.В. Виноградова, полягає у тому, що такі другорядні члени речення „не можна включити ні у групу підмета, ні у групу присудка ” [68, 26].

Питання про логічну основу відокремлення членів речення розглядали П.В. Чесноков і П.Д. Богданов. У книзі “Логічна фраза і речення” П.В. Чесноков висуває положення про те, що речення з відокремленими членами співвідносяться з однією логемою, а елемент логеми, виражений відокремленим членом, виявляється включеним чи в логічний суб’єкт, чи в логічний предикат [264, 89–90].

Дещо іншого погляду дотримується П.Д. Богданов. У своїй концепції відокремлення, викладеній у книзі „Відокремлені члени речення у сучасній російській мові”, автор виходить із загального теоретичного положення, що речення з відокремленими членами виражають взаємопов’язані логеми. При цьому „предикативний відокремлений член” виражає предикат однієї із взаємопов’язаних логем, мовний виразник суб’єкта якої знаходиться в „основній частині речення” і одночасно виявляє „означальний чи обставинний міжлогемний зв’язок”. Виконуючи предикативну функцію, „предикативний відокремлений член”, на думку П.Д. Богданова, не може бути другорядним членом речення, він „завжди є одним із головних членів” [45, 212]. Висунення

„предикативного відокремленого члена” на позиції головного (другорядного предиката) вимагало розмежування його з присудком. Відмінність між цими поняттями П.Д. Богданов вбачає у тому, що присудок – предикат внутрішньологемний, а „предикативний відокремлений член” – предикат міжлогемний.

Класифікація „предикативних відокремлених членів” проводиться дослідником з урахуванням, з одного боку, міжлогемного зв'язку, на основі чого ці члени поділяються на означальні й обставинні; з іншого боку, з урахуванням співвідношення з дієслівним чи іменним присудком визначаються як дієслівні та іменні. Отже, П.Д. Богданов виділяє чотири види „предикативних відокремлених членів”: 1) дієслівний обставинний (дієприслівниковий зворот); 2) дієслівний означальний (дієприкметниковий зворот); 3) іменний означальний зворот; 4) іменний обставинний зворот [45, 118].

Синтаксична концепція П.Д. Богданова, за словами Л.К. Дмитрієвої, не є переконливою, оскільки залишається нез'ясованим той факт, у якому відношенні перебувають логема, предикат якої виражений відокремленим членом, і логема, предикат якої виражений присудком. По-друге, за словами дослідниці, висунення „предикативного” відокремленого члена речення на позиції головного суперечить трактуванню термінів “обставинний” та “означальний”. Отже, „предикативний відокремлений член” як компонент речення не може бути категорично протиставлений другорядним членам. По-третє, Л.К. Дмитрієва заперечує класифікацію „предикативних” відокремлених членів за співвіднесеністю з типами присудків – дієслівного й іменного [103, 123–125].

Г.В. Колшанський у статті “Граматичні функції відокремлених членів речення” ставить питання про те, що відокремлення слід розглядати як спосіб вираження синтаксичного зв'язку компонентів речення у специфічних умовах, а не як засіб „сміслового підкреслення”, „уточнення” цих зв'язків. Однак відокремлення компонента, вираженого дієприслівником, на думку дослідника,

не залежить від побудови речення в цілому, а пов'язане з формою означуваного слова. Дієприслівник у реченні співвідноситься завжди тільки з дієсловом, але це співвідношення забезпечується відокремленням. Отже, за словами Г.В. Колшанського, при дієприслівнику і дієприслівниковому звороті відокремлення служить для об'єднання їх із дієсловом, а також для інтегрування усієї дієприслівникової групи у єдине ціле у межах речення [144, 35–38]. Зрозуміло, що такий підхід мовознавця до визначення категорії відокремлення взагалі і, зокрема, відокремлення дієприслівника і дієприслівникового звороту є формально-синтаксичним.

Положення про комунікативне відокремлення членів речення підтримував О.С. Мельничук. Він вважав, що питання про відокремлені члени слід розглядати в розділі про синтагматичне членування речення, оскільки „у явищі відокремлення йдеться не про якісь відмінності у морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності у структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують дані члени речення в синтагматичному членуванні речення” [251, 484].

У навчальних посібниках із синтаксису визначення відокремлених членів речення подається за О.М. Пешковським, незважаючи на те, що його вчення неодноразово піддавалося критиці з боку мовознавців [45, 80–82; 221, 135–138]. Проте у багатьох визначеннях відбито намагання дослідників з'ясувати смислові особливості відокремлених одиниць. Зокрема, О.Г. Руднєв зазначає, що відокремлений член використовується у мовленні „для підсилення, пояснення або уточнення смислової ролі, зв'язку його з означуваним членом речення” [222, 146].

О.М. Гвоздєв кваліфікує відокремлені члени як такі компоненти лексико-граматичного складу речення, які „набувають більшої, ніж звичайно, самостійності, більшої смислової ваги, що досягається виділенням їх у самостійну синтагму за допомогою пауз і підсиленого наголосу” [87, 149].

Н.С. Валгіна вказує на те, що відокремлені члени містять елемент додаткового повідомлення, отже, відокремлення пов'язує з повідомлюваною функцією речення, тобто з його смисловою цілеспрямованістю [60, 231].

У працях українських мовознавців зазначається, що другорядні члени речення відокремлюються з метою „надання їм порівняно з іншими другорядними членами граматичної і смислової ваги” [71, 188]; „посилення їхнього значення у семантико-граматичній структурі речення” [253, 340]. Отже, цілком слушним є зауваження, що відокремлення виступає „одночасно явищем логічним (семантичним), і граматичним (передусім синтаксичним), і ритміко-інтонаційним (або інтонаційним)” [109, 78].

Відомі намагання окремих мовознавців розкрити сутність відокремлених членів речення за допомогою терміна „напівпредикативність”. Є.В. Кротевич зазначав, що за фактами відокремлення ховаються напівпредикативні відношення, які є проміжними між відношеннями атрибутивними й обставинними (адвербіальними), – з одного боку, і предикативними – з другого. „Будучи відокремленими, члени речення одержують максимум напівпредикативності, але повної предикативності у межах речення вони отримати не можуть”, – підкреслює Є.В. Кротевич [159, 16–17].

У лінгвістичній літературі проблема категорії напівпредикативності, з якою пов'язують відокремлені члени речення, є дискусійною, не має єдиного тлумачення і сам термін „напівпредикативність”. В. Матезіус сутність напівпредикативності вбачав у тому, що в напівпредикативних конструкціях виражаються, як і в присудку, „мовні зв'язки, які тільки виникли, але у такий спосіб, що речення при цьому не утворюється” [185, 504–505].

Напівпредикативність пов'язують також із фактом додаткового повідомлення, носієм якого є відокремлені другорядні члени, оскільки „напівпредикативні відокремлені члени мають більшу інформативну навантаженість: вони містять додаткове повідомлення, що супроводжує повідомлення, яке міститься у поширюваній частині речення, і характеризуються відносною інформативною самостійністю” [225, 181].

О.О. Каминіна розглядає напівпредикативність „як певне змістове ускладнення простого речення”, а напівпредикативні відношення – як „бінарні, предметно-ознакові, які виникають на основі другорядної предикації, вираженої морфолого-синтаксичними засобами” [134, 30].

Для опису синтаксичного явища напівпредикативності мовознавцями використовується різноманітна термінологія – другорядна (Москальська, 1981), прихована (Сиротиніна, 1980), додаткова (Прияткіна, 1990), імпліцитна (Супрун, 1977), латентна предикативність (Ломтєв, 1979), предикативність другого плану (Сазонова, 1974).

У синтаксичній літературі не існує єдиного погляду і на те, які синтаксичні явища охоплюються поняттям „напівпредикативність”. Дослідники вбачають зазначений різновид відношень не тільки у різних типах відокремлення [225, 181–182], а й у випадках подвійної залежності другорядних членів речення [209, 65–82; 234, 47]. Під цим терміном розуміють особливий характер розширення предикативного словосполучення, при якому залежний компонент підпорядковується одночасно підмету і присудку. У зв’язку з цим Л.Д. Чеснокова, розглядаючи конструкції з подвійною залежністю у плані вираження предикативного значення, розробляє систему членів речення з подвійними відношеннями [267, 104].

Проведений аналіз наукової та навчально-методичної літератури засвідчив, що у мовознавстві не існує єдиного погляду на синтаксичний статус напівпредикативних конструкцій. Це свідчить про складність і актуальність описуваної проблеми, а також про семантичну і граматичну неоднорідність синтаксичних явищ, які вчені визначають як „напівпредикативні”.

Залишається відкритим у мовознавстві і питання про те, які явища охоплює поняття відокремлення. І.П. Распопов розрізняє три ряди різних за своєю лінгвістичною сутністю явищ, які вимагають різних кваліфікацій. До випадків відокремлення вчений відносить інтонаційне виділення певних компонентів лексико-граматичного складу речення, яке: 1) здійснюється зі спеціальною комунікативною метою; 2) супроводжує і підтримує їх зв’язок з

іншими компонентами цього складу; 3) створює особливий тип зв'язку і співвідношення з іншими компонентами речення [216, 256–257]. Другий випадок відокремлення репрезентують дієприслівник і дієприслівниковий зворот, змістове виділення яких пояснюється власне граматичною функцією дієприслівника, а їх інтонаційне виділення служить одним з формальних показників особливої конструктивної позиції дієприслівника у ряді другорядних членів, зокрема показником його подвійного зв'язку з присудком, з одного боку, і підметом – з іншого [217, 132–133; 215, 104]. Отже, відокремлення дієприслівника І.П. Распопов вважає явищем конструктивного синтаксису.

Підтримуючи ідеї І.П. Распопова, Л.К. Дмитрієва розглядає відокремлення дієприслівника і побудов, організованих ним, як конструктивно обумовлене включення їх до складу речення, своєрідний спосіб розширення реченнєвої структури, тобто як явище „конструктивно-синтаксичного плану”, оскільки „поза відокремленням дієприслівник існувати не може: будучи невідокремленим, він, як правило, переходить у прислівник”. А здатність до відокремлення дієприслівник зберігає доти, доки він виступає другорядним присудком [103, 119–136].

О.Б. Сиротиніна, як і І.П. Распопов, розмежовує три різних типи відокремлення: конструктивно-синтаксичний, комунікативний і формальний. Перший тип вона називає мовним явищем, другий – мовленнєвим явищем, а третій – тільки фактом пунктуації [235, 55].

У мовній і мовленнєвій відокремленості виділяються явища таких двох основних планів: 1) напівпредикативні відокремлені члени речення у формі мовних зворотів чи одиничних дієприкметників тощо і 2) уточнюючі другорядні сполучення слів чи окремі слова [109, 80].

Дискусійним у літературі є і питання синтаксичних функцій дієприслівника, які визначаються мовознавцями по-різному: за формально-синтаксичним способом зв'язку дієприслівника з дієсловом-присудком; за характером семантико-граматичної детермінації; за відношеннями, що

встановлюються у словосполученні; за наявністю / відсутністю предикативності [181, 51].

У працях Н.Й. Бовтрук, Л.О. Дерібас, Е.С. Сасинович синтаксичні функції дієприслівника репрезентовано у двох різновидах: „другорядного присудка” й „обставини”. Е.С. Сасинович функціонування дієслівної форми у значенні відокремленого другорядного присудка вбачає у двох випадках: 1) коли дієприслівник означає дію, семантично незалежну відносно іншої дії, що перебуває лише у певному часовому відношенні до дієслова-присудка; 2) коли дієприслівник називає дію, що в семантичних відношеннях до присудка виявляє комплекс часових, причинних, допустових, умовних та ін. смислових зв’язків з ним, але обставинні смислові відношення сприймаються як супровідні. Як обставина дієприслівник функціонує у випадку, коли він характеризує спосіб вияву іншої дії або розкриває ознаки прояву дії присудка [235, 80–100].

М.М. Власенко намагалася визначити синтаксичну функцію дієприслівника з опорою на його зв’язок із підметом. Дієприслівникова конструкція у препозиції щодо підмета, на думку дослідниці, виконує функцію „обставинного означення”, а в постпозиції виражає функцію означення, ускладненого слабким відтінком обставини. Отже, за словами М.М. Власенко, дієприслівник виступає „не у функції присудка, а у функції відокремленого другорядного члена речення, який наближається до означення або майже збігається з обставиною” [76, 112–121].

У дослідженнях окремих мовознавців (Н.Й. Бовтрук, Л.О. Дерібас, Е.С. Сасинович) зазначалося, що дієприслівник у деяких типах конструкцій може функціонувати як означення, особливо при конструктивній близькості до підмета, прикметників і дієприкметників. Л.К. Дмитрієва таке положення вважає неправильним: „об’єднуючись в однорідний ряд з відокремленими означеннями, дієприслівники, будучи другорядним предикатом, сприяють підсиленню у відокремленому означенні предикативного значення через послаблення атрибутивного значення” [103, 136]. Тому, на думку дослідниці, не

синтаксична функція дієприкметника і прикметника впливає на синтаксичну функцію дієприслівника, а, навпаки, синтаксична функція дієслівної форми визначає особливості функціонування названих форм.

За словами Л.М. Коць, „дієприслівникові синтаксичні одиниці” у сучасній українській мові виступають у ролі: дієприслівникових повідомлень (частин речення); складників основного висловлювання (членів простого речення); вставних і вставлених, а також службових слів [154, 109].

Якщо дієприслівник виконує функцію дієприслівникового повідомлення, то головна і дієприслівникові частини пов'язуються рівнозалежним або нерівнозалежним зв'язком. Рівнозалежність полягає у тому, що основне і другорядне висловлювання як складові частини речення взаємно пояснюють одна одну. Нерівна залежність спостерігається тоді, коли другорядне дієприслівникове висловлювання пояснює якусь складову частину основного висловлювання або основне висловлювання в цілому. В обох випадках дієприслівник – другорядний присудок, однак при нерівнозалежності між частинами він набуває обставинного значення (але не значення обставини) [154, 111–117]. Роль обставини, на думку Л.М. Коць, властива тільки дієприслівникам, які вказують на спосіб чи ознаку дії [153, 68].

Проміжне місце між частинами та членами речення, за словами дослідниці, займають дієприслівникові синтаксичні одиниці, що пояснюють або уточнюють зміст окремих членів у головних частинах речення, які розцінюються як обставинно-означальні або означальні частини [153, 70–79].

Л.М. Коць вважає, що у дієприслівнику – другорядному присудку збігаються семантичні і граматичні організатори дієприслівникової конструкції. Переміщенням центру смислової ваги з граматичного центру на інше слово у дієприслівниковій конструкції пояснюється можливість словоформи функціонувати у ролі вставних зворотів (слів) або службових слів (прийменника, сполучника, частки). При адвербіалізації дієприслівника центр смислової ваги синтаксичної конструкції переміщується за межі дієприслівникового звороту, отже, дієприслівникова форма втрачає можливість

бути його граматичним центром. Семантичним і граматичним осередком є в таких випадках присудок речення [152, 45–47].

І.П. Распопов кваліфікує дієприслівник як компонент, що характеризується подвійною синтаксичною залежністю (і від присудка, і від підмета), а тому поєднує і присудкові, й обставинні функції. Однак учений визнає за дієприслівником функцію другорядного присудка, яка є причиною їх обов'язкового відокремлення [217, 134].

Послідовниця ідей І.П. Распопова Л.К. Дмитрієва розглядає відокремлену синтагму з дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом як синкретичний компонент речення, основною функцією якого є другорядний присудок, а другорядна, похідна від основної, – обставинна, оскільки підпорядкованість дієприслівника дієслову-присудку можлива на основі синтаксичного паралелізму їх відношень з підметом, при якому дієприслівник, залишаючись другорядним членом речення, виявляється пов'язаним не тільки з підметом, але й з дієсловом-присудком, і тому спостерігається підпорядкування і підмету, і присудку. Значення другорядного присудка, за словами дослідниці, підсилюється завдяки часовим відношенням одночасності і часового передування, які встановлюються між дієприслівником і дієсловом-присудком, за умови існування прямих і непрямих додатків при дієприслівнику, тоді як обставинна функція виявляється у випадку одиничного вживання дієприслівника, при поєднанні його з часткою *не*, при лексико-семантичних відношеннях включення дій дієприслівника і дієслова-присудка [103, 125–128].

Із синкретизму синтаксичних функцій дієприслівника виходили Д.М. Овсянко-Куликовський та О.Г. Руднєв, які називали цю словоформу відповідно “предицирующее обстоятельство” і “відокремлена предикативна обставина” [222, 174]. Основною функцією мовознавці визнавали функцію обставини, що відбилось і в самій термінології, ними запропонованій.

Предикативну обставинну функцію за дієприслівником закріплює Т.В. Ликова, яка, крім цієї загальної функції, виділяє часткові – означальну, відносну і супровідну обставини, а також їх семантичні різновиди – обставини

способу дії, часу, причини, мети, допусту. Загальна функція дієприслівника, за словами Т.В. Ликової, обумовлена парадигматично, тобто пов'язана з його категоріальним значенням, а часткові функції виявляються лише синтагматично, тобто у контексті [179, 20–21].

На думку М.В. Яковлевої, синтаксичні функції дієприслівника потрібно визначати не тільки на основі його зв'язку з дієсловом-присудком. Дієприслівник, що є вершиною відокремленої дієприслівникової конструкції, усередині неї вступає у синтаксичні зв'язки з іншими словами, тобто виконує певну функцію, яка проявляється у яскраво вираженій дієслівній валентності. На цій підставі дослідниця виділяє внутрішню синтаксичну функцію дієприслівника, тобто функцію присудка залежної частини висловлювання, і зовнішню (відносно головної частини речення), яка може виступати у двох семантичних різновидах: обставинна і необставинна (або функція „другорядного присудка”) [287, 116–117].

Н.А. Навалихін закріплює за дієприслівником функцію „напівпредикативної обставини”, оскільки ця словоформа отримує статус другорядного дієслівного присудка на основі властивих йому граматичних категорій відносного часу, модальності й особи, в той час як співвідношення планів лексичної семантики дієприслівника і присудка визначає сприйняття його як обставини [200, 72].

Л.О. Кадомцева звернула увагу на те, що ступінь залежності дієприслівника від основної дії тісніший, ніж в інших обставинах, а отже, ускладнення простого речення відбувається шляхом поширення його предиката-присудка, а не речення в цілому. Дослідниця визначили три основні функції дієприслівникового звороту у реченні, що впливають із властивостей сполучуваності дієслів як синтаксем, а саме: 1) дієприслівник у функції адвербіально-якісної ознаки дії (ускладнення речення не відрізняється від процесу його поширення другорядними членами речення); 2) дієприслівник у функції адвербіально-темпоральних, причинових, цільових детермінантів до присудка основного речення (такі звороти мають транспозитивну здатність

перетворюватись у частини підрядних речень); 3) дієприслівник у функції недетермінантної залежності від основної дії (виконують роль конденсаторів присудкової семантики предикативного ядра речення, а тому набувають значення, протилежного ускладненню) [132, 91–92].

О.О. Каминіна зазначає, що „для функції другорядного присудка завжди релевантні у плані семантики – невходження дієприслівника до предиката речення, на рівні форми – двобічний синтаксичний зв’язок”, яким дієприслівниковий зворот відрізняється від обставинних детермінантів, які також мають певну предикативність і подібні до підрядних речень (особливо так звані обставинні звороти), але пов’язані з граматичною основою речення не двобічним, а детермінантним зв’язком [134, 47].

У сучасних навчальних посібниках із синтаксису дієприслівник і дієприслівниковий зворот узагальнено у визначенні відокремлених обставин. Функція „другорядного присудка” за дієприслівником не визнається. Не вживаючи терміна „другорядний присудок”, цю синтаксичну функцію дієприслівника вперше відмежувала від інших його функцій Г.В. Валімова. Вона назвала дієприслівниковий зворот такого типу „конструкціями супровідної дії” і підкреслила, що вони не ускладнені ніякими іншими смисловими відтінками [62]. Значення супровідної дії з обставинних значень дієприслівника виділяє і Н.Ю. Шведова [92, 645].

У дослідженнях останніх десятиріч висловлюється думка, що дієприслівники, виражаючи напівпредикативні відношення, не входять у дієслівне словосполучення на правах члена, приєднаного зв’язком прилягання. Пов’язуючись із присудком відносним часом і модальністю, дієприслівник зберігає певну автономність щодо нього, при цьому він може набувати різних обставинних відтінків у значенні, але не перетворюється на обставини. У цьому випадку за дієприслівниковим зворотом закріплюється функція другорядного присудка. Якщо ж дієприслівник пов’язується з дієсловом зв’язком прилягання, він функціонує як поширювач присудка [236, 329].

Підсумовуючи теоретичні погляди на природу дієприслівника і його функції в синтаксичній структурі речення, зазначимо, що в дисертаційному дослідженні прийнято традиційне визначення дієприслівника як морфологічної форми дієслова. Зважаючи на те, що в сучасному мовознавстві переважає вербоцентричний принцип формування речення, робимо застереження, що дієприслівник як особливий поширювач складу речення виконує другоряднопредикативну функцію, перебуваючи у підрядному зв'язку не тільки з присудком, а й з підметом. У цьому зв'язку слушним є зауваження А.П. Грищенка щодо ролі підмета у формуванні речення. На його думку, немає підстав розглядати підмет як залежний компонент-заповнювач валентної позиції присудка: „... У структурі описуваної реченням позамовної ситуації (реальної, ймовірної, уявної, реалізованої в матеріальних виявах або ж побудованої на відношеннях між абстрактними сутностями) не менш важливим є також підмет як член суб'єктно-предикативного відношення” [94, 11]. У відношеннях із предикативною основою речення, а не тільки з присудком, реалізує другоряднопредикативну функцію дієприслівниковий компонент, виконуючи на семантико-синтаксичному рівні функцію другорядного присудка, а на формально-синтаксичному рівні – функцію обставин.

РОЗДІЛ II

ВАЛЕНТІСНІ ОЗНАКИ ДІСПРИСЛІВНИКІВ І ВНУТРІШНЯ ФОРМАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ ПОБУДОВ З НИМИ

2.1. Поняття валентності у мовознавстві

Проблема сполучуваності мовних одиниць, тобто вживання їх у синтагматичному (лінійному) ланцюжку, перебуває в центрі уваги лінгвістичної науки. Сучасний погляд на мову як на систему, усі компоненти якої взаємопов'язані і взаємозалежні, знайшов своє вираження і в наукових дослідженнях, пов'язаних із вивченням особливостей сполучуваності однорідних елементів мовної структури.

Принцип сполучуваності одиниць мови ліг в основу поняття валентності, зміст якого інтерпретується у мовознавчих працях неоднаково.

У науковий обіг поняття валентності ввійшло під впливом граматики залежностей Л. Теньєра. Виходячи зі своєї вербоцентричної концепції, згідно з якою головним, структурно-організуючим центром речення є дієслово, дослідник визначає валентність як потенційну здатність фінітного дієслова до програмування певної кількості актантів, "вакансії" яких воно відкриває.

Дещо по-іншому трактує валентність С.Д. Кацнельсон, розуміючи під цим терміном „властивість певних класів слів приєднувати до себе інші слова” [139, 31]. Згодом зазначене поняття окремі мовознавці застосовують до особливостей сполучуваності інших одиниць мови (фонем, морфем тощо). У зв'язку з цим М.Д. Степанова розрізняє „зовнішню валентність” (в аспекті актуалізації слова в реченні) і „внутрішню валентність” (з погляду внутрішньої будови слова). Крім двох основних типів, виділяє проміжний тип валентності, що перебуває на межі внутрішньої і зовнішньої, а саме: сполучуваність лексичної основи слова з граматичними словозмінними морфемами [244, 132].

Поширення поняття валентності на різні рівні мовної системи сприяло тому, що валентність кваліфікують як „потенційну сполучуваність однорідних елементів мови” [117, 133].

Однак, у вузькому розумінні терміна валентністю називають властивість, що притаманна лише словам, тобто здатність слова вступати у синтагматичні зв'язки з іншими словами. Дослідження таких зв'язків передбачає подальше заглиблення у синтаксичну семантику. Зв'язок синтаксису з семантикою стає центральним питанням у вивченні валентнісних характеристик слів та з'ясуванні природи валентності як лінгвістичного явища. Разом із тим у трактуванні валентності вчені стикаються з проблемою лексичного значення слова, адже йдеться про внутрішню властивість слова. Е.М. Меднікова розглядає валентність як компонент лексичного значення слова [193, 46], а В.О. Звєгінцев, навпаки, вважає, що валентність формує лексичне значення, яке визначається потенційно можливими сполученнями слова з іншими словами [119, 123].

Таке ж розуміння валентності наявне і в працях Т.Б. Алісової. Вона стверджує, що „стійкий зв'язок між додатком і дієсловом уводить до його лексичного значення обов'язковий семантичний компонент відношення до цього додатка, який називається валентністю” [8, 92].

Г.Х. Яубасарова вважає, що валентність похідна від лексичного значення слова, це „іманентна внутрішня його характеристика”. Можливість / неможливість утворення того чи іншого словосполучення, тобто реалізація валентності, за словами дослідниці, обумовлена денотативним, сигніфікативним і конотативним компонентами лексичного значення слова [288, 117–118].

Г.В. Валімова значення мовної одиниці та її сполучуваність (валентність) кваліфікує як дві сторони одного явища: значення співвідносить одиницю мови з думкою, а думка – зі світом реальної дійсності, тобто виводить одиницю мови за межі мовної системи, а сполучуваність стосовно окремої одиниці мови

розглядає у відношенні до інших одиниць того ж рівня, тобто всередині системи мови [62, 33].

О.М. Мухін вважає, що валентність слова виявляється тільки в реченні як властивість синтаксем – ужитих при дієслові елементарних синтаксичних одиниць, наділених синтаксичною семантикою [297, 57]. Т.Б. Алісова також стверджує, що „властивістю “одномісності” (одновалентності), “двомісності” і т.д. володіють тільки ... предикативні конструкції, а не дієслівні лексеми, подані у словнику” [9, 38–39].

Принагідно зазначимо, що контекст, безперечно, обумовлює у кожному конкретному випадкові реалізацію певного значення слова, тоді як вжите поза контекстом слово викликає у нашій свідомості різноманітні асоціативні зв'язки з іншими словами у парадигматичному чи синтагматичному ряду. Але це не заперечує того факту, що валентність є внутрішньою властивістю слова.

Найприйнятнішим у сучасному мовознавстві є погляд на валентність як наявну в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність слова приєднувати до себе предметні чи інші компоненти – категоріально визначені повнозначні слова у відповідних формах. У такому розумінні валентність розглядається як семантико-синтаксична категорія у двох вимірах: власне семантичному і формально-граматичному [75, 41].

Власне семантичному критерієві віддається перевага, оскільки окремо взяті лексеми вимагають залежних компонентів з відповідними семантичними характеристиками і не допускають інших валентних партнерів, тобто поширювачів з іншою значеннєвою природою.

У випадку несумісності сем поєднаних слів неможлива і їхня синтаксична сполучуваність та відповідна структурна організація, яка залежить від граматичної будови мови. Отже, синтаксична поведінка лексичних одиниць, що входять до різних лексико-граматичних класів слів, пов'язана з їхньою семантикою, яка в свою чергу наділена „чутливістю” до тих або інших синтаксичних формул [52, 4]. Порушення граматичних закономірностей

синтаксичної сполучуваності призводить до зміщення смислу і появи нових семантико-стилістичних відтінків слова.

Валентність як явище семантико-синтаксичного порядку може досліджуватися з різних сторін залежно від того, який аспект сполучуваності слів цікавить лінгвіста. Вона розглядається, по-перше, у граматичному плані як сполучуваність лексико-граматичних розрядів слів – частин мови, а також їх форм; по-друге, вивчається в лексичному аспекті як співвіднесеність певним чином оформлених лексем; по-третє, спираючись на морфологічні ознаки і функції потенційних партнерів за зв'язками, можна встановити синтаксичні класи слів [2, 34].

Відповідно до основних завдань вивчення сполучуваності слів розрізняють два різновиди валентності: перший різновид називається лексичною, семантичною, лексико-семантичною, денотативною (сисловою, логічною) сполучуваністю, а другий – граматичною, морфологічною, синтаксичною або морфолого-синтаксичною сполучуваністю.

В.Г. Адмоні граматичну сполучуваність (валентність) визначає як потенційну здатність певних розрядів чи форм слів сполучатися з іншими розрядами чи формами слів [3, 111].

Синтаксична сполучуваність (валентність) кваліфікується як сукупність (і властивості) потенційно можливих синтаксичних зв'язків слова, набір і умови їхньої реалізації на відміну від лексичної, яка полягає у здатності слова (лексеми) сполучатися з іншими словами як лексемами [149, 48].

Б.О. Абрамов, називаючи синтаксичною валентністю певну кількість і якість актуалізованих синтаксичних відношень, а також морфологічні засоби їх актуалізації, вводить термін „семантична вибірковість”, під якою розуміє здатність слова регламентувати семантичні ознаки можливого лексичного оточення [1, 7].

Ю.Д. Апресян розрізняє три види валентності: *семантичну* (допускає поєднання словникових одиниць за наявності певної семантичної ознаки у слові); *лексичну* (передбачає сполучення слів тільки з певною кількістю інших

слів) і *синтаксичну* (здатність окремих словникових одиниць керувати іншими одиницями або бути ними керованими) [13, 110].

Здатність чи нездатність одиниць мови, наділених планом змісту, вступати в санкціоновані семантичною нормою мови зв'язки з іншими лексемами чи словесними комплексами М.І. Степаненко кваліфікує як семантичну валентність, а синтаксичною валентністю називає потенційну здатність слова сполучатися на рівні лексико-граматичних класів [243, 15–16].

М.П. Кочерган заперечує такий термінологічний різнобій у класифікаціях валентності, запропонованих названими авторами, і пропонує застосовувати лише термін „лексична сполучуваність”, під якою розуміє здатність слова на основі його семантичних і формально-граматичних властивостей вступати у зв'язки з іншими словами в тексті. Залежно від чинників, що впливають на поєднання слів, М.П. Кочерган розрізняє *лексико-синтаксичну сполучуваність* (синтагматичні зв'язки, зумовлені граматичними властивостями слів) і сполучуваність *лексико-фразеологічну* (лінійні зв'язки, зумовлені індивідуальною семантикою слова) [150, 196].

Отже, більшість дослідників стверджує, що валентність являє собою категорію, в якій взаємодіють чинники семантичного і граматичного порядку. Відповідно до цього розрізняємо *семантичну валентність* – як зв'язок, при якому слова вимагають лексичних одиниць контексту з відповідним значенням; і *граматичну валентність*, яка пов'язується з визначенням кількості валентних одиниць, їхньої морфологічної форми та належності до мінімуму речення. Зазначені види валентності представляють два ступені виявлення єдиної і цілісної семантики кожного конкретного слова [282, 188], отже, семантична і граматична валентності реалізуються у мовленні одночасно, однак їхнє розмежування необхідне для цілей дослідження практичного матеріалу.

Валентність також може бути *активною* і *пасивною* (залежно від головної чи залежної ролі елемента); *категоріальною* й *індивідуальною* (характеризує який-небудь цілий клас елементів чи окремих представників цього класу);

однорідною і неоднорідною (стосується елементів, що перебувають у відношеннях однакового зв'язку з іншими елементами або, навпаки, вступають у різні зв'язки з тим самим елементом); *правою і лівою* (елементи, що знаходяться справа і зліва від означуваного ними елемента).

Взаємодія лексики і граматики знаходить яскравий вияв в обов'язковій чи факультативній сполучуваності. Обов'язковою валентністю характеризується сполучуваний елемент, який вимагає після себе іншого елемента у функції прямого чи непрямого додатка, предикатива або необхідних за змістом обставин. У випадку факультативної валентності підключення до словоформи яких-небудь елементів не обов'язкове, а тільки можливе, оскільки і без них конструкція не втрачає своєї смислової і структурної повноти.

Факультативна валентність відрізняється від валентісно непов'язаних членів висловлення, тобто вільних поширювачів, які не визначаються стрижневим словом і можуть бути легко усунені з речення або введені в речення залежно від бажання мовця.

Той факт, що обов'язковість / факультативність залежить від семантики домінантного слова, від його лексичного значення, є підтвердженням положення, що обов'язкова сполучуваність елемента пояснюється його лексичною неповноцінністю, але валентність слова обумовлюється як лексичним значенням, так і структурною властивістю цього слова. Як зазначає В.Г. Адмоні, „обов'язкова сполучуваність існує не тільки у зв'язку з наявністю особливих граматичних чи лексичних значень, які властиві тим чи іншим морфологічним розрядам слів або окремим лексемам саме на основі їхньої морфологічної природи. Обов'язкова сполучуваність виникає так, як і породження особливої синтаксичної позиції, в яку ставиться та чи інша форма” [4, 243].

Питання про авто- і синсемантичність слів з позицій синтаксису, тобто обов'язкової / необов'язкової сполучуваності слова залежно від його лексичного значення, розглядається різними дослідниками неоднозначно. Семантичні особливості слів, які простежуються у плані можливостей

реалізації семантики, є невід'ємною частиною вчення Н.Ю. Шведової про словосполучення і речення. Дослідниця класифікує слова, орієнтуючись на синтаксичну структуру речення. Слова, які „через своє лексичне значення обов'язково вимагають залежної форми, що інформативно доповнює, розкриває їх зміст, і практично не вживаються абсолютивно”, Н.Ю. Шведова називає інформативно недостатніми, специфіка яких, на її думку, полягає в тому, що залежні від них слова завжди мають конкретніше лексичне значення, ніж слова, граматично головніші [225, 16-18].

Н.Л. Іваницька, досліджуючи сполучувальні властивості слів з іншими словами, виділила такі групи: слова абсолютного (автосемантичного) значення, напр.: *сміятися, рости*; слова релятивного значення (синсемантичні слова), напр.: *турбуватися про..., міркувати про...*; слова релятивного значення з семантичною заданістю заповнення відкритої позиції, напр.: *знаходиться де?*; слова відносно релятивної семантики, напр.: *малює і малює що?* [127, 99–101].

Принцип обов'язкової / факультативної сполучуваності слів ліг в основу розмежування Є.А. Іванчиковою структурно обов'язкових і факультативних конструкцій. Структурна обов'язковість виявляється в тому, що елемент синтаксичної конструкції володіє потенційною валентністю і вимагає для її реалізації обов'язкової присутності певної форми слова, словосполучення чи речення. При цьому виникає необхідність поширення конструкції, зумовлена синтаксичними або семантико-синтаксичними, але не контекстуальними умовами. Структурна факультативність конструкції характеризується тим, що елемент синтаксичної конструкції – член речення чи словосполучення, частина складного речення – не вимагає (граматично і семантично) свого обов'язкового заповнення певною формою слова, словосполучення, речення [128, 85].

Поняття валентності виникло у зв'язку з характеристикою дієслівних лексем: валентність вважалася властивістю тільки дієслова, оскільки „дієслова є тим класом слів, які самі по собі дають відчуття неповноти висловлення і вимагають заповнення у висловленні” [139, 20–21].

До дієслівних категорій відносить валентність І.Р. Вихованець, називаючи її семантико-синтаксичною, тому що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають певних „контекстних партнерів” з іншими семантичними ознаками. Отже, семантико-синтаксична валентність полягає в здатності ознакового слова відкривати певну кількість семантичних позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [72, 123].

Валентність дієслова визначається його семантикою і тісно пов'язана з синтаксичними функціями дієслова-предиката. Саме ця властивість дієслова (бути ознаковим словом, центральною одиницею валентної моделі речення) не дозволяє говорити про валентність інших повнозначних слів. Проте Г. Зандау і К.-Є. Зоммерфельдт, котрі визначають валентність як властивість усіх повнозначних слів, розглядають валентність прикметника не як властивість семантичної одиниці, а як властивість одиниці синтаксису, тобто прикметникова валентність розглядається у зв'язку з особливістю його синтаксичних функцій [116, 21–27].

Висловлюється також думка, що носіями валентності, крім дієслова, можуть бути і прикметники, і віддієслівні та відприкметникові іменники, які набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом. Тоді валентність розглядається як категорія, властива дієслову-предикату, а також іншим повнозначним словам, валентні характеристики яких опосередковані дієсловом і його первинною функцією предиката [89, 19].

У мовознавстві залишається відкритим і питання про співвіднесеність термінів „валентність”, „сполучуваність”, „дистрибуція” та „інтенція”.

В.Г. Адмоні, О.С. Ахманова, В.П. Берков, М.М. Болдирева, Г.В. Валімова, Л.Н.Засоріна, С.Д. Кацнельсон, Н.З. Котелова, М.Д. Степанова визнають валентність і сполучуваність ідентичними поняттями, кваліфікуючи їх як потенційну здатність мовної одиниці сполучатися з іншими одиницями. М.Д. Степанова називає валентність і сполучуваність однопорядковими категоріями: „валентність ми будемо розглядати і як потенцію, і як реалізацію, тобто одночасно і як фактор мови, і як фактор мовлення” [246, 8].

Г.В. Валімова, ототожнюючи сполучуваність із валентністю, зазначає, що вона служить для виявлення внутрішнього зв'язку між одиницями мови і мовлення [62, 33].

Ю.В. Коваленко інтерпретує сполучуваність як здатність конструктивних елементів (одиниць мови) об'єднуватися в процесі вживання у єдності вищого порядку і нової якості, а валентність – як первинну сполучуваність одиниць мови, що „визначає їх вибірковість мовцем для використання як функціональних одиниць мовлення відповідно до конкретних завдань спілкування” [140, 71]. З огляду на таке розуміння сполучуваність – поняття ширше у порівнянні з валентністю, яка виступає лише складовою частиною сполучуваності.

Валентність і сполучуваність, за словами О.М. Уздинської, пов'язуються двома поняттями: потенційні можливості одиниць мови і реалізації цих потенцій [255, 10]. Отже, в основі розмежування термінів лежить дихотомія мови і мовлення, звідси, валентність трактується як явище мови, а сполучуваність – як явище мовлення, або актуалізована в мовленні валентність.

Розрізняючи загальну валентність (сукупність усіх можливих синтаксичних сполучень) й елементарну валентність (одну конкретно взятую валентну реалізацію), Н.І. Філічова зазначає, що валентність характеризує властивості різних одиниць коду (мови), тоді як реалізовані валентності чи зв'язки належать висловленню (мовленню) [257, 42].

За М.І. Степаненком, валентність і сполучуваність перебувають у такому взаємозв'язку, як загальне й окреме. Валентність матеріалізується у сполучуваності, а сполучуваність залежить від валентних можливостей [243, 10].

Вважаємо за доцільне термін „валентність” кваліфікувати як потенційні властивості мовної одиниці, тобто її сполучувальні можливості, а термін „сполучуваність” – як конкретну актуалізацію цієї властивості у мовленні.

Крім валентності і сполучуваності, у синтагматиці використовується поняття „дистрибуція” – сукупність усіх оточень (контекстів), у яких може

зустрічатися мовна одиниця, тобто місце, порядок, сполучуваність та інші властивості її вживання у плані розміщення окремих частин висловлення відносно одна одної [244, 13–14].

М.М. Болдирева зазначає, що поняття дистрибуції у синтаксисі тільки в тому випадку може зберігати своє значення, якщо воно відображає реальні, безпосередні синтаксичні зв'язки між словами – елементами речення і словосполучення [48, 16].

За словами М.І. Степаненка, дистрибуція займає проміжне місце у ланцюжку „сполучуваність – дистрибуція – валентність”. Вона формується на базі зафіксованих реальних та okazіональних сполучуваностей, отже, стосовно до сполучуваності є більш широким поняттям. Співвідношення „валентність – дистрибуція” характеризується як „загальне – конкретне”. Дистрибуція прирівнюється до того валентного ряду мовної одиниці, який знайшов реалізацію через сполучуваність у комунікативних актах, тобто став реальною валентністю і не співвідноситься з валентністю потенційною. Сполучуваність і дистрибуція є фактом мовлення [243, 11].

На наш погляд, валентність – поняття ширше у порівнянні зі сполучуваністю, ним охоплюються всі потенційні можливості певного слова, тоді як сполучуваність – це окремий випадок реалізації у мовленні потенцій мовної одиниці. Сукупність усіх реалізованих у мовленні сполучень слова становить його дистрибуцію.

Валентність не можна ототожнювати і з поняттям інтенції, що співвідноситься з рівнем семантики, тоді як валентність характеризує повнозначне слово на семантико-синтаксичному рівні. Під інтенцією розуміють здатність дієслова чи іншого слова зі значенням дії або стану відкривати функціонально-семантичні позиції для заповнення їх назвами учасників дії чи стану типу агент (носій дії), пацієнт (об'єкт дії, носій стану), локатив, інструмент, адресат тощо. Іменні компоненти утворюють інтенційну структуру дієслова, на якій ґрунтується інтенційна структура речення [256, 207].

Р. Мразек, який один із перших сформував основи інтенції, поділяє дієслова на дві групи: *безінтенційні (інтранслятивні)* – у мовленні виступають автономно, без поширювачів, не потребуючи детермінації, та *інтенційні (транслятивні)* – за своєю природою спрямовані на якесь поширення, серед яких виділяються дієслова, що характеризуються факультативною детермінацією (необов'язково транслятивні), напр.: *пише, чекає*; й обов'язковою (обов'язково транслятивні), напр.: *принесе, пошиє*. Іntenційні, відповідно до того, на яку кількість поширювачів вони спрямовані одночасно, поділяються на одномісно інтенційні (монотранслятивні); двомісно інтенційні (бітранслятивні); тримісно інтенційні (тритранслятивні) [196, 52–53].

При розгляді валентності слова не можна залишити поза увагою проблему співвіднесеності понять валентності і керування. Керування як один із типів підрядного синтаксичного зв'язку, полягає в тому, що дієслово вимагає прямого або непрямого додатків. Валентність же не обмежується тільки додатками, вона вводить у коло своєї дії підмет, групи обставинних слів, підрядні речення, інфінітивні звороти тощо [146, 5]. Це свідчить про те, що валентність передбачає широкі і різноманітні види зв'язку між словами, тому вона не може бути зведена тільки до типу зв'язку за законом керування. Отже, валентність як лінгвістичне явище не ототожнюється з поняттями сполучуваності, дистрибуції, інтенції та керування і виявляє специфічні ознаки:

- 1) валентність – це властивості мовних одиниць до сполучуваності з іншими одиницями;
- 2) валентність є внутрішньою характеристикою слова, яка впливає з його лексичного значення;
- 3) валентність є семантико-синтаксичною категорією: це вміщена в лексичному значенні слова синтаксична потенція, тобто здатність слова приєднувати до себе інше категоріально визначене повнозначне слово.

На відміну від семантичної валентності, яка полягає в здатності слова вступати у зв'язок, при якому воно вимагає лексичних одиниць контексту з відповідним значенням, граматична валентність розглядається як

передбачуваність у слові певної кількості залежних одиниць, їх синтаксичної ролі, морфологічної форми та належності до мінімуму речення. Семантична і граматична валентності реалізуються у мовленні одночасно й існують у нерозривній єдності.

Валентність властива всім повнозначним словам, які набувають валентних властивостей тільки у зв'язку з дієсловом. Отже, можна зробити висновок, що валентність властива і нефінітним формам дієслова, до яких належить і дієприслівник.

2.2. Моделі дієприслівникових словосполучень з об'єктним компонентом

Із семантичного погляду головним носієм валентності в реченні виступає дієслово, яке є типовим зразком логічного предиката. Дієприслівник як член дієслівної парадигми зберігає валентні можливості фінітного дієслова, але на відміну від нього характеризується двома типами потенцій. З одного боку, він може приєднувати до себе слова більш низького синтаксичного рангу і домінувати над ними, а з іншого – сам підпорядковується словам вищого рангу і знаходиться у синтаксичній залежності від них. Отже, виступаючи словом вторинної предикації, дієприслівнику притаманна зовнішня підпорядкованість предикативній основі речення та внутрішня валентність – властивість сполучатися зі словами у межах звороту, а також можливість бути ускладненим іншими синтаксичними одиницями. Внутрішня валентність дієприслівника є активною, обов'язковою або факультативною; вона виявляє особливості внутрішньої формальної організації дієприслівникового звороту.

Конкретна мовна реалізація валентності дієприслівника і функцій словоформ, які заповнюють його оточення, здійснюється за виробленими моделями словосполучень. „Абстрактна модель словосполучення ... є відображенням усталених у мові морфологічних ознак певної частини мови, тісно пов'язаних із семантикою слів цього класу” [204, 39]. Отже, у формуванні

валентної структури словосполучення (як і речення) беруть участь семантичні і граматичні чинники.

У структурну модель (схему) словосполучення входять такі поняття, як засоби зв'язку, на основі яких утворене словосполучення, особливості поєднуваних компонентів, порядок слів [241, 406].

Проведений аналіз фактичного матеріалу засвідчує функціонування дво-, три-, чотири- і п'ятикомпонентних дієприслівникових конструкцій, опорне слово в яких виявляє здатність приєднувати одну-дві або, рідше, три-чотири безприйменникові чи прийменникові словоформи з об'єктною або обставинною функцією, означатися прислівником, інфінітивом, цілою фразою чи поєднувати різні засоби для поширення свого складу.

Двокомпонентні дієприслівникові конструкції представлені такими моделями словосполучення: *P₂+Obj*; *P₂+Adv*; *P₂+P.d.* (*P₂* – предикат другорядної дії, *Obj* – об'єктний компонент, *Adv* – обставинний компонент, *P.d.* – предикативний компонент).

У валентній структурі *P₂+Obj*, яка репрезентує типове значення „здійснювана дія спрямована на якийсь об'єкт”, об'єктний компонент оформляється, як правило, непрямым відмінком іменника. Найуживанішими є конструкції, побудовані за схемою *AdvPart+N₄* (*AdvPart* – дієприслівник, *N* – іменник, *цифрове позначення* – порядковий номер відмінка). Компонент *N₄* означає прямий об'єкт, на який переходить дія, виражена дієприслівником, що утворений від перехідного дієслова.

Семантичний діапазон дієприслівників, які вимагають обов'язкового об'єктного конкретизатора у формі знахідного відмінка без прийменника, широкий. Такі дієприслівники (утворені від дієслів доконаного і недоконаного виду) є найменуваннями: 1) *конкретної фізичної дії*, напр.: *Зруйнувавши Київ*, лізе татарва в Галичину, І за поміччю Данило Йде в угорську сторону (Олесь); Енергійна Ліна Іванівна повела їх у сад, і Юра, *обкопуючи яблуні*, відчув раптом на собі чийсь погляд (Шев.); 2) *антропоморфізованих дій* (міміка, жести, рухи людини), напр.: *Марія сиділа, насутивши свої густі темні брови* (Ів.); *Дід ішов*,

схиливши голову, і вітер несміло, винувато гладив і хилитав його сиве, розкудочене волосся (Виннич.); 3) **руху і переміщення у просторі**, напр.: Піп поторсав двері, постояв трохи, і, *обійшовши школу*, застав Раїсу під стіною (Коцюб.); Наввипередки з нами, *обганяючи* піших мисливців, мчать, як на пожежу, мотоциклісти, мчать „Москвичі” та криті брезентом газики (Гонч.); 4) **мовлення**, напр.: І кряче ворон в темній гаї, *неньку сповіщаючи* (Виннич.); На городі – мальви : запах мого дитинства, запах материних рук, голос молочниці, коли вона будила мене, *гукаючи матір* (Шев.); 5) **чуттєвого сприйняття**, напр.: Недоторканий зразу пом’якшав, *зачувши* рідну мову (Виннич.); Скам’яніли погоничі, *вгледівши* мертву *царицю* (Л.Укр.); 6) **мислення**, напр.: Гончак, *зрозумівши* мою команду, втягнув язик і стулив пашу (Гуц.); Оксен і сам посміхається, видно, *пригадавши* той випадок (Гонч.); 7) **внутрішніх емоцій, психічного стану людини**, напр.: *Переживаючи* болісний сором, був певен, що, мабуть, не підійшла б ... (Гуц.); Після деякої мовчанки Марія, *стримуючи хвилювання*, запитала зміненним, наче не своїм голосом...(Гонч.);

Залежний компонент дієприслівникового словосполучення може означати зовнішній (*поправляючи волосся, відсунувши чемоданчик, забачивши радистку, розгортаючи напірець*), рідше – внутрішній об’єкт другорядної дії суб’єкта (*перемагаючи біль, стримуючи усмішку, покинувши волю*). Він уживається разом з атрибутивними поширювачами, які не входять до моделі словосполучення, або без них, напр.: Півень, *відчуваючи тривогу*, ходив попід ворітьми і гортанно покрикував (Гуц.); Чарівниця іде, *осяваючи бір* (Павл.); Хариття постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, *схиливши русяву головку*, взялась до роботи (Коц.); Ніс човна, *зоставляючи срібні водяні вуса*, м’яко прошерхотів по береговому піску (Гуц.).

У ряді дієприслівникових словосполучень об’єкт репрезентований поєднанням іменників у знахідному і родовому відмінках, напр.: Човен, *перетнувши обшир ріки*, майже наблизився до острівця і наступної миті

тицьнувся носом у пісок зовсім неподалік (Гуц.); Сахається розгублена душа, *почувши* раптом тихі *кроки щастя* (Кост.).

Форма знахідного відмінка іменника, що виражає семантико-синтаксичну функцію об'єкта другорядної дії, може набувати обставинного значення міри або кількості, якщо при іменнику вживається кількісний числівник, напр.: *Спорожнивши один клунок* додолу, хлопець витер торбинкою чоботи, поплював на них і знову витер (Підм.).

На невизначеність об'єкта дії, вираженої дієприслівником, вказує неозначений займенник, вжитий на місці іменника у формі знахідного відмінка, напр.: Він помовчав, *щось обдумуючи* (Мушк.); Пізнаємо світ. *І щось пізнавши*, Ідемо в життя, в якому злиті Наші вдачі і невдачі наші І простори, нами не обжиті (Лук.). Неозначені займенники, що виступають при прямому об'єкті дієприслівникової дії в атрибутивній функції, вказують на невизначену ознаку цього об'єкта (*надкусивши якусь булочку, навіваючи якусь тривогу*).

Знахідний об'єкта у ряді випадків виступає при перехідних дієприслівниках із заперечною часткою **не**, напр.: ...Кермо звично лежало в Степанових руках, і ми, сміючись, згадали оту маленьку дивну пригоду з тією пожежею і те, як ми з ним тікали, наче навіжені, ледве *не розбивши машину і себе* (Шев.); Більшість з них давно лежить на цвинтарі, так і *не погамувавши голод* (Мушк.).

У складі дієприслівникового звороту об'єктний компонент розташовується безпосередньо після дієприслівника або після атрибутів об'єкта. У поетичних творах дієприслівник відіграє першорядну роль у структурі поетичної строфи, бо, незалежно від місця в звороті, виноситься в кінець рядка, отже, римується, напр.: Заспівали знову стріли, Знов забрязкали мечі, І земля укрилась трупом, Половецьку *кров п'ючи*; Як не будете всі разом Йти до спільної мети, Ви, *державу зруйнувавши*, Подастеся у світи (Олесь).

Залежний від дієприслівника іменник (займенник) у формі знахідного відмінка виражає вторинну функцію об'єкта у поєднанні з прийменниками *на, в(у), про, об, за*.

Структурну модель *AdvPart+naN₄* утворюють групи дієприслівників зі значенням: 1) **зорового сприйняття**: *дивлячись, поглядаючи, подивившись, позираючи, глянувши, споглянувши, блимаючи, взираючи, роздивляючись, надивившись*, напр.: Лежить горілиць Шелюженко на постелі з лугової трави і, *дивлячись на* той зоряний *шмат*, з гіркотою думає про те, як невдало склалось його родинне життя (Гонч.); У передпокої було навалено книжок та журналів, і поки Віктор тупцявся, *позираючи на* старовинні *ікони*, розчинилось одночасно кілька дверей (Шев.); 2) **мовлення**: *поговоривши, відповідаючи, кличучи, обізвавшись, одгукуючись, закликаючи*, напр.: Люди обов'язково повторюють помилки своїх попередників, інакше б вони не були людьми, – сказав Куриленко, *одгукуючись на* якусь свою думку (Мушк.); Він (лось) ревнув, *кличучи на* допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем (Гуц.); 3) **внутрішнього стану особи**: *сподіваючись, гніваючись, сміючись, посміхаючись, плачучись, наважуючись, піддавшись, дивуючись*, напр.: ...Якби ви знали, паничі, Де люди плачуть живучи, То ви б елегій не творили Та марне бога б не хвалили, *На* наші сльози *сміючись* (Шевч.); Може, її присилувано, і подала вона рушники другому, гірко *плачучись на* свою недолю (Коцюб.); 4) **стану суб'єкта за його місцеположенням**: *схилившись, похилившись, звішуючись, спершись, спираючись, опираючись*, напр.: Отак ми їхали, товариш спав, *похилившись на* моє плече, а жінка тримала на руках немовля і думала про щось своє (Гуц.); „Агов, бабусю! – гукаю я, *звішуючись на* хвіртку. – Доброго дня!” (Шев.); 5) **цілеспрямованого руху чи переміщення**: *набрівши, натикаючись, налетівши, наражаючись*, напр.: *Набрівши на* першу-ліпшу їдальню, ми зайшли підобідати (Тют.); *Натикаючись на* каменюку чи склянку, злодійкувато оглянувшись, перекидав їх через тин до сусіда (Мушк.).

У моделі *AdvPart+naN₄* компонент у функції об'єкта називає предмет або особу, на які спрямована чи поширюється дія, виражена дієприслівником, або у зв'язку з якими ця дія (стан) проявляється, напр.: Сивовусий грек та молодий наймит-весляр, стрункий і довгоногий, вибились із сил, *налягаючи на* весла,

однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок; ...Борщ, *хлюпнувши на вогонь*, бухав та сичав, мов гадина, *гніваючись на незручність* господинину (Коцюб.).

Модель словосполучення *AdvPart+в (у)N₄* організовують дієприслівники, що репрезентують семи: 1) „*покривати чим-небудь з усіх боків*” (*закутавши, замотавши, загорнувши*); 2) „*уводити, укладати що-небудь всередину чогось*” (*вглибившись, вп'явшись, вгризаючись, занурюючись, поринувши*); 3) „*намагатися почути, побачити щось*” (*вслухуючись, вдивляючись*); 4) „*одягати себе*” (*одягнувшись, прибравшись, переодягнувшись*), напр.: Світає... Так тихо, так любо, так ніжно у полі. Мов свічі погаслі в клубках фіміаму, *В туман загорнувшись*, далекі тополі душі вигравають мінорну гаму (Тич.); За кілька кроків, *вп'явшись в шкарубку кору дуба*, стриміла коротенька чорнопера стріла (Загр.); Побачивши плитку, Ілля всміхається, ставить біля дверей свій баян, обтрушується, здивовано *вслухуючись у співучу словацьку мову* (Гонч.); Вона (мелодія) виповнює груди, рветься наверх і, *прибравшись у поетичні шати* слова, вільна, як пташка, шукає простору... (Коцюб.).

Дієприслівники, утворені від дієслів мовлення (*розповідаючи, дискутуючи, не кажучи*), мислення, інтелектуальної діяльності (*думаючи, міркуючи, забувши, згадавши, дізнавшись, довідавшись*), реалізують свою семантику, відкриваючи позицію об'єкта – предмета мовлення чи думки, у моделі словосполучення *AdvPart+проN₄*, напр.: Що вище піднімається людина по східцях керівництва, то менше лишається часу для науки, для думання, вже *не кажучи про* суто людське щоденне життя (Загр.); Нарізвавши сала та хліба, почав снідати, *міркуючи про іспити* (Підм.).

Знахідний об'єкта з прийменником *об* означає предмет, із яким виконавець дії стикається, та поєднується з дієприслівниками *спотикаючись, розбившись, обперившись, черкаючись, тручись*, напр.: Курява звивається з-під прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, *черкаючи об* халяви (Коцюб.); Вода на перекаті ледь чутно шепелявила, *тручись об* високі чорні

валуни, і пахло криничною свіжістю; Я не обізався, а, пригинаючись і клацаючи зубами, дременув до річки, *спотикаючись об купинки* (Тют.).

Дієприслівники зі значенням „*схоплювати рукою, руками*” (*тримаючись, держачись, узявшись, чіпляючись, вчепившись, хапаючись, схопившись*) реалізують свою семантику у моделі **AdvPart+zaN₄**. У зазначеній конструкції прийменниково-відмінкова форма іменника виконує функцію об’єкта, на який поширюється дієприслівникова дія, але одночасно визначає і характер руху, переміщення основної дії, напр.: Вони ж, *побравшись за руки*, тихо і радісно, без огляду й тривоги, Ідуть навстрічу сонцю золотому (Фр.); Нерівними кроками, *тримаючись то за стінки, то за поручні, то за борти* рятувальних шлюбок, простує до своєї каюти й одразу засинає на вузькому ліжку (Ів.); Я знову пірнаю і, *схопившись за камінь*, сідаю на дно (Шев.).

Компонент моделі **za+N₄** може виражати об’єкт досягнення, предмет, заради якого відбувається дієприслівникова дія, напр.: Скажи, покажи, маляр, Мені Лукача слід – Того, хто за тебе вмирав, *Вмираючи за Мадрид* (Гонч.).

У реченні „Крамарі, *забувши за покупців*, лишали свої крамниці на божу ласку, а самі збирались купками на майдані серед містечка” (Коцюб.) дієприслівник *забувши* реалізує свою семантику у моделі **AdvPart+zaN₄**, що синонімічна іншій – **AdvPart+npoN₄**, тобто *забувши про(за) покупців*.

У функції об’єктної синтаксеми виступає також родовий партитивний і родовий, зумовлений уживанням при дієприслівнику заперечної частки **не** (структурна модель – **(не)+AdvPart+N₂**). Значення об’єкта у родовому та інших непрямих відмінках зумовлена їх лексичними, граматичними і стилістичними обмеженнями, тоді як зв’язок знахідного відмінка з дієсловом взагалі і дієприслівником зокрема є синтаксичним, оскільки дієслово реалізує морфологічну валентність через обов’язкове приєднання словоформи з об’єктною функцією [204, 43–45].

Об’єктно-партитивний відмінок, на противагу знахідному об’єктному, вказує на неозначений щодо повноти охоплення дією об’єкт, напр.: Зранку хлопець, *узявши трохи хліба, сала*, випадкові картоплини й крупи, помандрував

берегом геть за місто (Підм.); Пустеля виспівувала навколо нас піщаним своїм голосом, а вітер кошлатив волосся, *насилаючи піску* й туди (Шев.).

У наведених реченнях у функції об'єкта виступає родовий відмінок кількісної партитивності, менш поширений родовий часової партитивності, або тимчасового охоплення об'єкта дією, напр.: „Мати коржиків передала, яєць,” – відповів батько, *передаючи чемодана* (Шев.); Було видко, як полум'я, *досягнувши смуги*, одразу никне, пригасає на місці (Гонч.).

Родовий об'єктний вживається при дієприслівниках із семантикою: 1) **чекання, пошуку, прагнення**, які вимагають після себе об'єкта бажання або досягнення, напр.: Замкнула ти серце ключами І кинула в море ключі. Сиджу я на березі мовчки, Великого *дива ждучи* (Олесь); Вона живе, як живеться, не вельми *дошукуючись* якоїсь *суті* (Мушк.); Я добре знав, що, *прагнучи довіри*, згинався ти перед мною подло, Що виповзти хотів, мов гад зі шкіри, аби лиш утекти в русинське кодро (Павл.); 2) **побоювання, страху, набуття якихось нових властивостей, якостей**, напр.: А може... я так і прикипів до землі, *жахнувшись* несподіваної *думки* (Коцюб.); В тому оці відчувається така глибина, ніби то грудка землі, оформившись та *набравши якостей* живої матерії, намагається зрозуміти мене й мої наміри (Гуц.); 3) **вольових проявів людини**, напр.: Одначе звістка, що вагони є, що він, *дотримавши слова*, таки десь вивоював їх для лісорубів, порадувала зараз Машу так, що аж дівчата були здивовані (Гонч.); Я засвічую свічку і раптом, *набравшись зваги*, гащу лампу (Коцюб.); 4) **стану суб'єкта за його зовнішнім виглядом**, напр.:” Не треба про те думати”, – мати позіхнула, широко *розтуливши рота* (Шев.); Мовчки сидять, курять, хилитаються на бакаях і знову, *набувши рівноваги*, спокійно споглядають світ (Гонч.); 5) **фізичної дії суб'єкта**, напр.: Над морем, *лагодячи човна* та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі (Коцюб.); Виймали хлопці із ярма занози. Шапки знімали, *випрягнувши волів* (Кост.); А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідти *поправляючи снопа*, позиркує на шлях до солдата завабливим оком (Гонч.).

Родовий об'єктний зрідка вживається при дієприслівниках із семантикою мовлення, чуттєвого сприйняття, напр.: Паде додолу листя з деревини, Паде невпинно, чутно, сумовито, Мов сльози мами, що на гріб дитини Прийшла і плаче, *шепчучи молитов* (Фр.); А пани, *слухаючи* божественного *співу*, ще більше милували чернь, аж поки вона справді кров'ю не зчорніла і не перетворилась в грязь (Тич.).

Продуктивним є родовий об'єкта при дієприслівниках із заперечною часткою **не**, утворених від перехідних заперечних дієслів, напр.: Привітався з Голубом стримано, *не подаючи руки* (Мушк.); „Це завтра вже йти на заняття,” – *не розплющуючи очей*, ліниво каже Людка (Шев.); Боцман стоїть, як скеля, *не усміхаючись, не приймаючи жартів* (Гонч.); *Не чекаючи наказів* Ігоря, пустилися й вони за стрільцями (Лепк.).

Якщо у моделі словосполучення **ne+AdvPart+N₂** компонент **ne+AdvPart** замінити словоформою без **не**, то на місці родового об'єкта виступає знахідний, напр.: Хильцем переступив поріг і, *не здіймаючи шапки*, став посеред хати (Лепк.). Порівняйте: *не здіймаючи шапки і здіймаючи шапку*.

Дієприслівники, об'єднані значеннями: 1) „**спрямування мови до когось-небудь**” (*звертаючись, обзиваючись, окликаючись*); 2) „**доторкатися до когось (чогось), прилипати до чого-небудь**” (*доторкнувшись, приклеївшись, приліпившись, приставши*); 3) „**рухи тіла чи його частин**” (*нахиляючись, хитнувшись, обертаючись*); 4) „**пристосуватися до когось, чогось**” (*звикнувшись, пристосовуючись, при звичаївшись*); 5) „**здійснювати підготовку до чогось**” (*готуючись, налаштовуючись*); 6) „**вияв почуття радості, задоволення**” (*усміхаючись, посміхнувшись*); 7) „**намагатися почути**” (*прислухаючись*), керують родовим відмінком із прийменником **до** в об'єктній функції, утворюючи структурну модель словосполучення **(не)AdvPart+доN₂**, напр.: „Ого-ого!” – шаліє Вітер, „Го-го!” – сміється із-над хмар І, *прислухаючись до грому*, Каміння падає у яр (Олесь); Меланя якийсь час дивилася у вікно, *мружачись і усміхаючись до сонця* (Тют.); Він ліг спати, *не доторкнувшись до їжі* (Загр.); Він (лось) на мить припинив, *готуючись до нового ривка* (Гуц.).

У структурній моделі словосполучення *AdvPart+3N₂* залежний елемент – родовий об'єкта виступає при дієприслівниках зі значенням „скористатися”, „насміхатися”, „починати” (*скориставши(сь), іронізуючи, починаючи*), напр.: Але в ту ж мить дівчина, *скориставши з Йонової неуваги*, висмикнула свою руку і стрибнула від нього... (Коцюб.); *Почавши з кошиків*, Куниця далі перекинувся на добрива, які голова „Дружби” вивозив з станції (Мушк.).

При дієприслівниках мовлення об'єктна синтаксема може бути представлена родовим іменника (займенника) із прийменником *в (у)*, напр.: Навіть *не питаючись у мене*, поставив моє ім'я в анонсі вашого „Дела” (Ів.); Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, *розпитуючись* вряди-годи *в перехожих* (Підм.).

У реченні „Проводарем хай служить коро говка, нехай тримає на слизькій дорозі, аж поки на верхів'ї не замає, *змагаючись проти гірського вітру*” дієприслівник *змагаючись* вступає в об'єктно-обставинні відношення з іменником *вітру* (*проти чого? і як?*), реалізуючи структурну схему словосполучення *AdvPart+ npromiN₂*.

Продуктивними є словосполучення, побудовані за схемою *AdvPart+N₅*. У придієприслівниковій позиції компонент моделі *N₅* передбачається семантикою керуючого дієприслівника, який виявляє валентну спроможність дієслова доповнюватися семантично за рахунок орудного об'єкта або зберігати семантику конкретної фізичної дії у поєднанні з орудним знаряддя чи засобу дії в об'єктній функції. Орудний об'єкта, за яким характеризується дія або стан, виражені дієприслівником, виступає обов'язковим елементом структурної моделі дієприслівникового словосполучення.

Об'єктного компонента – словоформи орудного відмінка іменника (займенника) вимагають дієприслівники таких основних семантичних груп.

1. *Дієприслівники, об'єднані значенням „спричиняти рухи об'єкта”*: *ступаючи, перебираючи, кліпаючи, моргаючи, тріпочучи, махаючи, похитуючи, погойдуючи, водячи* та ін. Орудний об'єкта при дієприслівниках цієї семантичної групи виражається іменниками, що є назвами частин тіла й органів

людини (або істоти) – *ноги, лапи, руки, крила, голова, плечі, очі*, а також іменниками з предметним значенням – *мітла, ганчірка, жердина, олівець, гілка*. Ці іменники означають знаряддя, за допомогою якого або яким виконується дія, виражена дієприслівником, напр.: *Постать встала, переступила через клунок і, нечутно ступаючи босими ногами, пішла на дорогу (Виннич.); Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи короткими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло (Коцюб.); Шумно замітала вулицю запізнїла двірничка, широко махаючи мітлою, і була як косар на голому полі (Шев.); Дівчина розіклала папір і, водячи олівцем, щось пробує розтлумачити нашому другові (Гонч.).*

2. **Дієприслівники на позначення вияву психічних станів, почуттів людини** вживаються у переносному (метафоричному) значенні, тому вимагають обов'язкового конкретизатора у формі орудного об'єкта – іменника з конкретним або абстрактним значенням. Зміст дієприслівників стає зрозумілим лише у контексті, напр.: *Марія, завмираючи серцем*, одразу впізнала на містку браву, струнку Вовикову постать (Гонч.); *Гостя спершу затримала свій зір на Ліді, похолоднівши золотавими зіницями*, далі вже дивилася на Івана... (Гуц.); *Швидко пішов, буяючи радістю знайдення* (Підм.).

3. Здатність поширюватись орудним об'єкта виявляють **дієприслівники, що репрезентують сему „видавати або створювати звуки”**: *вистукуючи, гукаючи, брязнувши, гримаючи, клацаючи, ревучи, дзвонячи, похрускуючи, пошелестівши, цокаючи, подзенькуючи*, напр.: *Швидко бігла по вулиці, дрібно вистукуючи підборами (Шев.); Коні смачно хрумкали в стайні, клацаючи залізом пут (Виннич.); Дружно ревучи моторами, трактори сходилися все ближче, поки не порівнялися (Гонч.); Леся пружко стрибнула з човна і зникла в лісі, похрускуючи хмизом (Тют.); Коні йшли по чудовій дорозі рівно і гінко, монотонно подзенькуючи дзвіночками (Шев.).*

4. Орудний об'єкта виступає при **дієприслівниках із значенням виявлення інтересу до об'єкта**, напр.: *„У вас тут влітку, мабуть, дуже гарно”, – сказала Ксана, милуючись любительськими краєвидами степу (Гонч.); Вгору!*

Вище! Аж за хмари, Там, де Дух людський летить, І, *любуючись ланами*, Поруч з Богом гомонить (Олесь); *Користуючись своїми перевагами*, Оришка часто вдається до голого адміністрування (Гонч.); Те рипіння снігу було для нього таке дороге й гарне, що він міг би вічно слухати його, *задовольнившись цією нехитрою музикою* (Гуц.).

5. Об'єктний компонент у формі орудного відмінка характеризує *дієприслівники зі значенням „світитися”, „поблискувати”*, напр.: Танцюра, *світячи сивиною*, рішуче кульгав попереду (Гонч.); Море ледь-ледь колихалося, *поближуючи меріадами* спалахів, – відчувалась у ньому невимовна сила... (Шев.); *Блискаючи голкою*, пальці Пірошки час від часу торкаються його пальців, так, ніби зовсім випадково, невнарок... (Гонч.).

6. Керують формою орудного відмінка *дієприслівники впившись, ласуючи, далячись; закутавшись, загорнувшись, накрившись*, напр.: Міцно і солодко, *кров'ю упившись*, Сплять вороги уночі... (Олесь); ...Товариші-рибалки сиділи на березі довкола казана, *ласуючи свіжою ранковою юшкою* (Гонч.); „Може, зір притупився, може, я вже чогось недобачаю? – думав скульптор, *далячись* Мелашиним білим пахучим *хлібом* (Гонч.); В кузові збилися до купи жінки, *понакривавшись мішками* (Шев.); А другої днини рано-вранці, коли ще „діди́ч міського ринштоку” солодко спав десь на вулиці, *загорнувшись небом*, Свирид та Марія вирушили в дорогу (Коцюб.).

7. Об'єктний орудний виступає у сполученні з *дієприслівниками, що об'єднані значенням „хвалитися”, „керуватися”, „володіти”, „наповнюватися”*, напр.: Гордуєш, сестронько, вербою, Говориш, *хвалячись собою*, Що здатна бути я лиш рабою (Павл.); Мелодія, *опанувавши душею*, загніздившись там, не хутко німіє... (Коцюб.); Лиш *чуттям* одним *Кермуючись*, блудив по лісу Каїн І дерся все туди, де найстрімкіші Здвигались стіни (Фр.); На дорозі жили струмків погрубшали, потужавіли, *набубнявівши сріблом* води... (Гуц.).

У ролі об'єктного конкретизатора другорядної дії можуть функціонувати прийменникові сполучення іменників (займенників) в орудному відмінку.

Дієприслівники зі значенням: 1) *мовлення* (розмовляючи, поговоривши, переговоривши); 2) *„вступати в сварку з кимсь”* (розсварившись, посварившись); 3) *„говорити слова розлуки”* (розлучаючись, прощаючись); 4) *„зійтися з кимось, заводити знайомство, з’єднатися у шлюбі”* (зустрівшись, стикаючись, познайомившись, одружившись); 5) *„рухатися”, „працювати” спільно* (ідучи, працюючи) відкривають позицію орудного об’єкта з прийменником *з (із)*, який означає предмет (особу), що супроводить виконання дії, вираженої дієприслівником, або бере участь у її виконанні, напр.: *Розмовляючи з тіткою*, Марія раз у раз нетерпляче позиркувала у вікно (Гонч.); *Гори багрянцем кривавим спалахнули, З промінням сонця прощаючись*, – Так моє серце жалем загорілося, *З милим, коханим моїм розлучаючись* (Л. Укр.); *Не сумнівайся, ідучи з народом*, – Твою дорогу кров’ю полили Борці (Павл.).

Дієприслівники, позначаючи дію, яка відбувається у зв’язку з тим, що на неї діє предмет, організовують структурну модель із залежним компонентом зі значенням причини, зумовленості: *AdvPart+niðN₅*, напр.: *Гнучись під своєю ношею*, вони зрідка перекидалися невеселими словами (Гонч.); *Охали, стогнали та, вгинаючись під кошиками*, поспішали додому (Коцюб.);

Виражаючи загальне значення стеження за об’єктом, дієприслівники формують модель словосполучення *AdvPart+zaN₅*, напр.: *На березі всі притихли, слідкуючи за одчаяним хлопцем* (Виннич.); *Стежачи за вогнем*, трактористи й причіпниці висловлювали різні догадки (Гонч.).

Реалізатором морфологічної валентності дієприслівника виступає також об’єктно-адресатний давальний, який здатний самостійно поширювати вторинний предикат. Давальний об’єкта зумовлюється семантикою дієприслівника й означає предмет або особу, на які спрямована дія.

Як залежна словоформа давальний об’єкта функціонує при дієприслівниках із семантикою давання, прислужництва, подяки, внутрішнього стану особи, напр.: *Змилуйся святий! Усе тобі віддавши*, я лишився Убогий, голий (Фр.); *Зоря, вклоняючись небу*, Падала в комиші, Земля відчувала потребу

Лягати під лемеші (Павл.); Тепер, *дякуючи небесній ласці й помочі о. Василя*, перед нею простяглися нові стежки, *знайшлась нова пожива для серця* (Коцюб.); Я, дивуючись і майже *очам своїм не вірячи*, підходив усе ближче (Гуц.).

У функції об'єкта дієприслівникової дії може виступати словоформа, вжита у місцевому відмінку, яка зумовлена семантикою дієприслівника: вказує на предмет поширення дії або предмет, за допомогою якого ця дія виконується. Модель словосполучення *AdvPart+в (на, по)N₆* виражає об'єктні відношення у таких сполуках: *потонувши в думках, пополоскавши у воді, розходячись по легенях, стріляючи по листках, заощадивши на сніданку, експериментуючи на ньому, знаючись на татунках, теліпаючись на ланцюжку*.

Дієприслівник може приєднувати також інфінітив з об'єктною функцією (об'єктний інфінітив) або входити до складу „другорядного присудка”, керуючи іменником з об'єктним значенням (суб'єктний інфінітив). Специфіка сполучень інфінітива з дієприслівником виявляється в тому, що інфінітив у залежній позиції виражає основне значення словосполучення, граматичним центром якого виступає дієприслівник, а семантичним – інфінітив, напр.: Вона спалахнула до кінчиків вух, хитнула головою і, *забувши попроситися*, вийшла за двері (Мушк.).

У сполучення з інфінітивом можуть уступати дієприслівники кількох семантичних груп, а саме: 1) **дієприслівники, що означають намір, сподівання, бажання**, напр.: Озиралися, *намагаючись побачити мисливця*, проте не запримітили... (Гуц.); Він збирав знання, як скупий золото, він штовхався в коридорах науки, *сподіваючись з часом проникнути* в її розкішні зали, він хотів знати навіть непотрібне (Загр.); Він жадібно вдивлявся в далечінь, *бажаючи побачити обрій*, але обрію просто не було... (Гуц.); 2) **дієприслівники з семантикою вагання, побоювання**, напр.: Качка, *не наважуючись покинути дітей*, не злітала в повітря... (Гуц.); Кілометри можна іти отак, роздягнена, вповдовж коси, *не ризикуючи нікого*, крім птахів, *зустріти* (Гонч.); Спершу згуки вилітали з сопілки нерішуче, несміло і наче ховалися

зараз же в тьмі, *боячись плавати* тут... (Виннич.); 3) **дієприслівники на позначення початку або кінця дії**. Особливістю інфінітивних сполучень із такими дієприслівниками є те, що вони означають дію, виражену інфінітивом, яка реально здійснюється, чого немає у сполученнях з іншими дієприслівниками, напр.: *Почавши квітнути* ще ранньої весни, навіть під снігом, природа остаточно завмирає лише з настанням холодів... (Гуц.); *Уже збираючись повертатися* додому, Шелюженко випадково зустрів на новобудові свого давнього друга-льотчика (Гонч.); „Свічка для цих сутінків, – думав, *кінчивши писати*, – груба імітація!” (Шев.); 4) **дієприслівники на позначення умінь, навичок, звичок, здібностей** виконувати дію, а також дієприслівники протилежного значення, напр.: *Ще не вміючи читати*, зовсім хлоп’ям, він гортав єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати (Підм.); В бігу впадеш на шлеї полум’яні, *навчившись запрягатися й тягти* (Павл.); Він заснув, *не встигши* навіть *закурити* (Підм.).

Отже, дієприслівникові як компонентів, що організовує конструкцію цілого синтаксичного звороту, властива здатність до реалізації правої валентності дієслівної лексеми у спосіб заповнення позицій об’єкта (прямого і непрямого додатків). У функції об’єкта виступають, як правило, відмінкові і відмінково-прийменникові словоформи іменника (займенника), об’єктне значення яких реалізується через сильний придієприслівниковий зв’язок керування. У ролі прямого об’єкта функціонує знахідний відмінок, а також еквівалентний йому – родовий. Давальний, орудний і місцевий, обслуговуючи зону об’єкта, поєднуються лише з окремими групами дієприслівників, які вимагають доповнення своєї семантики за рахунок залежної відмінкової словоформи.

2.3. Моделі дієприслівникових словосполучень з адвербіальним компонентом

Адвербіальні синтаксеми у двокомпонентних дієприслівникових конструкціях виражаються прислівником або прийменниково-відмінковою

формою іменника. Семантичне коло дієприслівників, які утворюють звороти з обставинною детермінацією, формується на основі словоформ зі значенням: **буття і місцезнаходження** (бути, знаходитися, жити, перебувати, мешкати, розташуватися, розміститися, помістити); **руху та переміщення у просторі** (іти, простувати, прямувати, ступати, крокувати, рухатися, переходити, переміщатися, плавати, літати, котитися); **спрямованості** (відправляти, надсилати, доставити, адресувати, віддавати, відряджати, погнати, підіслати); **тривалості** (тривати, продовжуватися, тягтися, відбуватися, проходити, діяти, здійснюватися), **конкретної фізичної дії або стану** (працювати, воювати, проспати, кричати, очікувати, дивитися).

Адвербіальні компоненти у складі дієприслівникового звороту вказують на спосіб виконання другорядної дії, її причину, міру і ступінь вияву, місце і час реалізації. Перелічені обставини відіграють неоднакову роль у внутрішньосинтаксичній організації дієприслівникового звороту. Валентна зв'язаність закріплюється за обставинами місця, які репрезентують локативні відношення. Обставини міри і ступеня, способу дії виступають загалом у функції факультативних поширювачів. Однак обов'язковість чи факультативність адвербіального компонента встановлюється у зв'язку з актуалізацією значення того чи іншого партнера другорядного предиката, оформленого дієприслівником [243, 42].

Дієприслівники руху, переміщення у просторі, конкретної фізичної дії, що інтенційно зорієнтовані на локативний компонент, керують іменниками, найважливішими семантичними ознаками яких є „конкретний предмет або їх сукупність”, „об'ємність”, „параметричні характеристики”.

Сему „напрямок руху з поверхні чи зсередини просторового орієнтиру” реалізують дієприслівники на позначення динамічної фізичної дії, які вимагають адвербіального родового з прийменниками з (*із, зі, зо*), що вносять до його семантики відтінок „залишати щось”, напр.: *Голос, вилетівши з грудей, здавався чимось окремішнім і самотійним тут, у горах, – як і ця ніч, як вогке повітря (Гуц.); Вранці, тільки розжеврється схід, у небі над плавнями,*

знявшись десь із степового аеродрому, вишуговують реактивні (Гонч.); „Оленю, – сказав пастух, *Вийшовши зі схову*, – Не лякайся мене...” (Павл.).

Дієприслівники на позначення цілеспрямованого руху чи переміщення з залежним іменником у формі родового відмінка з прийменником **до** реалізують сему „напряму руху до певної межі або рух всередину”. Локативні значення у моделі *AdvPart+доN₂* репрезентують переважно іменники зі значенням „конкретний предмет”, напр.: *Майнувши до колодязя*, Ілонка з захопленням береться за теплий металевий важіль (Гонч.); „Що ви тут шепочетесь”, – сказала Ліна, *заходячи до кімнати* (Мушк.). Прийменник **до** у зазначеній моделі іноді підсилює уже наявний відтінок напряму дії в просторі, наданий словосполученню придієприслівниковим префіксом **до** -, напр.: *Допливши до обрїю*, сівалки ледь-ледь видніються, здаються легкими, наче несправжніми... (Гуц.).

Значення „місце вияву стану або дії всередині якогось простору” виражають прийменниково-відмінкові конструкції, побудовані за схемами: *AdvPart+в (у)N₂*, *AdvPart+серед (поміж)N₂*, напр.: *Лежачи в постелі*, Марія чула глуху розмову на кухні, мати про щось радилася з мотористами; Річечка ... постала, власне, струмочком, що переблискував по дну степової балки, майже *гублячись серед* величезних *лопухів та будяччя* (Гонч.).

Сему „реалізація конкретної дії або напрям руху з боку названого предмета” репрезентують елементи моделі *AdvPart+з-за(із-за)N₂*, напр.: *Схопившись з-за столу*, майстер підтрусом подався до берега; Ні, ще не розвидняється, то місяць підбивсь високо і, *впливши із-за хмар*, світить на мене, просто в обличчя (Гонч.).

Загальне значення „вихідна точка руху” знаходить вияв у моделях *AdvPart+з-підN₂* та *AdvPart+з(із)-поміжN₂*, у яких іменник у родовому відмінку виражає абстрактне поняття чи є назвою конкретного предмета, у першому випадку, або певної сукупності, збірності їх, у другому випадку, напр.: *На шії, витікаючи з-під комірка* голубого плаття, пульсувала блакитна жилка, кров видимими поштовхами пульсувала у ній (Гуц.); Над вільшиною підіймається

прозорий цигарчаний димок і, ледве *виткнувшись із-поміж листя*, щезає, розмаяний вітром (Тют.).

Конкретними репрезентантами семи „місце реалізації дії” виступають дієприслівникові сполучення з іменником у родовому відмінку з прийменниками *біля (коло), навколо (довкола), край (обіч)*, які вносять до семантики дієприслівників динамічної або конкретної фізичної дії відтінок „відбуватися недалеко від предмета”, напр.: *Дзюркотіли, завертаючись біля каміння*, течійки (Шев.); *Господиня, плачучи та бігаючи навколо палаючої хати*, наглядала за збіжжям, щоб не розтягли (Гуц.); *Ідучи обіч роти*, лейтенант щоразу оглядався (Гонч.).

Локативні відношення виражають також сполучення дієприслівника з прийменниковими словоформами знахідного відмінка. Сема „напрямок руху, дії всередину предмета” реалізується у моделі *AdvPart+в(y)N₄*, напр.: *Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг*, а відтак танула і шипіла на піску, *тікаючи в море* (Коцюб.); *Я цікаво приглядався до кожного, кого зустрічав; зазираючи в очі*, намагався визначити, чи всі погляди полегшали й посвіжіли (Гуц.). Локативні відношення у зазначених конструкціях можуть переосмислюватися, якщо словосполучення дієприслівника з залежним іменником, що є абстрактною назвою, передають внутрішній стан особи, напр.: *І, впавши у задумливість* понуру, Він сам себе питає тихо й зло: „Чому б це ти свою не скинув шкуру, а разом з нею і мультке сідло?” (Павл.); Він заплющив очі, зосереджуючись, *зазираючи в своє єство...* (Гуц.).

Значення „шлях руху” виявляють дієприслівники на позначення руху, переміщення у просторі у сполученні з прийменником *повз* та іменником, що є назвою предмета, біля або мимо якого відбувається рух, напр.: *Проходячи повз книгарню*, він спинився коло вітрини й почав розглядати книжки (Підм.); Знає: то він, *пропливши повз маяк*, гукає їй з палуби у мегафон (Гонч.).

Значення „напрямок руху на інший бік просторової одиниці” репрезентує конструкція, побудована за моделлю *AdvPart+заN₄*, „шлях руху у просторі, обмеженому предметами” – *AdvPart+між (поміж)N₄*, напр.: „Зайдете до мене

пізніше”, – наказав велетневі директор, а Віктор, *вийшовши за двері*, витяг велику картату хустку і втер лоба (Шев.); Вона (жінка) примарювалася безплотним духом багаття, духом, який міг і зовсім зникнути, полинувши з димом, *розтанувши поміж гілля саду* (Гуц.).

Локативні відношення виражають дієприслівникові словосполучення з орудним напрямку або орудним шляху, напр.: *Йдучи вулицею*, ще здалеку почув я радісний пташиний спів (Гуц.); Рівно об одинадцятій прогув пасажирський, *рухаючись морем* навскіс, білогрудий, казковий, в гірляндах рясних вогнів (Гонч.). Приблизно так думав Валерій, *блукаючи вуличками* міста (Мушк.).

„Місце реалізації дії: знизу, зверху, попереду, позаду предмета” репрезентують моделі „дієприслівник + іменник (займенник) в орудному відмінку з прийменниками *під, над, перед, за*”, у яких дієприслівник виступає зі значенням руху, вияву фізичного і психічного стану особи, конкретної фізичної дії, напр.: Вода в ополонці закров’янилась, і червоне зразу ж стікало за течією, *зникаючи під кригою* (Гуц.); Ах той гомін!... За ним не чути, що друг твій каже, Від нього грози, *пролітаючи над містом*, плачуть, – Бо їх не помічають. Гомін золотий (Тич.); Надійка, *стоячи перед хлопцем*, уся немов світилась, і він був у полоні того сяйва... (Гуц.); Море, *вируючи за вікном*, вже, видно, пришумілося лікарці, і вона все менше звертала на нього увагу (Гонч.).

Сема „місце реалізації дії у просторі, обмеженому предметами” репрезентована конструкцією *AdvPart+між (поміж)N₅*. Дієприслівники у цих моделях мають значення не тільки руху, переміщення, а й зорового сприйняття, фізичного стану особи, напр.: Човен, *шугаючи між* високими хвилями, прудко летів проти води; Поруч з колгоспницею, *позгинавшись між* кошиками, ще міцно куняли кілька її односельчанок (Гонч.).

„Місце реалізації дії в межах просторової визначеності” виражають сполучення дієприслівника зі значенням перебування, наявності з залежним іменником у місцевому відмінку з прийменником *в (у)*, які вносять до семантики дієприслівника відтінок „бути, існувати десь” або „здійснювати рух у просторі”, напр.: Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався

горілки і, *розлігшись у м'якій кріслі*, коверзував (Коцюб.); Лютий вітер, *шугаючи в скелях*, заважав нам (Гонч.).

Сема „місце реалізації дії на поверхні просторової координати” представлена моделлю *AdvPart+naN₆*. Ця ж конструкція може виражати загальне локативне значення, тобто вказувати на місце дії без зазначення, що вона проходить на поверхні названого іменником предмета. Напр.: *Стоячи на кручі*, Володимир довго махає дівчині, постать якої чітко видно на пристані (Гуц.); „Цікаво, що вони почували, *опинившись на волі?*” – думала тепер часом Марія про тих дивних оленя з оленицею (Гонч.).

Дієприслівники, що позначають повторювану час від часу дію, керують іменниками у місцевому відмінку з прийменником *по*, які означають предмет, на поверхні якого чи в межах якого відбувається дія. Такі словосполучення можуть виражати і загальне локативне значення. Напр.: Страшний грушевий клоп не сам по собі, а страшний тим, що, *повзаючи по листку* рослини, виділяє дуже багато екскрементів (Гонч.); *Блукаючи по Україні*, Прибивсь якимось і в Чигирин, і в монастир отой дівочий, Що за пісками на болоті У лозах самотній стоїть (Шевч.).

Просторова локалізація дієприслівникової дії або стану, крім відмінкових форм, виражається також прислівниками місця. Такі словосполучення реалізують значення „напрямую руху або дії” (*опускаючись донизу, підлітаючи догори, тікаючи додому*), „вказівки на своєрідну фіксовану локалізацію дії або стану в просторі” (*зупинившись неподалік, стоячи збоку, зачинившись тут*), напр.: Під важкуватими тілами гілля погойдувалось на всі боки, й пташина згряя начебто ходила ходором, то *опускаючись донизу*, то *підлітаючи догори* (Гуц.); Вовик, *зупинившись неподалік*, вже подавав Марії знаки і навіть присвистував (Гонч.).

Дієприслівникові словосполучення з темпоральним значенням (темпоральна синтаксема оформляється здебільшого прислівниками часу) репрезентують семи: „час проходження дії” (*тепер, вночі, взимку*); „періодичність дії або стану” (*щоденно, щороку, щоліта*); „початкова або

кінцева часова межа дії чи стану” (здавна, спочатку, зранку, назавжди, доти, довіку), напр.: Петько, *щойно приземлившись*, не встиг дати пораду товаришеві, той задрігав ногами, тоді все ж таки пустив крило і гепнувся об землю (Загр.); Та, *встаючи й лягаючи щодня*, Слізьми гіркими обливався він І в пісні сумовитій виливав своє безмірне, невтишне горе (Фр.); Він не раз про це думав, *одягаючись уранці й розбираючись увечері*, коли ближче стикався з своїм хамлом і переконувався, як мало пасує це зовнішнє впорядження до його здібностей (Підм.).

Морфологічними репрезентантами темпоральної синтаксеми у ряді випадків виступають іменники з часовою семантикою, які є найменуваннями частин доби, днів тижня, місяців, тривалих часових періодів. Уживаними є моделі дієприслівникових конструкцій із залежними від дієприслівника прийменниково-відмінковими словоформами :

1) знахідного з прийменниками **з, на**, що репрезентують сему „час (строк) виконання дії”, напр.: От і зараз, Шура мовила, *помовчавши з хвильку* (Ів.); *Одійшовши на мить*, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще нез’ясовані економічні проблеми (Підм.);

2) родового з прийменником **після**, що виражають у сполученні з дієприслівником значення часової послідовності, напр.: *Закурюючи після сніданку*, знову стали гуртом примірятися – чиїх все-таки рук робота? (Гонч.); По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, *прокидаючись після літньої сплячки* (Підм.).

У словосполученнях, які реалізують темпоральні відношення, дієприслівники є віддієслівними формами зі значенням „тривання”, „буття” (*живучи тридцять літ*); „місцерозташування” (*просидівши годину*), „психічного і фізичного стану” (*сплячи день і ніч, щойно вставши, шукаючи в літню пору, помовчавши мить*) та ін.

У ролі адвербіальної синтаксеми може виступати медіатив – компонент, який не зумовлений валентністю другорядного предиката і репрезентує значення способу дії. Медіативні обставини виражаються прийменниково-

відмінковими словоформами, а також якісно-означальними прислівниками і прислівниками способу дії. Приєднуючись до дієприслівникового компонента, медіатив часто функціонує разом з об'єктною або локативною синтаксемами.

Продуктивними є моделі дієприслівникових словосполучень, медіативний компонент у яких виражений прислівником. Якісно-означальні прислівники у функції адвербіального поширювача надають дієприслівниковому словосполученню емоційного забарвлення (*іронічно, люб'язно, самовдоволено, ввічливо, силувато, спокійно, сумно, радісно усміхаючись*) або відтінку „виявлятися якимось чином” (*тихо колишучи, неголосно розмовляючи, жалібно хлипаючи, швидко наростаючи, повільно обсмикуючись, важко дихаючи, нервово здригаючись, вкражливо озираючись, чудно похитуючись*), напр.: Вона підвела руку і, *мило, спокійно усміхнувшись*, несподівано для всіх запропонувала... (Ів.): Вітер розгулював засутенілим лісом, торсав його, *спазматично дихаючи*, мокро холодив обличчя (Шев.); Минає деякий час, і ось з очерету, сторожко, якось *граціозно визирнувши*, на воду справді впливає вона, хитрюща водяна лукавка – лиска! (Гонч.).

Сему „спосіб виконання дії” реалізують моделі дієприслівникових словосполучень, у яких залежний компонент оформлений прислівником способу дії (*навпочіпки, навипиньки, горілиць, раптом, похапцем, наввипередки, впритул, кружма, босоніж* тощо), напр.: *Лежачи горілиць*, він дивиться кудись угору, ніби зорям, спокійно і наче аж байдуже розповідає (Гонч.); Вона рішуче стулила вуста і, *крадучись навипиньках*, тихо перейшла кабінет (Шевче.). Дієприслівники у таких словосполученнях мають значення „місцерозташування”, „руху, переміщення”.

Адвербіальний компонент зі значенням способу дії оформляється також стійкими прислівниковими сполученнями (*крок за кроком, лице в лице, плече в плече, одна одну, одна до одної, одна об одну, одна через одну*), напр.: *Марія, ступаючи крок за кроком*, чуйно, як птиця, прислухалась до темного реву стихії (Гонч.); Попід гаєм на толоці пасеться череда, і звідти, *переганяючи одна одну*, біжать з хурчанням дві ноти (Виннич.); Ліна і Валерій сиділи, *притулившись*

одне до одного, їм було дуже гарно, гарно й не страшно нічого... (Мушк.). Медіативні значення реалізують також словосполучення: спершись головою до вікна, сидючи спиною до дверей, придивляючись до болю в очах, пролітаючи швидше звуку.

Медіативний компонент у ряді конструкцій виражається іменником в орудному відмінку або прийменниково-відмінковими словоформами знахідного з прийменниками **в(у), через**; місцевого з прийменником **по**, напр.: На полу, *скрутившись клубочком*, лежало козеня (Тют.); Дівчата із студзагону, *хитаючись в такт*, співали... (Лук.); Він щось весело відповідає Ілонці, *звертаючись через голови...* (Гонч.); Микола дивився прямо перед собою, *не роззираючись по боках* (Гуц.).

При дієприслівниках руху залежний компонент зі значенням способу дії може виражатися сполученням словоформ родового зі знахідним із прийменником **з (із) – в (у)**, або родового з родовим та прийменником **від – до**. Такі дієприслівникові моделі репрезентують сему „перехід від одного предмета до іншого”, напр.: Ще *поникавши з кутка в куток* і важко ставлячи ноги в чоботях на долівку, він зрештою спинився перед вікном... (Гуц.); „А може, тобі, синоньку, ще?” – питалася щаслива мати, *бігаючи від скрині до печі* і не зводячи ока зі свого панотчика (Лепк.).

У ряді випадків до дієприслівників на позначення вияву психічних станів, фізіологічних процесів людини приєднується адвербіальний компонент у функції каузатива. Каузальні відношення реалізуються у моделі словосполучення „дієприслівник + залежний іменник у родовому відмінку з прийменниками **з (із, зі) або (од) від**”(стогнучи з відчаю, засичавши з болю, палаючи з сорому, вмираючи з розпуки, почервонівши з напруги, сяючи від задоволення, не тямлячись від щастя, тремтячи від гніву і образи, захлинаючись від радощів), напр.: І втікали вони ночами невидимими, полями бездорожніми, *умліваючи з голоду й болю* (Лепк.); Він спинився, *сяючи від задоволення* (Підм.); Я міцно обняв його ногу і, *терпнучи од жаху*, відчував, що вона тверда, холодна й негнучка (Тют.).

Дієприслівникові словосполучення реалізують значення „міри вияву дії у певних або точно не визначених кількостях”, коли до дієприслівників приєднуються прислівники *трохи, потроху, ледь, довго, недовго, двічі, тричі*, напр.: *Перепочивши трохи*, дядько витяг з-за пазухи вузлик із домашніми харчами... (Тют.); Десятник, *недовго думавши*, закинув свиту на плече і подався з соцьким з хати (Коцюб.); Марія крикнула, рвонулась вниз – та тут вогонь із двох рушниць догнав її між плечі – і під горою, *двічі перевернувшись*, у кущах лягла вона лицем униз і востаннє захрипіла страшно (Тич.).

Адвербіальний компонент, що репрезентує семи „міра простору” і „міра кількості”, може виражатися сполученням числівника та іменника зі значенням неозначеної кількості та іменника у родовому відмінку (з прийменниками *на, до* або без них), напр.: „Ти закоханий у мою сестру!” – крикнув, *відскочивши на декілька метрів*, Вовка (Шев.); Захвилювалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась – і вдарила з глухим стогоном в пісок, *розбиваючись на тисячі білих крапельок...* (Коцюб.); *Почекавши хвилин кілька*, і сам сів на ганкові (Підм.).

2.4. Моделі двокомпонентних словосполучень із предикатно-детермінуючим дієприслівником

У двокомпонентних словосполученнях із предикатно-детермінуючим дієприслівником залежний компонент, який вказує на стан, в якому перебуває чи перебував предмет (особа), виражається орудним відмінком іменника або прикметника (*паном, хлопчаком, директором, академіком; вільним, бездомним, крилатим, важчим, грубшим*), напр.: Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, *ставши паном*, через те, що вона мужичка?... (Коцюб.); Як тяжко стукать у чужі оселі, *бездомним бувши* на своїй землі! (Кост.); Червоні тіньові підсвіти падали йому на обличчя, *роблячи його ще важчим і грубшим* (Шев.). Якщо при дієприслівнику вживається заперечна частка *не*, предикативний

компонент виражається знахідним відмінком іменника, напр.: ... Саул, *не будучи дурак*, набрав гарем собі чималий Та й заходився царювать (Шевч.).

Дієприслівники, які організовують аналізовані синтаксичні побудови, утворені від дієслів зі значенням буття (*бути, стати*), рідше – від дієслів *лишити, покинути, робити*.

Дієприслівник *будучи* у поєднанні з дієприкметником у ряді випадків втрачає значення буття, стає формальним службовим словом, подібним до дієслівної зв'язки *бути*, напр.: Зозуля, *будучи наділена химерним материнським інстинктом*, підкладає свої яйця в гнізда всяких малих співочих птахів (Гуц.). Такі дієприслівники Л.М. Коць назвала „другорядними зв'язками”, бо вони не стверджують існування предмета, а тільки вказують на наявність його ознаки [153, 93].

Словосполучення із предикатно-детермінуючим дієприслівником характеризуються нерегулярністю вживання, вони є найменш уживаними порівняно з тими побудовами, в яких дієприслівник вимагає об'єктного або адвербіального конкретизатора свого значення. Сучасна мова рідко використовує спосіб поширення дієприслівникової конструкції за допомогою предикативного компонента.

2.5. Моделі трикомпонентних дієприслівникових словосполучень

У трикомпонентних дієприслівникових словосполученнях другорядний предикат зорієнтований завжди на два поширювачі, один з яких є обов'язковим, а другий – обов'язковим або факультативним. Залежно від того, які функції виконують конкретизатори другорядної дії, розрізняємо дієприслівники двооб'єктні, об'єктно-адвербіальні і двоадвербіальні.

Морфологічними репрезентантами двооб'єктних дієприслівників виступають знахідний об'єкта (*Obj₁*) та орудний інструментальний, або орудний знаряддя (*Obj₂*). Семантичне коло таких дієприслівників широке, але переважають дієприслівники зі значенням психічного стану або конкретної

фізичної дії особи (істоти взагалі), напр.: Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, *обливаючи їх сльозами* (Виннич.); Естерка сиділа на порозі своєї хатини, *закривши лице руками* (Коцюб.).

Знахідний відмінок у поєднанні з прийменниками *об, за* займає другу позицію – об'єкта, тобто іменник зі значенням знаряддя, засобу дії є семантично важливішим у структурі дієприслівникової конструкції, напр.: Табун посувається тихо, лише копита глухо постукують, та раптом кобила гризне зубами молодого коня, і він сахнеться вбік, *вдарившись грудьми об* свого сусіда (Гуц.); Ми ліземо з кручі в чорну холодну прірву, підпираючи одне одного плечима і *хапаючись руками за* якесь мокре цупке бадилля (Тют.).

У значенні другого об'єкта вживаються також іменники у знахідному відмінку з прийменниками *за, на, в (у), об* за умови, якщо позицію першого об'єкта займає знахідний без прийменника. Функціонування таких словоформ зумовлюють дієприслівники: *схопивши, обіцяючи, потягши, позиваючи за...; складаючи, поклавши, перетворюючи, обрушивши на...; вкладаючи, кидаючи у...; розбиваючи, зламавши об...*, напр.: Колька побіг до матері, яка зачісувалася коло дзеркала, і, *потягши її за плаття*, мовив... (Шев.); Материнська голова якраз затуляла сонце, і його проміння, іскрячись у розмаяних чорних косах і *обертаючи їх на* яскраві, такі прозорі, срібні *волоконця*, творило довкола материної голови мерехтливий німб (Гуц.); „Прийди...прийди...прийди...” – уперто думала вона водно, *вкладаючи в ті думки всю міць жадання* (Коцюб.); Колотився в тому тумані, *розбиваючи груди об* золоту *сітку*, соловей (Шев.).

Продуктивними є дієприслівникові словосполучення, у яких *Obj₁* виражений іменником у знахідному відмінку, а адресатний *Obj₂* – іменником у давальному відмінку. Структурну модель *AdvPart+N₄+N₃* організовують дієприслівники: 1) з семантикою *давання, зобов'язання* (*надаючи, віддаючи, обіцяючи*); 2) на позначення *інтелектуальних і конкретних дій* (*розтлумачивши, прочитавши; кидаючи, обливаючи, обмацуючи, готуючи, підставивши*); 3) зі значенням „*давати можливість бачити*” (*показуючи*),

„**доставляти щось**” (несучи), напр.: І вже дивляться жінки не на море, *даючи* всілякі доречні й недоречні *поради чоловікам*, а з неприхованою скорботою дивляться на Марію (Ів.); В його щебеті наче озивається тиха, спокійна весна, озивається з самісінького піднебесся, *обіцяючи радість*, буйне зело цьому *полю*, *врожай* (Гуц.); Відповідь не прибувала, хоч час линув, *несучи землі снігові шати...* (Коцюб.). Якщо знахідний відмінок вживається з прийменниками *за*, *про*, то він виконує функцію другого об’єкта, напр.: *дякуючи богові за хліб*, *нагадуючи йому про розмову*.

Дієприслівники, що репрезентують семи: 1) „**навчитися чого-небудь у когось**” (*переймаючи, запозичивши*); 2) „**викликати певні почуття**” (*викликаючи*); 3) „**просити, питати щось у когось**” (*попросивши, питаючи*), інтенційно спрямовані на два об’єкти, виражені іменниками (займенниками) у знахідному відмінку і родовому з прийменником *в (у)*, а дієприслівники зі значенням: 1) „**прийняти щось від когось**” (*узявши, прийнявши*); 2) „**змушувати когось віддалятися**” (*відганяючи, проганяючи*); 3) „**відокремити частину від цілого**” (*одірвавши, відломивши*); 4) **інтелектуальних дій** (*пізнавши, навчившись*) приєднують словоформу родового відмінка з прийменником *від (од)* як другого об’єкта другорядної дії, напр.: *У нього переймаючи знання*, Вони росли й міцнішали з роками, А з нього листя падало зірками Від радості за їхнє майбуття (Павл.); Вкраїна бачила не раз, як тії закоханці надвечір забували все, про що співали вранці, і, *взявши дар від неї*, йшли до іншої в гостину; вони не знали, що то є любити до загину (Л. Укр.).

У структурній моделі *AdvPart+N₄+на,поN₆* крайній компонент функціонує як об’єктний компонент при дієприслівниках конкретної фізичної дії, чуттєвого і зорового сприйняття (*несучи, поправляючи, плеснувши, розмазуючи, тягнувши; відчувши, помітивши*), напр.: Розходимось десь уже далеко за північ, ледве переступаючи зомлілими ногами і *несучи на губах* солодку пекучу *спрагу*; Мабуть, *відчувши на собі мій погляд*, Меланя здригнулася і вмовкла (Тют.).

Родовий об'єкта як еквівалентний знахідному об'єктному виступає разом з об'єктно-адресатним давальним при дієприслівниках зі значенням „мовчати”, „шукати”, „залишати”, „давати, підсилювати нову якість, властивість” або з протилежним значенням (*не кажучи, шукаючи, не знаходячи, не залишивши, додаючи, не надаючи*), чи з об'єктним орудним при дієприслівниках із семантикою „досягати”, „доторкатися”, „обдавати” (*сягаючи, доторкаючись, черкаючись, обдавши*), напр.: Пелюстка верхньої губи ледь задерлась угору, *надаючи їй обличчю ще й якогось пустотливо-задеркуватого виразу* (Гуц.); Лідочка поїхала, *не сказавши йому жодного слова...* (Мушк.); Перед лицем колон височіли темні гори, *сягаючи верховинами зірок* (Гонч.); Глухо хлюпнула вода, *обдавши Іваненка бризками* (Шев.).

Двооб'єктні дієприслівники зі значенням „захищатися”, „покидати, залишати щось” (*закрившись, затулившись, захищаючись, одірвавшись*) відкривають позиції для орудного відмінка і родового з прийменником **від**, напр.: Солдати спостерігали за боєм, *затулившись долонями від сонця...* (Тют.); Степан вперше за цей вечір, *одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба...* (Підм.).

Нерегулярністю вживання характеризуються словосполучення з двома залежними від дієприслівника компонентами у функції об'єктів, побудовані за такими структурними схемами: $AdvPart+N_5+zaN_5$, $AdvPart+zN(Pron)_5+yN_2$, $AdvPart+N(Pron)_3+yN(Pron)_6$, де **Pron** – займенник, напр.: „Не моя це дитина, не моя!” – казала стара собі, *стежачи очима за Романом*, що, непевно осміхаючись, виходив у двері (Коцюб.); *Змагаючись з нами у швидкості*, вони весело викрикують нам на льоту, і ми їм у відповідь що-небудь кричимо теж (Гонч.); Підсвідомо, *не признаючись у цьому навіть собі* (Ів.).

Продуктивними є дієприслівникові словосполучення, що реалізують одночасно об'єктні та локативні чи медіативні значення. Аналізовані синтаксичні побудови організовують об'єктно-адвербіальні дієприслівники зі значенням: а) „мати”, „знайти”, „зберігати” (*маючи, тримаючи, затиснувши, шукаючи, розшукуючи, знайшовши, налапавши, приховуючи, затаївши*);

б) „**залишати об'єкт**” (залишивши, зоставляючи, покинувши); в) **конкретної фізичної дії** (малюючи, ламаючи, руйнуючи, мелючи, перучи, сполоснувши); г) **чуттєвого сприйняття** (побачивши, заглядівши, зачувши, відчуваючи).

Об'єктна синтаксема при об'єктно-адвербіальних дієприслівниках виражається здебільшого іменником у знахідному (родовому) відмінку, тоді як компонент з обставинною семантикою – залежними від дієприслівника прийменниково-відмінковими словоформами: 1) орудного з прийменниками **з, за, над, під, перед**, напр.: *розтинаючи повітря зі свистом, лишаючи місто за виступами берега, піднявши зброю над головами, стиснувши під підборіддям пальці, побачивши перед очима доньку*. Якщо залежний іменник (займенник) є назвою особи, то чітко виступають об'єктні відношення, порівняйте: *потягши за собою дівчат, везучи з собою запахи трави, відчуваючи провину перед родичами, розпустивши над собою парус кохання*; 2) знахідного з прийменниками **в (у), на, під, за**, напр.: *спустивши ноги у рівчак; на вуста поклавши палець; беручи рушницю на руку; заклавши руки під голову; взявши Марію під руку; наставивши вухо за Мораву*; 3) місцевого з прийменниками **в (у), на**, напр.: *згуків утіхи шукаючи в шумі; не побачивши на канані Ліни*.

Об'єктно-адвербіальні дієприслівники можуть керувати також орудним у функції об'єкта й родовим чи знахідним, орудним, місцевим відмінками у ролі адвербіальної синтаксеми. Дієприслівники зі значенням „**вирізнятися**”, „**світитися**”, „**видавати звуки**” організовують структурну модель *AdvPart+N₅+з(із), з-підN₂*, напр.: *Мадяри лежали, хто де, витикаючись головами з води* (Гонч.); *Ми порівнялися з машиною, що стояла на дорозі й потихеньку гула, пострілюючи з-під кузова голубим димком* (Тют.).

Дієприслівники на позначення руху репрезентують моделі словосполучень *AdvPart+N₅+no(nonid)N₂* або *AdvPart+з(із)N₅+доN₂*, напр.: *Тихою ходою, ледве ступаючи натовленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок Семен Ворон* (Коцюб.); *У цей час Онисько Артемович, спустившись із своїми тракторами до вибалка, наказав сходу загнати плуги* (Гонч.).

Структурну модель *AdvPart+3N(Pron)₅+y,na,noN₆* утворюють дієприслівники різних семантичних груп: *сковзаючи, гуляючи, лежачи, оселившись, перемовляючись, зустрічаючись, розлучившись*, напр.: ...Орест думав про те, як минулої неділі зустрів, *гуляючи з Людою по дніпрових кручах*, дочку пожежника (Шев.); *Зустрічаючись з ним у коридорі чи на лекції*, офіцер щоразу почував себе ніяково (Гонч.).

У функції адвербіальної синтаксеми у словосполученнях із двома залежними компонентами, підпорядкованих об'єктно-адвербіальному дієприслівнику, виступає прийменниково-відмінкова словоформа знахідного відмінка з прийменниками *у (в), на*, рідше – *між, під, крізь*, напр.: *тицяючи носом у борт човна, уп'явшись очима в небо, головою схилившись на руки, спершись спиною на дерево, вриваючись між дерева тілом, сяючи крізь двері червоним світлом, штовхаючи чоботом під бік*.

Дієприслівники на позначення внутрішнього і фізичного стану суб'єкта, зі значенням зорового сприйняття об'єкта передбачають функціонування об'єктно-адресатного давального і локативно-адвербіального родового з прийменником *до*; знахідного з прийменниками *в (у), на, під*; орудного без прийменника, напр.: *сягаючи їй до колін, сідаючи їй до ніг, припадаючи тобі до скроні; не дивлячись їй у вічі, ставши товаришам на плечі, дивлячись собі під ноги; усім своїм виглядом співчуваючи старожилу закриниччянського гаю*.

У поєднанні з прямим об'єктом обставинний компонент в окремих словосполученнях з об'єктно-адвербіальним дієприслівником, набуває значення мети, часу, міри і ступеня. Цільова синтаксема в таких умовах уживання виражається іменником у родовому відмінку з прийменниками *для, під*; темпоратив – іменником в орудному відмінку з прийменником *перед*; а компонент зі значенням міри і ступеня – іменником у родовому відмінку з прийменниками *до, на*, який може поєднуватися зі словами на позначення неозначених кількостей, напр.: *розкинувши руки для обіймів, готуючи під засів ниву, обходячи перед сном палатки, обліпивши крону до самого верхів'я, розламуючи промені на безліч спалахів*.

Одиничні випадки реалізації моделі $P_2+Obj+Adv$ зафіксовано у випадках, коли: 1) *Obj* виражений odN_2 , а *Adv* – zN_5 (одриваючи од серця з кров'ю), 2) *Obj* – *y*, doN_2 , *Adv* – $v(y)N_6$ (накривши у єпископа в садку, придивляючись до кожної сусідки у палаті); 3) *Obj* – $біляN_2$, *Adv* – $наN_4$ (опускаючись на коліна біля сестри); 4) *Obj* – $наPron_4$, *Adv* – $з-заN_2$ (дивлячись на нього з-за столу); 5) *Obj* – $з N_5$; *Adv* – $з-заN_2$ (вискочивши з-за полукипка з снопом); 6) *Obj* – $надN_5$, *Adv* – $з N_5$ (працюючи з радістю над перекладом); 7) *Obj* – $заN_5$, *Adv* – yN_6 (стежачи за вогниками у мороці); 8) *Obj* – *y* N_6 , *Adv* – $біляN_2$ (походжаючи у плавках біля намету).

У ряді конструкцій крайній компонент справа може розщеплюватися, тобто детермінація дієприслівника спрямовується на один із двох паралельних елементів: $P_2+Obj_1+Obj_2/Adv$ або P_2+Obj_1+Adv/Obj_2 . Реалізація другого об'єкта або адвербіала залежить від семантики сполучуваних елементів, порівняйте: *поставивши біля ніг і поставивши біля сестри; не одводячи погляду від очей і не бачачи від сліз*. Морфологічними репрезентантами *Obj₁* виступають знахідний, родовий та орудний відмінки; *Adv/Obj₂* – родовий відмінок з прийменниками *з (із), до, попереду, позаду, перед, біля, мимо, між, з-за*, а також місцевий відмінок з прийменниками *в (у), на, по*; *Obj₂/Adv* – знахідний відмінок із прийменником *на*, родовий відмінок із прийменниками *від (од), для, до, на, з (із)*.

Приклади дієприслівникових словосполучень, побудованих за схемою $P_2+Obj_1+Obj_2/Adv$: *прокладаючи хід до берега і простягаючи до людей руки, дістаючи з наші вила і скинувши з себе фуфайку, викидаючи пісок на берег і скинувши на послужниць гнівний погляд, лаштуючи для себе кубло і розкинувши руки для обіймів, прикладаючи палець до уст і не довівши тиради до кінця, не звертаючи уваги на Володю і накидаючи халатика на плечі*.

Приклади словосполучень, організованих дієприслівниками за моделлю P_2+Obj_1+Adv/Obj_2 : *стягаючи з голови картуза і не зводячи з неї очей, притулившись щокою до плеча і доторкаючись руками до вервечок*,

побрязкуючи в сутіні пупом і заплутавшись двома клубками у спицях велосипеда, пропустивши мимо себе лося і женучи корову мимо хати.

Двоадвербіальні дієприслівники найчастіше приєднують два залежні компоненти у функціях локатива і медіатива. Основними морфологічними репрезентантами медіативного компонента виступають прислівники (якісно-означальні, способу дії, міри або ступеня), а також іменники в орудному відмінку з прийменником *з* (чи без нього). Локативна синтаксема виражається: 1) прислівниками місця, 2) прийменниково-відмінковими словформами місцевого відмінка іменника з прийменниками *в (у), на, по*; знахідного з прийменниками *в (у), на, під*; родового з прийменниками *з, у, до, поміж, серед, із-поміж*; орудного з прийменником *над*. Продуктивними є трикомпонентні дієприслівникові словосполучення, організовані за такими структурними схемами: 1) *AdvPart+Adverb+Adverb*, напр.: „Йти чи не йти?” – подумав, *несміливо ступаючи вперед* і оглядаючись на ворота (Гуц.); Чайки-реготухи, великі, білі, *бентежно в'ючись поблизу*, раз у раз то сміялись, то плакали зовсім по-людському (Гонч.); 2) *AdvPart+Adverb+в(у),на,підN₄*, напр.: „А ви, тату, давно бачили його пшеницю?” – запитав син, *явно посміхаючись у подушку*; Волосся темніє, *вільно спадаючи на плечі* (Гонч.); Людмила спокійно пройшла і, *пильно вдивляючись під кожний жовтенький робітничий капелюх*, змішалась з валкою демонстрантів (Виннич.); 3) *AdvPart+Adverb+в(у),наN₆*, напр.: ...Заперши дух, спішив, і біг, і гнав, *Глибоко грузнучи в піску пустині* (Фр.); *Широко ступаючи на крихкій ріллі*, Онисько Артемович вибрався й собі на могилу... (Гонч.); 4) *AdvPart+Adverb+(із-)поміж, з, до, середN₂*, напр.: ...*Ледве виткнувшись із-поміж листя*, (дим) щезає, розмаяний вітром (Тют.); „Перестань, перестань!” – забуркотіла мати, *важко зводячись з підлоги* (Шев.); Дівчата рухалися міжряддями, *повільно наближаючись до шляху* (Гонч.).

Низькою продуктивністю характеризуються дієприслівникові словосполучення з двома залежними компонентами (медіатив і локатив), побудовані за моделями: 1) *AdvPart+(з)N₅+наN₆/наN₄+Adverb* (*простягшись хрестом на землі, лежачи на куці з приреченістю, стоячи вгорі диском, з*

нудьгою позираючи на море); 2) *AdvPart+Adverb+надN₅* (раптово крикнувши над головою); 3) *AdvPart+наN₆+вN₄* (на стільчику рушаючи в дорогу).

Трикомпонентні словосполучення зі значення просторової локалізації, опорними словами у яких виступають переважно дієприслівники руху чи стану суб'єкта за його місцезрештуванням, представлені такими синтаксичними побудовами: 1) *AdvPart+у(в),наN₆+у(в),наN₆*, напр.: „Я вірю, що ви збережете”, – раптом, зупинившись у кінці стежки на повороті, переконано мовив він (Ів.); *Лежачи* на своєму вузькому келейному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула приплив теплої хвилі (Коцюб.); 2) *AdvPart+Adverb+на,вN₄ / N₆*, напр.: Я чую її тонкий голос, який злітає аж до стелі і, *падаючи звідти на клас*, розсипається на тисячу жучків... (Шев.); Високо над лісом у прозорості весняної атмосфери просвистів невидимий снаряд і гримнув, *вибухаючи десь далеко в деревах* (Гонч.); 3) *AdvPart+на,вN₆+під,понадN₅*, напр.: А він (пастух), *лежачи в холодку під полукинками*, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку (Коцюб.); *Тиняючи на чужині Понад Елеком*, стрів я діда Вельми старого (Шевч.); 4) *AdvPart+на,вN₆+біля,край,середN₂*, напр.: ...*Вмостившись на стільчиках біля печі*, чистять разом картоплю (Гонч.); Смерки крилаті стояли вже в кутах кімнати, А батько твій ще думав думу, *Сидячи в кріслі край віконця...*(Фр.); „Тихо так!” – сказала дівчина, *зупиняючись на великому камені серед річки* (Шев.); 5) *AdvPart+від (із)N₂+на, уN₄*, напр.: Я пішов, *звернувши від колій у ту довгу вулицю...* (Шев.); *Вибравшись із глибоких колій на узбіччя*, вони помчали озиминою (Гонч.).

Нерегулярністю вживання характеризуються словосполучення, побудовані за схемами: *AdvPart+Adverb+з, з-підN₂ / підN₅* (визираючи з окопів то тут, то там; дивлячись з-під стелі вниз); *AdvPart+підN₅+біляN₂* (збившись під навісом біля буфету).

Темпорально-локативні значення реалізують словосполучення, в яких до дієприслівника приєднуються два залежні компоненти у функціях темпоратива (виражається темпоральними прислівниками чи іменниками з часовою семантикою у формі знахідного безприйменникового або родового з

прийменником *після*) та локатива (виражається прийменниково-відмінковими словоформами місцевого з прийменником *в (у)*; знахідного з прийменниками *на, у*; родового з прийменниками *з, з-за, до*; орудного з прийменником *нід*), напр.: ... Степан непомітно дійшов до Хрещатика, *відразу опинившись у гущину натовпу* (Підм.) – структурна модель: *AdvPart+Adverb+yN₆*; *Викупавшись після роботи у чистій плавневій річці*, ... неквапом походжає поміж наметами (Гонч.) – *AdvPart+нісляN₂+yN₆*; ...Зацікавлено примовкли лісоруби, які, *щойно вставши з-за столу*, курили тут же, в холодку під навісом (Гонч.) – *AdvPart+Adverb+z-заN₂*.

У ряді словосполучень із двоадвербіальними дієприслівниками залежні компоненти виступають у функціях: 1) темпоратива і медіатива (*Adverb+Adverb; N₄+Adverb*), напр.: Поволі, спочатку мов гіркий присмак до думок, але *невпинно щодня виразнішаючи*, приходив йому в серце сумнів (Підм.); ... *Живучи вкупі тридцять літ*, вони стали схожими одно на одного... (Коцюб.); 2) двох медіативів (*Adverb+Adverb*), напр.: ... Ліда набрала пучок синіх дзвоників і, *помахуючи перед Іваном, помахуючи по-дитячому пустотливо*, спитала...(Гуц.); 3) каузатива (*за+N₅*) і локатива (*вN₄*), напр.: Угадав же боцман Лелека, кого залишити замість себе, *від'їжджаючи за викликом в центр* (Гонч.); 4) локатива (*в(у), на+N₄*) і компонента зі значенням міри і ступеня (*Adverb*), напр.: Я ж, така безвладна, дала б себе нести і загортати, *пливучи з тихим, ледве чутним співом, спускаючись в блакитну, ясну воду Все глибше, глибше* (Л.Укр.); Обвітрені, обпалені, аж бурі, *З рубцями шрамів на упертих спинах, Стоять віками в найлютіших бурях, Ні разу не упавши на коліна* (Лук.).

2.6. Моделі чотирикомпонентних дієприслівникових словосполучень

У чотирикомпонентних словосполученнях опорне слово – дієприслівник приєднує три залежних компонента у функціях: *Obj₁+Obj₂+Adv*; *Obj+Adv₁+Adv₂*; *Obj₁+Obj₂+Obj₃*; *Adv₁+Adv₂+Adv₃*.

У моделі $P_2+Obj_1+Obj_2+Adv$ роль Obj_1 виконує знахідний (або родовий) відмінок, рідше – давальний, орудний; Obj_2 виражається прийменниково-відмінковими словоформами: 1) знахідного з прийменниками **в, за, на**; 2) родового з прийменниками **в, від, для, замість, поперед**; 3) орудного з прийменниками **з, за, над, перед** або без них; 4) місцевого з прийменниками **в (у), на, по**; адвербіальний компонент оформляється прислівниками, орудним відмінком іменника, а також прийменниково-відмінковими словоформами: знахідного з прийменниками **на, в, під, за, про**; родового з прийменниками **до, від, для, з-під**; місцевого з прийменниками **в (у), на, по**.

Найуживанішими є словосполучення, побудовані за схемою: $AdvPart+N_{4(2)}+(над,перед)N(Pron)_5+Adverb$, напр.: *Легко підминаючи мокрий пісок босими ногами, він подався берегом до собаки (Гуц.); Що мала в руках, тим біла, штурляла, повчала Петька, незмінно супроводжуючи свої дії словами (Загр.); Щоб венгерка не додала чого-небудь гострішого, майстер сам поспішив заговорити до Шелюженка, голосно вихваляючи перед ним своїх лісорубів (Гонч.).* У таких синтаксичних побудовах здебільшого виступають дієприслівники зі значенням: „**притискати**” (підминаючи, мнучи); „**заволодіти**” (загрибаючи, обхопивши); „**супроводжувати**” (супроводжуючи, проводжаючи); „**робити невидимим**” (заслоняючи, затуляючи, заступаючи); „**віддаляти**” (одпихаючи, відштовхнувши); „**хвалити**” (вихваляючи, розхваливши); „**розділяти на частини**” (розколюючи, розщеплюючи).

На місці орудного об'єкта можуть виступати знахідний відмінок із прийменниками **в, за**, родовий із прийменниками **від, поперед** та місцевий із прийменниками **в, на** у ролі другого об'єкта, напр.: *схвильовано вхопивши Стефу за руку, не дуже вплутуючи в справу хлопця, примусом одвертаючи від неї думки, посилаючи вряди-годи поперед себе струмінь світла, обережно несучи на плечах нерухому голову, зацікавлено розглядаючи в скупому світлі світання хлопця .*

Замість прислівника у функції адвербіальної синтаксеми уживаються місцевий відмінок із прийменниками **в (у), на, по** і знахідний відмінок із

прийменником **на**, напр.: *залишаючи за собою в кімнаті світло, наповнюючи своїм духом всіх і все на цьому березі, рознісши з собою на ніч тривогу, вимальовуючи перед тобою на коротку мить картину нічного села.*

Місцевий відмінок із прийменником **по** при дієприслівниках *постукуючи, потарабанивши, похльоскуючи, водячи, шаркаючи* функціонує одночасно з орудним знаряддя, напр.: *легенько постукуючи нігтями по скатерці, потарабанивши трохи пальцями по шибі, похльоскуючи нагаєм себе по чоботі, стрімко водячи смичком по струнах, розгонисто чимось шаркаючи по стіні.*

Дієприслівники, утворені від дієслів із значенням „*давати*”, „*жадати*”, „*лишати*”, утворюють структурну модель словосполучення, до складу якого входять прямий об’єкт, адресат і локатив чи цільовий компонент: **AdvPart+N₄₍₂₎+N(Pron)₃+в,на,підN₄**, а дієприслівники *лоскочучи, протягнувши, знаючи* вимагають обставинного компонента (медіатива), вираженого прислівником, напр.: Герцен відправляв її пошту, *додавши* черговий „*Колокол*” і інші видання в Париж Тургенєву (Ів.); Несподівано для обох вона попрощалася й побігла в двір, *лишивши* їм на нічний спомин дзвінкий стукіт каблучків... (Мушк.); Теплі рясні сльози, *приємно лоскочучи* їй вид, струмочками стікали по обличчю й попадали на губи... (Коцюб.); Поклавши жмут на стіл, мовчки сіла на лаву, *мимохить протягнувши* йому свою ... руку (Виннич.).

Одиничні випадки вживання дієприслівникових конструкцій із трьома залежними компонентами у ролі двох об’єктних та адвербіальної синтаксем представлені такими структурними моделями: 1) **AdvPart+N₄+N₅+вPron₄** (*повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря*); 2) **AdvPart+Pron₃+замістьN₂+вN₆** (*світячи йому в темряві замість маяка*); 3) **AdvPart+Pron₄+N₅+доN₂** (*просвітлюючи їх своєю чистотою аж до самого дна*); 4) **AdvPart+N₂+вN₂+наN₄** (*не випросивши в долі стрункого дня на свій жахний полон*); 5) **AdvPart+N₄+Pron₃+наN₆** (*очі комусь звеселяючи десь на невинному святі*); 6) **AdvPart+N₄+дляN₂+вN₆** (*маючи в кишені для Ілонки цукерку*); 7) **AdvPart+відPron₂+N₅+проN₄** (*захищаючись від неї про всякий*

випадок рукою); 8) *AdvPart+N₄+N₅+zaN₄* (обійнявши дівчину крагою за тоненький стан); 9) *AdvPart+N₅+наPron₆+дляN₂* (для постраху заміряючись на них фотоапаратом); 10) *AdvPart+Pron₃+N₅+Adverb* (грайливо помахавши йому сумочкою); 11) *AdvPart+наN₄+N₅+з-nidN₂* (дивлячись на Івана з-під довгих вій прекрасними очима).

У моделі *P₂+Obj+Adv₁+Adv₂* функцію об'єкта другорядної дії виконує знахідний (родовий) відмінок, рідше – орудний із прийменниками *з (із), за, перед* або без них; компоненти з адвербіальною семантикою (локатив і медіатив) виражаються поєднанням прийменниково-відмінкової форми іменника з прислівником або двох прийменниково-відмінкових словоформ: знахідного відмінка з прийменниками *в (у), на, під, через*; родового з прийменниками *з (із), до, від (од), для, посеред*; орудного з прийменником *з*; місцевого з прийменниками *в (у), на, по*.

Найпродуктивнішими є моделі, в яких об'єктний компонент виражений знахідним (родовим) відмінком, а обставинні – поєднанням прислівника з іменником у місцевому відмінку з прийменником *в (у)* або знахідному з прийменниками *у (в), під, через*, напр.: Писав швидко і вільно, *наперед* *скомпонувавши в голові план викладу* (Підм.); Пригнувся – обережно пішли *через* *листя, сторожко вминаючи його в жовту, розмкнули землю* (Шев.); З-за *воза з снопами з'явився Гудзик, і Хима хутко нахилилась, старанно засуваючи граблі під машину* (Виннич.); Насвистує, наспівує бравий водовоз, *недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба* (Гонч.).

При дієприслівниках із значенням зорового сприйняття у значенні об'єкта вживається адресатний давальний відмінок (*довіжливо зазираючи жінці у вічі, одважно дивлячись суворій долі в очі*), а дієприслівники *врізавшись, врісши, втупившись, вибігши* вимагають форми орудного знаряддя або засобу чи із значенням шляху переміщення (*мало не врізавшись човном у пісок, міцно врісши підпорами в пагорок, сердито втупившись поглядом у стіл, вибігши вмить звиклою дорогою на Хрещатик*).

Один з адвербіальних компонентів у зазначених моделях може виражатися іменником у формі родового відмінка з прийменниками *од, до* (локатив), рідше – орудного з прийменником *з* (медіатив), напр.: По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, *пославши на воду од берега шматок червоного полотна* (Тют.); ... Вони обминали вузькі й чорні провалля, ... *ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів* (Коцюб.).

Об'єктна і локативна синтаксеми у ряді випадків поєднуються з темпоральною синтаксемою, яка виражається темпоральним прислівником, чи прислівниковим сполученням, чи іменником у формі родового відмінка з прийменником *під час* (або без нього), напр.: *пишучи тепер у романі ці рядки, час від часу підгортаючи жар до купи, зустрівшись з нею цього літа в Парижі, викидаючи під час штормів на берег корчомаччя верб.*

Нерегулярністю вживання характеризуються словосполучення, побудовані за зразком: 1) *AdvPart+зN₅+черезN₄+Adverb* (*по-змовницькому пересміхаючись через боцманове плече з своєю командою*); 2) *AdvPart+зPron₅+наN₆+Adverb* (*щодня зустрічаючись з ним на заводі*); 3) *AdvPart+N₂+зN₅+Adverb* (*ритмічно торкаючись соняшників з дівочою ніжністю*); 4) *AdvPart+N₄+вN₄+дляN₂* (*звільняючи в такий спосіб свою душу для справді великого чину*); 5) *AdvPart+N₄+вN₆+наN₆* (*люльки закуривши в Польщі на пожарі*); 6) *AdvPart+передPron₅+зN₂+вN₄* (*залізаючи перед нами з дороги в глибокий сніг*).

У ряді конструкцій до дієприслівника приєднується три залежні компоненти з обставинною семантикою у функціях: 1) медіатива (*Adverb; безN₂*) і двох локативів (*зN₂+наN₄; відN₂+наN₄; заN₄+вN₆*), напр.: *легко перестрибуючи з брили на брилу, розмашисто збігаючи від берега на пагорб, без краю тягнучись за межі в дзеркалах*; 2) локатива (*ізN₂; наN₆; Adverb*) і двох медіативів (*Adverb+Adverb; Adverb+поверх, протиN₂*), напр.: *пускаючись із гори бігцем наперейми дівчатам, перекинувшись навхрест поверх сорочки на грудях, пробиваючись проти вітру крок за кроком вперед, трохи схилившись безсило вперед*; 3) трьох локативів (*повзN₄+наN₆+протиN₂*), напр.: *проходячи*

повз садки на вулиці проти пам'ятника, далеко видніючись з горба в синьому надвечір'ї); 4) темпоратива (*Adverb*), каузатива ($3N_2$) і локатива ($6N_6$), напр.: *опинившись увечері з волі старшини в центрі підрозділу*; 5) медіатива (*Adverb*), каузатива ($6idN_2$) і локатива (naN_4), напр.: *мало не падаючи від знесилення на каміння*.

Маловживаними є чотирикомпонентні дієприслівникові словосполучення, що реалізують власне об'єктні значення: *AdvPart+N(Pron)₄+N₅+noN₆* (*похльоскуючи нагаєм себе по чоботі, гладячи її рукою по обличчю, б'ючи себе хвостом по лапах*); *AdvPart+N₄+Pron₃+N(Pron)₅* (*зробивши мені цим тайну втіху, збурюючи йому серце огидою*); *AdvPart+N(Pron)₄₍₂₎+N(Pron)₅+(6)N₂* (*шукаючи поглядом підтримки в Марії, цим позбавляючи себе змоги зайти в стосунки з співмешканцями*); *AdvPart+N₄+zaN₄+6Pron₆* (*приймаючи в ній зовнішню сухість за вияв душевної черствості*).

Досліджуваний матеріал засвідчив, що дієприслівники приєднують максимально чотири залежних елементи, відкриваючи позиції: 1) прямого об'єкта (N_4), адресата (N_3), локатива (naN_4) і медіатива (*Adverb*), напр.: *Закружляли пари, кружляла й Марія між ними, довірливо поклавши Вовикові руку на плече* (Гонч.); 2) прямого об'єкта (N_4), знаряддя дії (*Pron₅*), темпоратива (*Adverb*), локатива (naN_6), напр.: *Уже стемніло, коли вони ... зійшли на Володимирського горба до пам'ятника, що зберіг у цьому закутку свій хрест, благословляючи ним тепер купання киян на пляжі* (Підм.); 3) медіатива (*Adverb*), локатива ($3N_2$), темпоратива (*Adverb*), предикативного компонента, вираженого прикметником, напр.: *Отак, ідучи попідтинню з бенкету п'яний уночі, Я міркував собі йдучи* (Шевч.); 4) медіатива (*Adverb*) і трьох локативних синтаксем ($3N_2+naN_4+6N_4$), напр.: *Та досі ще сльози важкі ронить дерево, бережно-тихо спускаючи з віття на віття і в діл...* (Л. Укр.); 5) темпоратива (*Adverb*), медіатива (*Adverb*) і двох локативних компонентів ($6idN_2+doN_2$), напр.: *Він (злочинець) швидко відповзав у глиб широкого вибалка, тримаючись тіні, іноді важко й незграбно плигаючи від куща до куща* (Гонч.).

За словами О.В. Кульбабської, дієприслівники, утворені від дієслів зі значенням пересування за допомогою транспорту та руху, можуть сполучатися з шістьма іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта, об'єкта, адресата і засобу дії, вихідного і кінцевого пункту руху [166, 107]. Повний набір можливих валентних партнерів дієприслівника на досліджуваному матеріалі не виявлено. Це свідчить про те, що максимальну валентність дієприслівник реалізує у мовленні дуже рідко. Крім того, суб'єктна синтаксема не бере участі в організації внутрішньої структури дієприслівникового звороту, за винятком тих поодиноких уживань, коли підмет, що є виразником суб'єкта основної і другорядної дій, виступає складовою частиною звороту, організованого дієприслівником, напр.: ...*Розбивши вітер* чорні хмари, Ліг біля моря одпочить (Шевч.); *Марія зітхнувши*, на мить замовкла (Ів.).

У ряді конструкцій до складу дієприслівникового звороту входить підмет, виражений займенником (*сам, сама, само, самі; увесь, уся, усе, усі; кожний, кожен*), якому у головній частині речення відповідає інший підмет. Л.М. Коць називає такі підмети „другорядними”, оскільки вони „не мають повного підметового значення, а тільки підкреслюють те значення, яке властиве головному підмету” [153, 49]. У подібних дієприслівникових словосполученнях суб'єктні синтаксеми виступають самотійно (у конструкціях із займенником *увесь*) або у поєднанні з об'єктними синтаксемами (у конструкціях із займенниками *сам, кожен*), напр.: І спотикаючись, *тремтячи весь*, Дід Лемех рушив, а за ним юрбою Ішли хлоп'ята (Фр.); Під'їхали, зупиняємось, *самі ще не вірячи знахідці* (Гонч.); Фросина Федорівна, *сама того не помічаючи*, підтиснула губи (Мушк.); Старшина частував мадярів тютюном, і вони мовчки пожадливо курили, *думаючи кожен своє* (Гонч.).

Отже, кількісний склад дієприслівникової конструкції може від речення до речення істотно змінюватися. Процес поширення структурного мінімуму дієприслівникового звороту не регламентується: крім приєднання форм, зумовлених валентністю дієприслівника як дієслівної лексики, цей вербоїд виявляє здатність до поширення за рахунок слів і словоформ, зумовлених

комунікативними завданнями висловлення – семантично доповнити, уточнити дієприслівниковий компонент, що виступає семантичним і граматичним центром організованого ним звороту.

РОЗДІЛ III

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА І ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОСТОГО І СКЛАДНОГО РЕЧЕНЬ З ДІЄПРИСЛІВНИКОВИМ ЗВОРОТОМ

3.1. Реалізація семантико-синтаксичних відношень у структурі простого речення з дієприслівниками доконаного виду

Специфіка дієприслівника як вторинної предикатної синтаксеми полягає у тому, що він позначає другорядну дію, яка супроводжує основну дію, виражену дієсловом-присудком. Другорядна предикація співвідноситься з основною у часі – час дієприслівника визначається стосовно часу дієслова. Темпоральні значення дієприслівника і фінітного дієслова тісно пов'язані зі значенням виду. Відомо, що семантика доконаного виду створює умови для розгортання дій, що послідовно змінюють одна одну, а семантика недоконаного виду – для дій, що відбуваються одночасно. Але в структурі речення, ускладненого другорядною предикацією, ті чи інші часові співвідношення можуть виражатися по-різному. Значення одночасності, передування дії чи такої, що відбувається після іншої, реалізуються залежно від позиції в реченні дієприслівника і дієслова-присудка. Темпоральні співвідношення двох предикатів – головного і другорядного визначають такі чинники: порядок розташування предикативних частин; лексико-семантичні властивості дієслова і дієприслівника; семантичні відношення, що встановлюються між ними; наявність основних лексичних показників, що уточнюють характер дії дієприслівника стосовно дієслова-присудка; значення контексту в цілому; інтонація, логічний наголос [207, 51].

Дієприслівники доконаного виду, утворені за допомогою суфіксів *-ши*, *-вши*, зазвичай позначають таку другорядну минулу дію, яка відбулася раніше основної, вираженої дієсловом-присудком, напр.: *Примостившись* тут-таки ж, під тилом на якійсь колоді, я швиденько *перекусив* і майже підтюпцем рушив у степ (Тют.); *Взувши* чоботи, *закутавшись* хусткою, *ходила й ходила* коло маяка

з накинutoю – за батьковим звичаєм – рушницею на плече... (Гонч.). Вжиті перед (рідше – після) дієслів-присудків у формі доконаного виду, вони виражають аористичну (що відбувалася в минулому) другорядну дію, а перед або після дієслів недоконаного виду – дію перфектну (минулу, наслідки якої тривають і в момент мовлення про неї) [191, 234–235]. Дієприслівники, що характеризуються перфектним значенням, означають не саму дію, а стан, що настав у результаті раніше виконуваної дії і супроводжує основну дію, виражену дієсловом недоконаного виду зі значенням стану, руху та переміщення в просторі, напр.: Ратушний *сидів, обхопивши руками коліна...* (Мушк.); За нею важко *крокував, спустивши голову*, темний і смутний юнак (Шев.). Окремі мовознавці подібні приклади розглядають як випадки часової нейтралізації (одночасності) між основною і другорядною діями [227, 213].

Конструкції з дієприслівниками доконаного виду можуть виражати дію, яка відбувається після основної, що зумовлено семантикою поєднаних дієслівних форм, а також постпозицією дієприслівника щодо дієслова-присудка, напр.: Він хутко *вийшов* із лячного мороку, *щільно, з острахом причинивши за собою двері* (Підм.); Василь тихо одійшов на другий бік дороги і, *постоявши, сів* під деревами, *спустивши ноги у рівчак* (Виннич.). Дієприслівники можуть означати і результативний стан, зумовлений певною дією, напр.: Вона (хвіртка) *прочинилася* без скрипу, *впустивши свіжі запахи ранку і два голоси* (Мушк.). Пов'язуючись з основною дією часовими або наслідковими відношеннями, дієприслівники доконаного виду вживаються тільки при дієсловах-присудках доконаного виду.

Не спостерігається симетрії часового співвідношення (наступності) головної і другорядної дій у випадку, коли ці дії виступають складовими частинами одного складного процесу, напр.: Мій топірець у пишнім магазині Хтось *продавав, хваливши окуття* (Павл.); Він читав, а студенти *конспектували* навстоячки, *приклавши зошити одне одному до спин*; Я завтра їду в Україну, Яку покинув так давно. *Цілую, ставши на коліна*, Своє полкове знамено (Гонч.).

Якщо дієприслівник не називає особливої дії, а лише є другою назвою або своєрідним уточненням основної дії, то визначити часову співвіднесеність двох дій практично неможливо, напр.: На дорозі жили струмків *погрубушали, потужавили, набубнявівши* сріблом води... (Гуц.); ... Виткі лози з полегкістю *відпочивають, позвисавши* на тичках, густо *переплівшись* клубками розкішного листя (Гонч.); На розі стіни побачили постать солдата з рушницею, але в ту ж мить він *зайшов* за ріг стіни, *зникнувши* з очей (Ів.).

Семантико-синтаксичні відношення дієприслівника і дієслова-присудка мають імпліцитний характер, на відміну від власне-синтаксичних відношень, які виражаються експліцитно (підрядні відношення). Їх виявлення можливе завдяки регулярному співвідношенню дієприслівникової конструкції з якою-небудь іншою конструкцією. Основним способом встановлення семантико-синтаксичних відношень між головною та дієприслівниковою частинами речення є різноманітні трансформації дієприслівникового звороту (заміни його відмінковою формою іменника, сполученням дієприкметника з іменником, особовим дієсловом або ж підрядним реченням). Як зазначає В.С. Белова, граматично паралельним реченню з дієприслівниковим зворотом виступає лише речення з підрядним, тому що тільки у такій заміні реалізується дієслівна природа дієприслівника і його обставинна функція, тобто повною мірою виявляється предикативність дієприслівника [33, 4].

Виявити семантико-синтаксичні відношення дієприслівника і фінітного дієслова за допомогою постановки запитання не завжди вдається, бо нерідко ставиться запитання „як, яким способом?“, у той час як дієприслівник не має значення способу дії, а виражає різні додаткові дії, що супроводять основну, напр.: Він *обійняв* її, *легенько відсторонивши* хлопця... (Шев.); Розгарячені грою телятка *наскакували* спрожого на вогнище, *зупинялися, хекали, широко розчепірюючи* передні ноги (Тют.); Дівчата *пірхнули* в юрму, *лишивши* хлопців (Коцюб.); *Не глянувши на Костя*, сердито *вийшов* з фельдшером із кухні (Виннич.). Хоча в цих реченнях дієприслівникові звороти допускають тільки запитання *як?*, але вони не однакові за значенням: не характеризують

безпосередньо саму дію, не вказують на спосіб її виконання, а виражають супровідні характеристики, що стосуються внутрішнього стану мовця або його фізичних дій.

Якщо в одних реченнях запитання *як?* не відповідає значенню дієприслівника, то в інших постановка його загалом навряд чи можлива, напр.: *Збив об камінь пальця і застрибав, засичавши з болю* (Шев.); *Вся чуттєвість його скупчилася у мріях, поклавши на життя холодок* (Підм.). У таких конструкціях дієприслівник і дієслово-присудок не пов'язані ніякими відтінками обставинних значень, тому дієприслівник легко замінюється фінітним дієсловом і поєднується з головним присудком сурядним зв'язком – тобто: *застрибав і засичав з болю; чуттєвість скупчилася і поклала на життя холодок*.

Як уже зазначалося, формуванню різноманітної семантики другорядної предикації сприяють різні чинники, вирішальними з яких є значення дієприслівника і дієслова-присудка та контекст. Функціональне розмаїття смислових відношень, виражених дієприслівниковим зворотом, простежується на прикладах трансформаційного аналізу.

Продуктивними є конструкції з дієприслівником доконаного виду, який передає стан суб'єкта під час основної дії, позначеної дієсловом-присудком. За таких умов дієприслівник входить до семантичного предиката і починає виконувати роль прислівного поширювача [236, 334]. У функції адвербіально-якісної характеристики основної дії виступають переважно дієприслівники з перфектним значенням, що означають перебування предмета у певному стані або внутрішній стан особи. Такі конструкції не допускають трансформації дієприслівника ні в дієслівну форму, ні в підрядне речення, вони можуть бути замінені лише синонімічним відмінково-іменниковим сполученням з відповідним пасивним дієприкметником, напр.: *Хима лежала на полу, розплющивши очі...* (Коцюб.) – *лежала з розплющеними очима*; *Дід ішов, схиливши голову* (Виннич.) – *ішов з похиленою головою*; *Сиділа вона в самій сорочці, схрестивши ноги* (Шев.) – *сиділа зі схрещеними ногами*.

Перфектні дієприслівники доконаного виду поєднуються з дієсловами недоконаного виду зі значенням стану (*стояти, лежати, сидіти, спати, відпочивати*), руху, переміщення у просторі (*іти, бігти, їхати, блукати, крокувати, злітати, кружляти*), рідше – з дієсловами на позначення процесів діяльності людського організму (*дивитися, слухати, спостерігати*), напр.: *Ми стояли, спершиись на поруччя...* (Шев.); *Марія сиділа, насупивши свої густі темні брови* (Ів.); *Він лежав, простягнувшись хрестом на землі, і плакав* (Шев.); *Він біжить, розставивши крила й нагнувши голову* (Гуц.); *Старий дивився на неї, схиливши голову на плече і прискаливши око* (Тют.).

Дієприслівники з перфектним значенням характеризують здебільшого людей, рідше – звірів, птахів, рослини, іноді – предмети, але тільки у метафоричному вживанні, напр.: *Над повинню кружляли лелеки, виструнчивши стрілами довгі червоні ноги...* (Тют.); *На станції бігав чогось паровоз, гордо задривши димаря догори...* (Виннич.); ... *Левино-жовті береги лежать, на кігті похиливши зелену гриву шелюги* (Кост.).

У випадку характеристики людини дієприслівниковий зворот із значенням результату уже виконаної дії вживається при дієсловах стану і передає положення тіла, рук, ніг, голови, обличчя, рідше – вираз очей, душевні переживання, напр.: *Стояв ... обпершиись об стійку; Сидить ... рученята сховавши в рукава; Лежав ... заклавши ноги на бильце; сиджу .. схиливши голову на груди; Стояла ... забувши саму себе; Йшов ... втративши тяму.*

Якщо дієслово-присудок недоконаного виду замінити словоформою доконаного виду, то перфектне значення дієприслівникового звороту слабшає і на його місці виразніше виступає відтінок попередньої минулої дії, тобто важливим у цьому випадку є порядок виконання дій, порівняйте: *Лежав ... заклавши руки під голову – Ліг ... підклавши під голову руки; Сиділа ... спустивши ноги в воду – Сів ... спустивши ноги у рівчак.*

Перфектне значення дієприслівника зникає і тоді, коли він виступає у препозиції до дієслова доконаного виду. Розміщуючись перед дієсловом, дієприслівник набуває значення попередньої другорядної дії, напр.: *Війнувши*

капюшоном плаща, зник за дверима (Гонч.); Схиливши голову, вона тихо попленталась назад (Коцюб.); Змахнувши крильми, снігур вилетів на самісінький блідо-зелений гострий пагін... (Гуц.); Морячок-залицяльник, задерши голову, глянув на місток... (Гонч.). Дієприслівники легко трансформуються у фінітне дієслово без порушення змісту речення.

У зв'язку з тим, що дієприслівник можна ввести тільки в таке двоскладне речення, підмет якого є одночасно суб'єктом дієприслівникової дії, існує думка про подвійний зв'язок дієприслівника з предикативною основою речення, причому залежність дієприслівника від дієслова-присудка має місце лише на рівні синтаксичному, а не семантичному, бо дієслівна форма називає самостійну, хоча й другорядну, дію стосовно присудка головної частини речення. Частково пов'язуючись із підметом, дієприслівник формує напівпредикативну конструкцію, напівпредикативні відношення.

Конструкції з дієприслівником доконаного виду, які містять у собі додаткове повідомлення з приводу висловленого у головній частині речення, репрезентують значення супровідної характеристики дії або стану, зумовленої суб'єктом. Важливими умовами такого вживання є постпозиція дієприслівника стосовно дієслова недоконаного виду та відсутність спільної семи у головному і другорядному предикатах, напр.: *Даленіє „Боцман Лелека”, розоравши сяюче море... (Гонч.); Вони (дуби) були невисокі, росли близько один від одного, розтовбурчивши гілля... (Гуц.); А становий ... повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом... (Коцюб.); Чому ліси мене чекають знову, на щит піднявши сонце і зорю... (Кост.).*

Постпозитивні дієприслівники зі значенням супровідної характеристики основної дії (стану) можуть приєднуватися до дієслів мовлення (*казати, мовити, відповідати, питати*), напр.: *„Колись і я був щасливий, колись і до мене доля всміхалася...” – казав Свирид наче до себе, підперши голову долонями (Коцюб.); „Мене врятував Амур”, – мовив Бакунін, схопивши і поцілувавши її руки (Ів.); „Ви смієтесь?” – раптом остро питає матушка черничок, наморщивши чоло і вся збілівши (Коцюб.).*

Своєрідність супровідної семантики дії спостерігається у реченні *„Гарно черкали вишину зорі, вони залишали над садами вогнисті сліди, що швидко зникали, – і відразу ж пропадали самі зірки: чи зачепившись між кострубаччям яблунь, чи пірнувши у тихі плеса...”* (Гуц.), між головною і другорядною частинами якого встановлюються відношення, подібні до тих, які виникають між предикативними частинами складного безсполучникового речення з пояснювальним значенням, в яких друга частина уточнює або розкриває зміст першої. Наявність пояснювальних відношень між головною частиною речення і дієприслівниковою конструкцією позначається на письмі двокрапкою.

Дієприслівниковий зворот може вводиться в речення за допомогою сполучника *тобто*, основна функція якого полягає у вираженні пояснювальних відношень між дієприслівником і головною частиною речення, напр.: Проте скупатися йому не пощастило – це можна було робити тільки на пляжі, *тобто перевізшись з берега на острів* (Підм.).

Значення супровідної характеристики основної дії (стану), зумовленої діючим суб'єктом, дієприслівники доконаного виду зберігають у постпозиції до дієслів доконаного виду, напр.: *„Тетяно Петрівно, – перебила її Марія, глянувши гордо і незалежно, – моя сім'я нікого не обходить”* (Ів.); *Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами* (Коцюб.).

Дієприслівники на позначення конкретних фізичних дій у постпозиції до дієслів доконаного виду набувають обставинного відтінку часу, який нашаровується на їх основне супровідне значення. Допускається заміна дієприслівникового утворення підрядним реченням часу, що вводиться за допомогою сполучників *коли, після того як, а також* приєднувальними зворотами зі сполучниками *тим що, і при цьому, причому*, напр.: Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, *примостившись на траві під деревом* (Коцюб.) – *заснув після того, як примостився на траві під деревом, Вона ... навіть життя йому врятувала, переховавши пораненого в льоху...* (Гонч.) – *врятувала тим, що переховала; Вона відчула їхню присутність, поступово*

вгамувалась – і ніби погасла, закривши долонями очі (Гуц.) – ніби погасла і при цьому закрила долонями очі.

Якщо дієприслівниковий зворот зі значенням супровідності означає дію, всупереч якій відбувається дія (стан) головної частини речення, його можна замінити підрядним реченням допусту. Зазвичай відтінок допусту виявляється у заперечних конструкціях із дієприслівником доконаного виду, напр.: *Людочка поїхала, не сказавши йому жодного слова й не залишивши ніякої записки* (Мушк.); *Він ліг спати, не доторкнувшись до їжі...* (Загр.); *Він заснув, не встигши навіть закурити* (Підм.).

Препозитивний дієприслівник доконаного виду з залежними словоформами у поєднанні з дієсловами недоконаного і доконаного виду, характеризує основну дію з погляду способу її здійснення, вказуючи на дію, яка забезпечує іншу або проявляється в ній, напр.: *Юхим, заклавши чисті, одмиті цеглиною руки за спину, йде до своєї кузні* (Тют.); *Підклавши руки під голову, до ранку дивлюся в склепіння своєї душі* (Кост.); *З темряви вигулькнуло теля і, подавшись уперед двома ногами, некліпливо вступилося в Михалка* (Гуц.); *Взявши Марію під руку, мати перевела її в кімнату...* (Гонч.).

Дієприслівники у таких побудовах поєднуються з дієсловами на позначення стану, руху і переміщення у просторі, поряд з якими широко вживаються дієслова на позначення процесів діяльності людського організму (*дивитися, вдивлятися, побачити, слухати*), фізичної реакції як вияву певного психічного або фізичного стану чи дії (*плакати, ридати, голосити, цілувати, попереджувати, співати, молитися*), фізичної дії (*ламати, чистити, тягти, висаджувати, будувати, сіяти*), а також дієслова з семою чекання, стеження (*чекати, очікувати, чатувати, стежити, позирати*).

Поєднуючись із дієсловами-присудками доконаного виду, дієприслівникові конструкції піддаються трансформації у підрядне речення часу зі складеним сполучником *після того як (після того коли)*, який виражає значення наступності, напр.: *Катря помалу взяла Василеву руку й, поклавши собі на плечі, пригорнулась до його* (Виннич.) – *пригорнулась, коли (після того*

як) поклала (руку) собі на плече; Лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід... (Гуц.) – вискочив, після того як гойднув головою.

Дієприслівникову конструкцію, яка поєднується з дієсловами недоконаного виду, не можна замінити підрядним реченням часу. Це пояснюється тим, що формам доконаного виду не властиве значення повторюваності [33, 11], і тому допускається заміна дієприслівника фінітним дієсловом, до якого головний присудок приєднується за допомогою сурядних приєднувальних сполучників, напр.: *На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня (Тют.) – лежало, при тому скрутилось; Дівчинка, ставши навпочіпки, подовгу дивилася в полум'я... (Гуц.) – стала навпочіпки і так дивилася в полум'я.*

При частковій втраті дієприслівником дієслівного значення, коли існує більш сильний семантичний зв'язок дієприслівникового утворення з суб'єктом (підметом), ніж із предикатом (присудком), дієприслівникова конструкція трансформується у підрядне присубстантивно-атрибутивне речення або замінюється дієприкметниковим зворотом чи сполученням дієприкметника з іменником у формі орудного відмінка, напр.: *Він ... власними очима бачив, як місяць, занурившись гострими рогами в повінь, жовтим човном запливає в сад (Гуц.) – місяць, занурений (із зануреними, що занурились) гострими рогами в повінь, запливає в сад; ...Чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гною... (Коцюб.) – кури, що задерли хвости (із задертими хвостами), порпались.*

Препозитивні дієприслівники разом з залежними словами, що характеризують дію з погляду способу її здійснення, можуть поєднуватися зі складеним дієслівним присудком, напр.: *Умостившись в очереті, я беруся пильнувати за гущавінню протилежного берега (Гонч.); Андрійко вирвався з хати на волю і, закачавши штани, пустився гасати по баюрах (Гуц.); Схопивши руками його голову, вона хотіла пригорнути її до себе й поцілувати... (Підм.).*

Вступаючи в атрибутивні семантико-синтаксичні відношення з підметом, напівпредикативна дієприслівникова конструкція одночасно виражає додаткові значеннєві відтінки обставини. За таких умов між головною і другорядною діями встановлюються відношення мотиваційної предикації, подібні до тих, що поєднують дії у складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними, тому дієприслівниковий зворот легко трансформується в підрядне речення часу, причини, мети, наслідку, умови, допусту.

Потенційно-часовий зв'язок між дієприслівником і дієсловом-присудком дозволяє заміну дієприслівникової конструкції підрядним реченням часу. Яскраво виражену часову семантику виявляють дієприслівники доконаного виду у препозиції до дієслова-присудка. При поєднанні дієприслівника з дієсловом у формі доконаного виду реченнєва модель репрезентує значення наступності, тому дієприслівник разом із залежними словами трансформується у підрядне речення часу за допомогою складеного сполучника *після того як*, напр.: *Діти, оглянувши візок і коня, побігли в хату* (Лепк.) – *побігли, після того як оглянули*; *Налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вуха, аж він забряжчав* (Коцюб.) – *витягла, після того як налапала*; *Молодик ледве втисся у вузьке пластмасове крісло і, підкликавши офіціантку, замовив вина* (Шев.) – *замовив, після того як підкликав офіціантку*.

Дієприслівникові конструкції з потенційним значенням часу можуть виступати своєрідним уточненням до обставинного слова з темпоральною семантикою (*увечері, вночі, того ж дня, другого дня, тепер, потім, тоді, якось*). Вони трансформуються у підрядне речення за допомогою сполучників *коли, як*, виступаючи в значенні складеного сполучника *після того як*, напр.: *Увечері, завісивши вікна всяким ганчір'ям, ми пекли в лежанці картоплю* (Тют.); ... *І тоді, поглянувши довкола себе уважніше, спостеріг, що, либонь, усе вже чекає весни...* (Гуц.); *Якось, опинившись з нею наодинці, ... він не витримав і почав натхненно казати про свої високі почуття до неї* (Ів.).

Якщо дії дієприслівника і дієслова-присудка близькі у часі перебігу або спостерігається швидка зміна подій, то дієприслівникову конструкцію можна

замінити підрядним реченням часу, що вводиться сполучником як *тільки* (*тільки-но, лиш тільки, ледве тільки, тільки що*), який виражає значення безпосередньої наступності, напр.: *Видобувшись з машини, побачили, що опинились на самому дні байраку* (Гонч.) – *як тільки видобулись, побачили*; *І лише, перейшовши шосівку, я зрозумів* (Шев.) – *лиш тільки перейшов, зрозумів*; *Раптом вартовий, що ходив повз стіну фортеці, ставши на сніг, провалився під землю* (Ів.) – *тільки-но став, провалився*.

У складі дієприслівникової конструкції можуть виступати частки *тільки-но, щойно, ледве*, які замінюють сполучник, напр.: *Тільки-но прибувши в зовсім чуже місто, довідався, що йому ... кафедри не дадуть* (Ів.); *Карналь заздрив тим, хто вміє, щойно познайомившись з людиною, відразу стати їй за панібрата...* (Загр.); *Ледве виткнувшись із-поміж листя, (дим) щезає, розмаяний вітром* (Тют.).

Для підкреслення раптовості дії у складі головної або дієприслівникової частини речення уживаються лексеми з темпоральною семантикою (*раптом, зненацька, зараз, зразу, відразу*), напр.: „Я вірю, що ви збережете”, – *раптом, зупинившись у кінці стежки, на повороті, переконано мовив* (Ів.); *Але зразу ж, почавши себе ганьбити, втратив з ока мету свого обурення...* (Підм.); *Видно було, що він давно вже не їв, бо, ковтнувши хліба, зараз же став гикати з неприємним підскакуванням і викриком* (Виннич.).

Часова семантика передування другорядної дії зберігається у постпозиції дієслівної форми щодо предикативної основи речення, отже, для вираження часу формою дієприслівника важливим є його видове значення, а не позиція в реченні, напр.: „Гм”, – *сказала Цезя, вислухавши мої плутані і не дуже переконливі пояснення* (Гуц.); *Першим, кого я побачив, переступивши поріг, був Стоволос* (Тют.). *Поверталось поступово вчорашнє почуття, яке пережив, зустрівшись із нічним морем* (Шев.).

Дієприслівникова частина речення може виражати каузальні значення, подібні до тих, що встановлюються в складнопідрядному реченні з підрядним причини. Таке значення типово для дієприслівників доконаного виду, у яких

часова послідовність дій пов'язана зі значенням причини, що зумовила появу основної дії, напр.: *Він дав руку й відразу ж вирвав, кинувшись від гострого болю* (Підм.); *Дівчата-виночерпії вже десь розсипалися поміж дорослими, забувши про свої веселі обов'язки* (Гонч.); *Потонувши в таких – на його погляд – справедливих думках, Матвій і незчувся, як у лісі затріщало сухе галуззя...* (Лепк.). Основна дія у таких реченнях є наслідком виконання другорядної дії: *кинувшись від болю, вирвав; забувши про обов'язки, розсипалися; потонувши в думках, незчувся.*

Дієприслівники у функції каузатива поєднуються з дієсловами будь-якого з видів. За умови поєднання з дієсловами недоконаного виду вони завжди препозитивні щодо дієслова-присудка, напр.: *Вітри, набравшись до знемоги бабиного холоду і сонячного тепла, танцювали на верхівках дерев...* (Шев.); *Він, душу вдосконаливши на зраді, Тепер веде парафію в Канаді* (Павл.). Постпозитивне вживання зафіксовано лише в одному реченні: *„Сидів у Берліні сам, розсварившись із своєю Сашунею...”* (Ів.). Обставинний відтінок причини посилюється, якщо при дієприслівнику виступає заперечна частка **не**, напр.: *Старий, не помітивши іронії, вдоволено засопів* (Гонч.); *Не пізнавши спочатку своїх рядків у новому зовнішньому вигляді, він збентежився; ... Він зразу покинув усе недомисленим, жодного висновку не дійшовши* (Підм.).

Значення причини виражають здебільшого дієприслівники на позначення:

- 1) **інтелектуальних дій; умінь, навичок, здібностей виконувати дію або дієприслівники з протилежним значенням** (*зрозумівши, пізнавши, забувши, вдосконаливши, вичерпавши, не зумівши, не змігши, вирішивши, не дійшовши*);
- 2) **психічних процесів і станів** (*помітивши, задивившись, жахнувшись, злякавшись, вподобавши, зневаживши, не зважившись, скориставшись, розцвівши, не дочекавшись*).

Дієприслівникова конструкція зі значенням причини поєднується не тільки з простим дієслівним присудком, а й зі складеним іменним (дієприслівник постпозитивний) та складеним дієслівним (дієприслівник препозитивний), напр.: *Він був нещасний, лишившись так рано удівцем* (Коцюб.); *Степан зовсім*

пишний був, вперше за життя із справжньою дівчиною до прилюдного місця потрапивши... (Підм.); *Всі шати дорогії, всі прикраси лишивши тут, ти мусиш із кори Тверду одєжу сам собі пошити* (Фр.); *Змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки* (Коцюб.).

Поширеними у сучасній мові є речення, в яких обставинне значення причини нашаровується на часове значення дієприслівника, більш чи менш виразно заступаючи його. Яке з цих значень домінує, можна встановити лише в контексті. Носіями такого значення виступають **дієприслівники на позначення фізіологічних процесів людини** (побачивши, помітивши, постерігши, забачивши, угледівши, уздрівши, поглянувши, надивившись, зачувши, почувши, прослухавши, поговоривши); **інтелектуальної дії** (зрозумівши, пізнавши, дізнавшись, довідавшись, переконавшись, згадавши, вигадавши); **психічних і фізичних станів** (відчувши, заспокоївшись, повіривши, вгамувавши, познайомившись, скінчивши, опинившись, зробившись, ставши, впавши, ступивши, підійшовши).

Часово-причинове значення властиве переважно препозитивним дієприслівникам доконаного виду, напр.: *Вгледівши сина, поставила ношу на землю, метнулася до нього, обняла* (Гуц.); *Підійшовши ближче, я побачив матір* (Гонч.); *З-за скирт, від возів, од волоків, зачувши крик і галас, збігались дівчата, хлопці й поважні навіть дядьки* (Виннич.); *І, довідавшись про кількість Святославових полків, Греки вдєсятеро більше Виставляють вояків* (Олесь).

У позиції після головного присудка дієприслівникова конструкція характеризується значенням причини зі слабким відтінком часових відношень між двома діями – основною і другорядною, напр.: *Митя щиро радів, побачивши її* (Гонч.); *Степан мерщій почав одягатися, згадавши про службові обов'язки* (Підм.); *І справді, кінчик дроту Пом'як, зачувши жил моїх жароту* (Павл.).

Причинове значення домінує над часовим у випадку, коли до складу дієприслівникової конструкції входять модальні слова, які виражають значення можливої причини головної дії, напр.: *Мабуть, відчувши на собі мій погляд,*

Меланя здригнулася і вмовкла (Тют.); Здається, повіривши в невинність одного, Іван Петрович покосився на другого... (Гонч.).

Однак причинове значення дієприслівникової частини речення слабшає, якщо дієприслівник виступає у позиційній близькості до темпоральних прислівникових сполучень, напр.: *Кожного разу, побачивши Лебідку, Грек почував мовби докір собі... (Мушк.); ... І в той же час, дізнавшись про її особисте життя, відчула її ближчою (Ів.).*

Коли дієприслівниковий зворот виступає складовою частиною підрядного речення з семантикою часу, тоді часове значення переважає над причиновим, напр.: *Дві пелюстки сіли на русяве волосся і не злетіли навіть тоді, коли дівчина, побачивши Івана, весело тріпнула головою (Гуц.); „Я така вам вдячна, Ксано,” – щиро зізналася Марія, коли мати, відлучившись на кухню, незабаром залишила їх у кімнаті віч-на-віч (Гонч.).*

Часово-причинове значення може виражатися різними дієслівними формами у межах однієї дієприслівникової конструкції, напр.: *Щойно прокинувшись і не побачивши на канапі з височенною спинкою і бильцями-качалками Ліни, чомусь злякався, вибіг у двір (Мушк.) – тобто: злякався, коли прокинувся; злякався, бо не побачив Ліни; Випурхнувши десь із-за причілка і загледівши на ганку незнайомого літнього чоловіка в білому костюмі, вони зупинились... (Гонч.) – тобто: зупинилися, як тільки-но випурхнули із-за причілка; зупинилися, бо загледіли незнайомого чоловіка.*

У ряді випадків конструкції з дієприслівниками доконаного виду одночасно виражають обставинні значення причини і способу дії, напр.: *Вона слухала дуже уважно, явно зацікавившись... (Ів.); Писав вільно і швидко, наперед скомпонувавши в голові план викладу (Підм.).* У таких моделях дієприслівниковий зворот трансформується в підрядне речення причини й у відмінкову форму іменника (дієприкметника з іменником) зі значенням способу дії: *слухала, бо зацікавилася і слухала з зацікавленням; писав за скомпонованим у голові планом і писав вільно і швидко, бо скомпонував план викладу.*

На часове значення дієприслівника може нашаровуватися значення умови. Поєднання умовної і часової семантики спостерігається на основі значення періодично повторюваного або постійного зв'язку двох явищ, напр.: Але мине трохи часу й вона (*трава*) густо зазеленіє, *напившись повітря та вигрівшись на сонці* (Гуц.); Так спить *орел*, – і враз, *розкривши очі, Угляде світ, красу і простір голубий...* (Олесь). Часово-умовне значення властиве препозитивним дієприслівникам доконаного виду, які поєднуються переважно з дієсловами дійсного способу недоконаного виду, рідше – доконаного, напр.: Часом, коли він припізниться, *вона, вклавши дітей, виходить* на пристань, стане під акціями й жде...; Чому, *опинившись на межі зла*, людина так легко й безболісно межу ту *переступає* (Гонч.); *Ви, державу зруйнувавши, Подастесь* у світи; І, *зібравши десять тисяч Найміцніших вояків, Святослав* Дніпром на південь На Болгарію *поплив* (Олесь).

У препозитивних дієприслівниках доконаного виду за наявності присудка, вираженого дієсловом умовного способу, домінує умовна семантика, оскільки важливим є значення зумовленості основної дії другорядною, на яке нашаровується відтінок часової семантики, напр.: *Кожний, глянувши на неї, зразу сказав би*, що її і здивувала, й образила його брехня (Виннич.). Препозитивний дієприслівник зі значенням умови і часу може приєднуватися до дієслівного складеного присудка, що має у своєму складі дієслово та модальну зв'язку і виражає можливість або неможливість, здатність або нездатність виконати дію, напр.: *Пішовши по цій пугі, можна зайти* дуже далеко (Мушк.); Ти сам скажи, чи, *чувши крик такий, Не мусив я* з святого обов'язку На поміч *бігти?* (Фр.); Обрятовані від вогню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого правда, але, *змішавши з запозиченим в гамазеї, можна було їсти* (Коцюб.).

Постпозитивні дієприслівники зі значенням умови, що супроводжується відтінком часової семантики, залежать від дієслів доконаного виду умовного або дійсного способу, напр.: А що *сказала б Ганна Панасівна, дізнавшись про її цілонічне катання у морі на яхті* (Гонч.); Люба *сестричка* твоя, голубка, моя

жалібниця, гірко *б* заплакала, *вгледівши* бідну матусю; А вони йому за теє найсолодших помаранчів залюбки *дадуть*, *накравши* у єпископа в садку... (Л. Укр.); В бігу *впадеш* на шлеї полум'яні, *навчивши* *запрягатися* й *тягти* (Павл.).

Умовно-часовим значенням характеризуються і заперечні конструкції з дієприслівниками доконаного виду, напр.: Так дійдеш до того, що й таблицю множення *забудеш*, *не покориставшись* нею місяць чи два (Загр.); *Зігнешся* ти, *не випросивши* в долі *Стрункого* дня на свій жахний полон... (Павл.).

Постпозитивний дієприслівник із семантикою умови і часу може поєднуватися і з дієсловами недоконаного виду, але в цьому випадку значення умови менш виразне, напр.: Шапки *знімали*, *випрягши* волів (Кост.); Тим своє чоло ти *хилиш* низько, *про таких згадавши*, що продаються... (Л. Укр.).

Дієприслівникові конструкції з умовно-часовою семантикою трансформуються у підрядні речення умови або часу, напр.: ...Обережний плавець, навіть якщо він добрий плавець, *кинувшись* у вир, обов'язково *потоне*... (Мушк.) – тобто: *потоне*, коли (якщо) *кинувся* у вир; Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той *не вмере*, *не здобувши* нового добра (Л.Укр.) – тобто: *не вмере*, якщо (поки) *не здобуде*.

Умовно-часова семантика дієприслівникових зворотів може ускладнюватися атрибутивним значенням, обставинними відтінками причини, допусту, способу дії. Так, постпозитивний щодо підмета-суб'єкта, але препозитивний стосовно присудка-предиката дієприслівник із залежними словами легко трансформується у підрядне приіменниково-означальне речення, отже, характеризується атрибутивною семантикою, напр.: *Сонце*, *торкнувшись* землі, швидко *ущерблялося* знизу, ніби підтавало (Тют.) – *сонце*, що *торкнулось* землі; *Сон*, *влетівши* до хати, бере Харитю під своє крило (Коцюб.) – *сон*, що *влетів* до хати; Було видко, як *полум'я*, *досягши* *смуги*, одразу *никне*, *пригасає* на місці (Гонч.) – *полум'я*, що *досягло* *смуги*.

Відтінок допусту на тлі умовно-часового значення дієприслівника простежується у таких моделях: *Вийшовши* в еміграцію, *ви не лишили*

батьківщини, ви взяли її з собою (Ів.) – тобто: *не лишили, хоча вийшли в еміграцію*; Єсть дивні лілеї, що, *вранці родившись*, Надвечір уже *умирають...* (Олесь). – тобто: *умирають надвечір, незважаючи на те, що вранці народились*.

Дієприслівники з умовно-часовою семантикою, на яку нашаровується відтінок способу дії, переважно препозитивні щодо дієслів недоконаного виду, вони вказують не тільки на час та умову перебігу основної дії або наявного стану, а й дають характеристику за способом їх здійснення, напр.: *Я знову пірнаю і, схопившись за камінь, сідаю на дно* (Шев.); *Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любую розмову довгим зимовим вечором* (Коцюб.); *Зв'язавшись між собою канатами, пускаються стрімголов униз, у ревище, у чорторії* (Гонч.).

Постпозитивні дієприслівники, які, крім умовно-часового значення, містять супровідну характеристику дії або стану, не відзначаються частотністю вживання, напр.: *Він підійде до неї й підведе, взявши в долоні, її лице* (Шев.); *Ночей чорнокнижжя читаю по буквах, і сплю, прочитавши собі Оріон* (Кост.).

Значення умови і часу дієприслівника може ускладнюватися обставинним відтінком причини (яке з цих значень домінує, підказує сам контекст). Такі дієприслівники переважно препозитивні, вони поєднуються з простим присудком, вираженим дієсловом дійсного або умовного способу, а також зі складеним дієслівним присудком, напр.: *Любов – це довге алгебрійне завдання, де після всіх зусиль, розкривши дужки, дістаєш нуль* (Підм.) – тобто: *дістаєш нуль, коли (якщо, бо) розкрив дужки*; *Що писав би Шевченко в тридцять третьому, в тридцять сьомому роках? Певно, побувавши в Косаралі, побував би ще й на Соловках* (Кост.) – тобто: *побував би й на Соловках, якщо (коли, бо) побував в Косаралі*; *Здавалося б, розкошуй, втішайся, але, не звикнувши до самотності, не можеш спершу ні втішатися, ні радіти* (Гуц.) – тобто: *не можеш ні втішатись, ні радіти, бо (коли, якщо) не звикнув до самотності*.

Умовно-часово-причинові значення виражають здебільшого дієприслівники зі значенням „*втрачати щось*” (згубивши, втративши);

„бувати де-небудь” (побувавши, опинившись); зорового і чуттєвого сприйняття (зачувши, побачивши), інтелектуальних дій (пізнавши, згадавши, забувши), внутрішнього стану (заспокоївшись, не звикнувши) тощо. У постпозиції до підмета-суб’єкта значення таких дієприслівників ускладнюються відтінком атрибутивності, напр.: Усі жінки, опинившись за кордоном, тримались далеко самостійніше й вільніше, ніж удома (Ів.); Крамарі, забувши за покупців, лишали свої крамниці на божу ласку, а самі збиралися купками на майдані серед містечка (Коцюб.).

Власне-умовне значення виражають переважно постпозитивні дієприслівники, які вживаються в безособових та інфінітивних реченнях, але випадки такого вживання обмежені, напр.: Ртутний стовпчик вдень застигав на поділці 40, і *спати можна було, тільки зовсім роздягнувшись та повідчинявши вікна*; Валерію Антоновичу, *хіба ж можна – не закропивши душу?* (Мушк.); *Здолати її, тільки здолавши світ!* (Загр.).

Якщо у дієприслівниках з умовною і часовою семантикою умова і час є рівнорядними значеннями, то для власне-умовних дієприслівникових конструкцій умова є єдиним показником відношень між другорядною і головною діями.

Значення умови може ускладнюватися обставинними відтінками причини і допусту, напр.: *Те рипіння снігу було для нього таке дороге й гарне, що він міг би вічно слухати його, задовольнившись цією нехитрою музикою* (Гуц.) – *міг би слухати вічно, якщо (бо) задовольняється*; *В печалі обріїв постельних прорвавши славі сто тенет, – я не відлюдник, не пустельник, я просто-напросто поет* (Кост.) – *я не відлюдник, не пустельник, якщо (хоча) й прорвав сто тенет*.

Дієприслівникові конструкції зі значенням зворотної зумовленості, тобто допусту, як і підрядні допустові речення, означають умову, яка викликає не передбачуваний, а протилежний передбачуваному наслідок, напр.: *Палажечка була далеко, і луна, вихопившись із лугу, вже не доскочила до неї...* (Тют.) – *не доскочила, хоча вихопилась із лугу*.

Дієприслівники доконаного виду зі значенням допусту своєю дією, що передує головній дії, позначають умову, яка спричинила не очікуваний наслідок, напр.: *Ми, часом не розібравшись до ладу, спішимо, женемо, рубаємо з плеча...* (Гонч.) – порівняйте: *У той час, як не розібрались до ладу, ми не мали б спішити, але ми спішимо.*

Допустове значення властиве дієприслівникам доконаного виду, що утворені від дієслів на позначення **сприйняття зором**, вираження **внутрішнього стану людини** (забачивши, не бачивши, переживши, не стямившись, освоївшись, не встигши, втративши, занедбавши), дієслів зі значеннями „**віддалятися, залишати**”, „**іти повз, за межі чогось**” (відбігши, одвівши, пройшовши, вихопившись, вийшовши) та іншої семантики (почавши, взявши, ставши, не покуштувавши, забувши, не розібравшись тощо).

Допустове значення дієприслівникової конструкції виявляється не тільки у зв'язку з дієсловом-присудком, а й на тлі широкого контексту, напр.: *...Ті стріли, пронизавши крила, ранять їх без болю...* (Гуц.). Значення зворотної зумовленості дієслівна форма виражає у контексті всього речення як супровідне: *стріли ранять крила без болю, хоча пронизують їх.* З опорою лише на дієслово-присудок дієприслівниковий зворот можна трансформувати у підрядне речення часу, умови або причини: *ранять, коли (якщо, бо) пронизують.*

Дієприслівники зі значенням допусту переважно препозитивні, хоча можлива і постпозиція щодо головного присудка, напр.: *Все життя ідеши до синів свого народу, розпочавши цю прекрасну мандрівку з повитих сріблястим серпанком чарівності дитячих літ; Довелося втікати, так і не покуштувавши смачних бергамотів* (Загр.).

Деякі речення з допустовими дієприслівниковими конструкціями зближуються з протиставними складносурядними реченнями зі сполучниками **а, але, проте**, напр.: *Забачивши прихожан, він анітрохи не знітився* (Тют.) – *забачив, але не знітився.* Формальними показниками цієї близькості є вживання перед присудком, до якого прилягає дієприслівник, таких слів, як *все*

одно, однак, проте, напр.: Я стидався дивитись на твої білі стрункі ноги, але, одвівши погляд, все одно бачив їх весь час; Легко освоївшись із своїми обов'язками, Марія, однак, досі не могла подолати в собі те відчуття (Гонч.); Ще не ставши на перший щабель письменницький, не бачивши своїх творів у друкові, він, проте, вже літературу взявся вивчати... (Підм.).

Значення допусту створюється й на основі протиставлення лексичних значень дієприслівника і дієслова-присудка, напр.: *Як врятують тебе гуси, о найнещасніший народ, що, переживши такі струси, не пережив своїх глупот?! (Кост.); Почавши квітнути ще ранньої весни, навіть під снігом, природа остаточно завмирає лише з настанням холодів... (Гуц.).*

У ряді випадків конструкції з дієприслівниками доконаного виду виявляють подібність не тільки до підрядних речень допусту, а й до підрядних часу, напр.: *І тепер, ставши заміжньою дамою, лишилася такою ж милою та доброзичливою (Ів.) – лишилася такою ж..., хоча стала заміжньою дамою; лишилася такою ж і тепер, коли стала заміжньою дамою; Сопілка плакала й жалілась знайомим співом на долю, яка блукає десь, покинувши сиротою в наймах єдину доню (Виннич.) – блукає в той час, як покинула...; блукає, незважаючи на те, що покинула...*

У деяких моделях ускладнених речень обставинний відтінок допусту нашаровується на значення умови, часу і причини, напр.: *Сп'янівши від їжі та від пахучого меду, вони пішли б до колодязя та спустили б журавля... (Гуц.) – пішли б..., якщо (коли, бо, незважаючи на те, що) сп'яніли...; І перетомлені ми, піднявшись із брудних своїх околиць, як ангели, полинули б у голубі небесні сфери, щоб там ... нарешті виспатись на білих пуховиках хмар! (Гонч.) – полинули б у голубі небесні сфери, якби (коли, бо, незважаючи на те, що) піднялись із брудних околиць.*

Дієприслівникові конструкції з семантикою наслідку, які завжди постпозитивні, означають результат дії дієслова-присудка або наслідок, що логічно впливає зі змісту всієї головної частини речення, напр.: *...Скасував перо, бо його треба вмочати, далі й звичайного олівця, бо його треба гострити,*

завівши олівець висувний; ...Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущину натовпу (Підм.). У таких моделях спостерігається взаємозалежність головної і дієприслівникової частин речення: дієприслівник означає наслідок, що впливає зі змісту головної частини, а зміст останньої виступає причиною того, про що йдеться у дієприслівниковій конструкції.

Причиново-наслідкове значення виражають конструкції з дієприслівником *лишивши* (*полививши*), які поєднуються переважно з такими дієсловами-присудками, як *помер, пішов, побіг, перегнав* тощо, напр.: *Чоловік – Вадим Олександрович – помер, лишивши її зовсім молодою* (Ів.); *Перегнав дівчину, лишивши за спиною її здивування й зневагу* (Шев.); *Він відкланявся ... і пішов, лишивши в Тургенєва враження чогось ясного, чесного з собою і з життям* (Ів.).

Серед наслідкових виділяються дієприслівникові конструкції, що репрезентують сему „*тим самим що-небудь викликати*”. Дієприслівники з таким значенням, які О.І. Рябова називає перифрастичними [226, 56], позначають дію, що об’єктивно невласлива тому предметові, який виконує функцію суб’єкта другорядної дії, напр.: *Жорства, що осипалася з-під моєї ноги, з булькотом покотилася у воду, викликавши луну* (Шев.) – *тобто: не жорства викликала луну, а звук, спричинений поглинанням жорстви у воду*.

Перифрастичні конструкції виражають причиново-наслідкові відношення, які не передбачають логічного слідування. Відсутність прямих причиново-наслідкових відношень між дієприслівником і дієсловом-присудком дозволяє характеризувати такі моделі речень як структури непрямої каузації, напр.: *З’їзд цукровиків кепсько на нього вплинув, збудивши хлопцеві низку сумних міркувань про самого себе; М’яч бомбою упав з-під хмар, викликавши новий вибух божевільних радощів* (Підм.).

У трактуванні дієприслівникових конструкцій, подібних своїм значенням до підрядних речень мети, у сучасному мовознавстві наявний різнобій. В.С. Бєлова заперечує можливість вираження дієприслівником значення мети, оскільки характерна йому семантика супровідної дії не сумісна з

інтенціональним значенням [34, 31]. Л.М. Коць стверджує, що це значення властиве дієприслівниковій частині речення в цілому, тоді як сам дієприслівник його не має, бо виступає „граматично не зовсім повноцінним словом” [153, 75–76]. Основною граматичною умовою вживання дієприслівникових частин речення з обставинним значенням мети, за словами дослідниці, є те, що дієприслівники повинні виступати винятково у формі недоконаного виду [153, 77].

Однак на нашому матеріалі виявлено приклади речень і з дієприслівниками доконаного виду: Певно, Карналь *міг би* давно вже *пожбурити* оту скриньку, *виказавши тим свою волю й незалежність...* (Загр.); Здається, завжди на світі живе дівоча пісня,...й завжди до неї хоче полинати чужа пристрасть, чуже бажання, чуже щемливе бриніння в душі – *полинати і зіллятись* до купи, *відчувши втіху і спустошення досягнутої* насолоди... (Гуц.). Трансформація дієприслівникової конструкції у підрядне речення (*міг би пожбурити, щоб виказати волю; полинати і зіллятись, щоб відчутти втіху*) переконує, що значення мети властиве і конструкціям із дієприслівником доконаного виду, хоча випадки такого вживання у сучасній українській мові обмежені.

Про можливість поєднання значення мети з обставинними відтінками способу дії і наслідку свідчить наведене речення з твору Є. Гуцала, яке допускає заміну дієприслівника віддієслівним іменником із прийменником *із* в обставинній функції способу дії (*полинати і зіллятись із відчуттям втіхи...*), а також підрядним реченням наслідку (*полинати і зіллятись, що аж відчутти*).

Отже, дієприслівники доконаного виду, пов'язуючись із фінітними дієсловами, виражають значення часового передування, рідше – значення одночасності або післячасу. Конкретні значення встановлюються в реченні на основі смислового зв'язку між головним і другорядним предикатами та семантики дієприслівника й інших слів, що входять до складу речення.

Проведений аналіз семантико-синтаксичних відношень і зв'язків між частинами простого ускладненого речення, засвідчує, що більшість

дієприслівників доконаного виду характеризується багатозначністю: дієприслівникова конструкція допускає одночасно кілька трансформацій у речення різних типів і різної семантики. Така закономірність пояснюється відсутністю експліцитно вираженого відношення дієприслівникового компонента до головного присудка. Між частинами речення, формальними центрами яких (основної і другорядної дії) виступають особове дієслово та дієприслівник доконаного виду, наявні відношення обставинної характеристичної, супровідної, мотиваційної та атрибутивної предикації.

3.2. Реалізація семантико-синтаксичних відношень у структурі простого речення з дієприслівниками недоконаного виду

Дієприслівники недоконаного виду спеціалізуються на реалізації додаткової другорядної дії, яка відбувається паралельно з дією основною на усьому етапі її перебігу (коли основна дія виражена дієсловом недоконаного виду) або лише у частині тривання основної дії (коли вона виражена дієсловом доконаного виду). Порівняйте: Марія все *стояла* на причалі, мовчки *проводжаючи* катер очима (Гонч.); *Сиділа* й чекала, *дослухаючись* до шелестів ночі: мав повернутися з її хлопців хоч один (Шев.) **та** Він, *стежачи* за кожним рухом худорлявого чоловіка з папірцем, *почув* запах землі (Гуц.); Поліцей *одійшов* і *став* посеред вулиці, задумливо *дивлячись* кудись убік (Виннич.).

Різні додаткові відтінки у значенні другорядної дії певною мірою залежать від словотворчих префіксів та синтаксичного оточення дієприслівників. Так, відтінку повторюваності другорядної дії можуть надавати префікси *по-*, *ви-*, напр.: У передпокої було навалено книжок та журналів, і поки Віктор *тупцявся*, *позираючи* на старовині ікони, розчинились одночасно кілька дверей; Швидко *бігла* по вулиці, дрібно *вистукуючи* підборами (Шев.).

Значення повторюваності підсилюється, якщо поряд із дієприслівниками вживаються прислівники *іноді*, *інколи*, напр.: ... Тут на пожовтілій отаві все ще

паслися коні, важко *підстрибували*, іноді *загрібаючи* передніми ногами повітря (Гуц.); Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що *выводив* на папері рядок за рядком, *осміхаючись* інколи непомітно над своєю роботою (Коцюб.).

Значення одночасності може також ускладнюватися вказівкою на супровідну дію, яка виступає лише складовою частиною основної дії, напр.: В його щебеті наче *озивається* тиха, спокійна весна, *озивається* з самісінького піднебесся, *обіцяючи* радість, буйне зело цьому полю, врожай (Гуц.); Всі свої тези *розвинув* широко, *освітлюючи* разом економічну й культурну потребу спілки, її завдання і бажані наслідки (Підм.); Боцман не без старечого лукавства *взявся* в присутності обслуги старанно *екзаменувати* свою підлеглу, *задаючи* їй всякі досить каверзні загадки (Гонч.).

Значення наступної дії або виконаної раніше основної передається поєднанням конкретних семантичних і позиційних умов [153, 27]. Так, значення наступності зумовлюється семантикою дієслова-присудка і дієприслівника, а також постпозицією останнього щодо головного присудка, вираженого дієсловом будь-якого з видів, напр.: Дівчина *сміялася* тихо, *сяючи* білими сміюнцями (Тют.); Я *подякував*, *рушаючи* далі (Коцюб.); Віктор *плював* на долоні, задоволено *беручи* до рук заступа... (Шев.); Потім олівець опиниться в Артеменковій руці, і тепер уже він щось жваво *малюватиме* на папері, *показуючи* намальоване Пірошці (Гонч.).

Значення попередності другорядної дії, на думку Л.М. Коць, реалізується, „коли треба виразити часове чергування двох дій з першою в часі – дієприслівниковою” та „коли дія головного присудка зумовлюється тривалою дієприслівниковою дією” [153, 29], напр.: *Відстороняючи* інших, *підхопив* Марію прямо із трапа...; Бачив (скульптор) лише море соняшників, білу косинку та артистичні вигини чудових рук, що, раз у раз *здіймаючись*, плавно й натхненно *подзвонювали* у свої золоті литаври (Гонч.). Наступність основної дії може підкреслюватися лексичними засобами, що виступають при дієсловах-присудках, напр.: Опале листя вилітало з-під мітли і, *крутячись* у повітрі, *знову* повільно *осідало* на асфальт (Шев.).

Важливо також відзначити, що в конструкціях із значенням попередності другорядної дії щодо основної дієприслівники недоконаного виду завжди препозитивні. У постпозиції це значення нейтралізується, а часове співвідношення дій сприймається як одночасність, напр.: „Можна!” – *зукнув він, вже сидячи за столом і легенько постукуючи нігтями по скатірці* (Шев.).

Семантико-синтаксичні значення дієприслівників недоконаного виду досить різноманітні, що засвідчує трансформацийний аналіз простих речень, ускладнених обставинним компонентом – дієприслівниковим зворотом. Препозитивні щодо дієслова-присудка дієприслівники характеризують основну дію з погляду способу її здійснення або ж позначають дію, яка проявляється в основній. Тобто така характеристика є супровідною щодо суттєвих сторін чи ознак основної дії, і тому допускається заміна дієприслівників фінітними формами, що вводяться в речення за допомогою сполучників *при цьому, притому, причому*, а дієслова-присудка – підрядним реченням часу зі сполучниками *коли, у той час коли (як), поки*, напр.: *Тваринка, знічено і винувато озираючись, поповзла в куток* (Шев.) – тобто: *у той час коли тваринка поповзла, вона озиралася; тваринка поповзла, при цьому вона озиралася*. Дієприслівниковий зворот можна замінити також іменниковими конструкціями, напр.: *І, не роздумуючи довго, рушив В нову дорогу* (Фр.) – *рушив без роздумів*; *І тоді, чомусь внутрішньо напружуючись, зі страхом і надією, він торкнувся двома пальцями її руки* (Мушк.) – *з внутрішнім напруженням торкнувся руки*.

Дієприслівники зі значенням характеристики основної дії (стану) з погляду способу її здійснення поєднуються переважно з дієсловами на позначення руху або переміщення у просторі, рідше – з дієсловами мовлення, мислення, зорового сприймання. Самі ж дієприслівники репрезентують семи: „внутрішній (фізичний або психічний) стан суб’єкта”, „стан суб’єкта за його зовнішнім виглядом”, напр.: *Схопився й, ні на кого не дивлячись, палаючи від сорому до кінчиків вух, кинувся до катера* (Гонч.); *Я не обізвався, а, пригинаючись і*

клацаючи зубами, дременув до річки... (Тют.); Слухаючи й не слухаючи одне одного, говорили про те, що на язык спливало... (Гуц.); В уяві постала Маша: мабуть, так само, як і він отут, лежить горілиць у своєму наметі й, ковтаючи сльози образи, думає про нього (Гонч.).

Позиційна близькість дієприслівникового утворення до суб'єктних синтаксем, які пов'язані переважно з номінацією осіб (істот взагалі), дозволяє трансформувати дієприслівниковий зворот у підрядне речення з атрибутивною семантикою, напр.: *Вже з півгодини боцман, явно тішачись своїми перевагами, уперто ганяв дівчину по бар'єрах морської сигналізації... (Гонч.); Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішали з гори в долину на спочинок... (Коцюб.).* Дієприслівники можуть пов'язуватися і з іменниками конкретно-предметної семантики, напр.: *Ніс човна, зоставляючи срібні водяні вуса, м'яко прошерхотів по береговому піску (Гуц.); Сонце схилялось до заходу, і квітучий степ, виграючи барвами, палахкотів, немов величезна фантастична жар-птиця (Гонч.).*

Препозитивні дієприслівники на позначення неактуального стану, почуття, що відображають інші стани чи почуття, можуть одночасно виступати причиною появи їх, напр.: *Звідусюди дивляться на тебе сині очі весни, й ти відкрито, відчуваючи душевне здоров'я, силу, теж дивився в ті очі, що випромінюють приязнь і ласку (Гуц.) – дивився в очі весни, тому що відчуваєш здоров'я, силу.* Іноді значення причини підказується змістом головної частини речення, напр.: *Навіть не силкуючись про щось думати, байдуже дивився на присмерки у віконці (Підм.) – дивився байдуже, бо не силкувався думати.*

Значення „характеристика основної дії з погляду способу її здійснення” виражають і постпозитивні дієприслівники, що, приєднуючись до дієслів руху, переміщення у просторі, репрезентують сему „стан суб'єкта за його зовнішніми ознаками”, напр.: *Метлинський уже йшов по вулиці, різко посилаючи вперед ноги; Іваненко повз, хилляючи великим тілом... (Шев.).*

Між основною й супровідною діями можуть встановлюватися відношення „фонові” предикації [148, 70], коли на тлі тривалих другорядних дій

розгортаються основні. У цьому випадку дієприслівниковий зворот легко замінюється підрядним реченням часу зі сполучниками *коли, у той час коли* або особовим дієсловом, до якого приєднується дієслово-присудок за допомогою співвідносних зворотів *причому, і при цьому, і при тому, і до того ж*, напр.: За якусь коротку хвилю *Ліда* набрала пучок синіх дзвоників і, *помахуючи перед Іваном, помахуючи по-дитячому пустотливо, спитала*: „Правда ж, дзвонять?” (Гуц.) – *спитала у той час, коли помахувала дзвониками; помахувала дзвониками і при цьому спитала*.

Фоном основної дії можуть виступати дієприслівники різних семантичних груп, зокрема на позначення стану суб'єкта за його місцезнаходженням (*сидячи, стоячи, лежачи*); руху, переміщення у просторі; зорового сприймання та інтелектуальних дій, напр.: Коло сонця палало небо, і я, *сидячи під дубами*, надовго на нього *здивився* (Шев.); *Минаючи убогі села Понаддніпрянські невеселі, Я думав*: „Де ж я прихилюсь? І де подінуся на світі?” (Шевч.); ...*Оглядаючи стовбури, я налічив* – згори донизу – на кожному з них по сім-вісім дупел (Гуц.); *Розмірковуючи про все це, Василь Федорович почував*, що йому мовби муляє щось, мовби заважає думати... (Мушк.).

Дієприслівники *йдучи, проходячи, тиняючись, збігаючи, плигаючи, пропливаючи, літаючи* та подібні їм у препозиції щодо дієслова-присудка виражають значення часу, залишаючись при цьому тлом для основної дії, напр.: *Проходячи повз них, Марія* із співчуттям *глянула* на хлопчиків, і її вразила гірка журба дитячих очей (Ів.); *Тиняючи на чужині Понад Елеком, стрів* я діда Вельми старого (Шевч.); Знає: то він, *пропливаючи повз маяк, гукає* їй з палуби у мегафон (Гонч.).

Значення часу більш виразно виступає у випадку, коли дієприслівниковий зворот приєднується до слів з темпоральною семантикою, напр.: Я чув, як казах *уранці, лаштуючись до роботи, Наспівував* туя пісню... (Лук.); *Тепер, пригадуючи минулий день, лишився собою невдоволений* (Підм.).

Поряд із відношеннями „фонової” предикації між основною і другорядною діями можуть виявлятися атрибутивні відношення, напр.: *Сонце, поволі*

спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється (Коцюб.); *Надійка, стоячи перед хлопцем, уся немов світилась, і він був у полоні того сяйва...* (Гуц.); *Човен, набираючи швидкість, боком пішов на перекат* (Тют.).

Допускається також поєднання відношень „фонові” і мотиваційної предикації, при цьому дієприслівник виражає значення:

1) **причини** напр.: *Ягоди в мисці, віддзеркалюючи проміння, здавались і яскравішими, й соковитішими* (Гуц.); *Блукаючи по Україні, Прибивсь* якось і в Чигирин... (Шевч.);

2) **мети**, напр.: *І, хоч надпив зневірливої трути, Ненавистю готовий спалахнути, І, спалюючи підлості броню, Загинуту* од власного огню! (Павл.); *Тебе вітаючи*, фантазіє ясна, *Підводимо* чоло, похилене в горі (Л. Укр.);

3) **допусту**, напр.: Так щедро, так від душі роздавала усім своє радісне багатство і, *роздаючи його, не біднішала*, а навпаки, ставала сама ще багатшою (Гонч.).

Відношення власне мотиваційної предикації, що встановлюються між головною і другорядною діями, зумовлюються семантикою поєднаних компонентів, а також контекстом. Препозитивні дієприслівники недоконаного виду набувають різних обставинних значень мотиваційного характеру, а саме:

1) **причини + (означальний відтінок)**, напр.: *Жадаючи лиш слави і пишноти, Плекаючи лиш самолюбства мову*, Так славно й плавно обернувся ти В нагробок свій, у постать мармурову (Павл.); *Велична мелодія, швидко наростаючи й міцнішаючи, розгорталась* в могутнє гармонійне море (Гонч.);

2) **причини + часу + (означальний відтінок)**, напр.: *Дядько в молодості, шукаючи заробітків, обійшов* усю Росію; Бруньки бубнявіли хоч повільно, але невідступно, ... і їхні клейкі окови, *не витримуючи внутрішньої напруги*, ледь-ледь лопали... (Гуц.);

3) *часу + умови*, напр.: *Натикаючись на каменюку чи склянку, ... перекидав їх через тин до сусіда (Мушк.); Відпливаючи в дніпрову широчінь, ти побачиш з палуби таке, чого, може, давно вже чи й ніколи не бачив... (Гонч.);*

4) *допусту*, напр.: *Не дивлячись на небо, він уявив його на коротку мить, побачив сірим, низьким... (Гуц.); Скільки пережив чоловік, а ми, щодня зустрічаючись з ним на заводі, скромним, неговірким, так і не знали досі, який у нього шлях за плечима (Гонч.);*

5) *часу + допусту*, напр.: *Ще не вміючи читати, зовсім хлоп'ям, він гортав єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати... (Підм.).*

Постпозитивні дієприслівники недоконаного виду у поєднанні з дієсловом-присудком будь-якого з видів реалізують одне з основних своїх значень – супровідну характеристику дії або стану, зумовлену діючим суб'єктом. Такі дієприслівники не вказують на спосіб виконання основної дії, а позначають іншу дію суб'єкта, що відбувається паралельно з основною упродовж певного відрізка часу. У названих конструкціях дієприслівник легко замінюється особовим дієсловом, вимагаючи обов'язкового відтворення підмета-суб'єкта, і вводиться у трансформоване речення за допомогою слів *при цьому, притому, причому*, напр.: Зелений вуж *повз* по столі, *вибираючи* дорогу між наїдків (Шев.) – *тобто: вуж повз по столі, причому він вибирав дорогу між наїдків*. Допоміжні слова можуть виступати й у складі дієприслівникового звороту, напр.: І *дід* покинув грати, І *лука* *узяв*, руками *пильно щупав* З усіх боків, *махавши при тім* Похиленою головою (Фр.).

Значення супровідної характеристики основної дії або стану реалізують дієприслівники недоконаного виду за певних умов – постпозитивного розташування щодо головного присудка або віднесеності дієслівних лексем до різних семантичних груп. Дієприслівники з супровідним значенням дії (стану) поєднуються переважно з дієсловами: 1) *мовлення* (*казати, говорити, мовити, питати, відповідати, прохати, гукати, кликати, шептати, буркнути, заявити* тощо), напр.: „Так, ти виріс, – *сказав батько, дивлячись на нього з-за столу*. – Вже зовсім дорослий!” (Шев.); „Розкажіть, будь ласка, мені про вашу Героїню”,

– попросив скульптор, закладаючи ногу на ногу (Гонч.); 2) **руху і переміщення у просторі** (іти, рушати, ходити, бродити, блукати, бігти, гасати, тікати, качатися, повзти, лізти, скакати, літати тощо), напр.: Так журавель ... летить туди, За сотні миль, не дбаючи на бурі, На морські вали й хитрощі стрільців (Фр.); Весело, вільно струмочки побігли, Вістку ясну несучи (Олесь); 3) **внутрішнього (фізичного і психічного) стану** (сидіти, стояти, лежати, спати, встати, підвестися, випростатися, потягтися, нагнутися, податися (тілом), кивати, махати, здригнутися, зітхнути, сміятися, плакати), напр.: На цеглі в пустці я сиджу, Від сліз не бачачи нічого... (Павл.); Явори стояли вздовж дороги, тягнучи верхівки до блакитного неба (Гуц.); 4) **фізіологічних процесів організму** (дивитися, розглядати, слідкувати, слухати, їсти, пити, ковтати, жити, вмирати тощо), напр.: Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з нього порох (Коцюб.); Вона живе, як живеться, не вельми дошукуючись якоїсь суті (Мушк.); 5) **конкретних фізичних та інтелектуальних дій** (сіяти, гребти, мити, малювати, гратися, тягти, нести; думати, рахувати, учити, повчати), напр.: А Гуменний гріб напереріз, беззвучно розколюючи веслом тонку блакить весняного неба (Гонч.); Що мала в руках, тим била, штурляла, повчала Петька, незмінно супроводжуючи свої дії словами (Загр.).

На значення супровідної характеристики дії або стану може нашаровуватися обставинний відтінок способу дії, який підсилюється, коли дієприслівник виступає безпосередньо після компонента з обставинною семантикою, напр.: Вони (яблука) падали невидимо, раптово, стрясаючи застояну тишу... (Гуц.); Всю сцену розгляду я розповім тобі докладно, дотримуючись усього колориту в словах, коли ми побачимося (Ів.). Якщо ж обставинний компонент займає препозицію щодо дієслова-присудка, значення супровідної характеристики дії виступає панівним, причому відтінок способу дії повністю нейтралізується або його заступає відтінок наслідку, напр.: Напровесні ріка широко розливається, затоплюючи луги, підступаючи до

самісіньких сільських околиць (Гуц.); *З обох боків його непорушно і понуро стояв ліс, одсвічуючи проти місяця стовбурами дерев* (Виннич.).

Дієприслівниковий зворот зі значенням „супровідна характеристика + спосіб дії” можна трансформувати у підрядне речення способу дії, замінити прислівником або прийменниково-відмінковою формою іменника, а також співвідносним зворотом зі сполучниками *при цьому, причому*, напр.: *Захвилювалася вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась – і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок...* (Коцюб.) – *вода вдарила так, що при цьому розбилася на тисячі крапельок*; *Поснідали похапцем, майже не розмовляючи* (Шев.) – *поснідали без розмов*; *І я замуликав, немилосердно фальшуючи і немилосердно єхиднуючи* (Шев.) – *замуликав фальшиво і єхидно*.

На значення супровідної характеристики дії або стану дієприслівників недоконаного виду нашаровуються й інші обставинні відтінки, зокрема причини, часу, наслідку, допусту і мети, про що свідчать приклади трансформування дієприслівникових зворотів у підрядні речення з відповідними сполучниками, напр.: *Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур* (Гуц.) – *гілляка не падала, тому що вперто трималася за стовбур*; „Не моя це дитина, не моя!” – *казала стара собі, стежачи очима за Романом* (Коцюб.) – *казала і одночасно стежила за Романом*; *Гомін підіймався все вище й вище, заповнюючи кожен закуток і вибалок...* (Шев.) – *гомін підіймався вище, так що заповнював кожен закуток*; *З насолодою вимовляв слова, аж ніяк не розуміючи їхнього змісту* (Підм.) – *вимовляв з насолодою, незважаючи на те що не розумів змісту слів*; *Повітря насичене тривким зів’ялим запахом, – цей запах згодом переслідуватиме тебе й зимою, нагадуючи про літо...* (Гуц.) – *запах переслідуватиме й зимою, щоб нагадувати про літо*.

Можливе одночасне поєднання двох різних обставинних відтінків, а саме:

1) *способу дії і наслідку*, напр.: З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихому Дунаю, закриваючи блакитні гори, заступаючи світло сонця... (Коцюб.);

2) *способу дії і причини*, напр.: Можливо, що в паніці люди просто забули про них і руки їхні вже самі собою прикипіли до мішків, не випускаючи їх (Гонч.);

3) *причини і допусту*, напр.: В повітрі запахло справжнім димом, і небо стало таке низьке, що кат таки спам'ятався, відірвався од землі і встав, відчуваючи на плечах важезний тягар (Шев.).

Значення „супровідність + атрибутивність” реалізують постпозитивні щодо головного присудка дієприслівники, які виступають безпосередньо після підмета-суб'єкта, напр.: Перед нею стояв бідно вдягнений, немолодий, з виснаженим худим обличчям чиновник, тримаючи в руках потріпаний портфельчик (Ів.); Вони (плоди) пообнизували кулясті крони так, як уже взимку їх облизав зграя снігурів, граючи веселковим оперенням (Гуц.).

Дієприслівники зі значення супровідної характеристики основної дії (стану) можна замінити також фінітними дієсловами (із збереженням змісту), що приєднуються до дієслів теперішнього або минулого часу дійсного способу сурядними сполучниками або перелічувальною інтонацією. Це свідчить про можливість вираження відношень рівноправної предикації між основною і другорядною (але лише у синтаксичному плані, а не з погляду семантики) діями, напр.: Твої очі – тихий вечір, Що спускається безгучно, Несучи на землю спокій на своїх сріблястих крилах (Олесь) – вечір спускається і несе спокій; Земля сама танцювала їй під ногами, ходила ходором, вихилясом, а жінка тільки сміялась, слухняно скоряючись силі землі, її божевільній примсі (Гуц.) – жінка сміялась і скорялась силі землі; Лежимо, перемовляємось, куримо, чекаючи світання (Гонч.) – лежимо, куримо, чекаємо світання.

Між головною і дієприслівниковою частинами речення виявляються не тільки єднальні й перелічувані відношення, а й протиставні та пояснювальні, напр.: ...Так дівчина ніколи й не довідається про те, що він її любив таємно,

любив ще десь із восьмого класу, криючись, навіть собі не осмілюючися зізнатись у тому почутті... (Гуц.) – любив, але крився зі своїм почуттям; В неділю Лукич так само, як і Ілонин батько, вмивається особливо ретельно, густо намилюючись раз і вдруге, набираючи води повні пригорці... (Гонч.) – вмивається ретельно, тобто густо намилюється, набирає води повні пригорці.

За певних позиційних та семантичних умов між основною і другорядною діями встановлюються одночасно не тільки відношення супровідної і рівноправної предикації, а й атрибутивної та мотиваційної. Тому можлива також заміна дієприслівникової конструкції підрядним реченням з означальною та обставинною семантикою. Серед обставинних значень найбільш поширеними є:

1) **спосіб дії + (означальний відтінок)**, напр.: *Далеко на обрії зрідка погуркує грім, звиваються блискавиці, охоплюючи хмари тремтливим голубуватим світлом (Гонч.); Чарівниця іде, осяваючи бір (Павл.);*

2) **причина**, напр.: *І довго він стояв лицем до сходу, ждучи стріли... (Павл.); Вона замовкла, думаючи про своє (Ів.);*

3) **час + (означальний відтінок)**, напр.: *Болото невдоволено зітхнуло, випускаючи свою здобич, але відразу ж схаменулося і потягло ту здобич ще з більшою силою (Загр.); „Та-тари-та”, – каже щось водяна панна, повертаючись до матері... (Шев.);*

4) **допуст**, напр.: *І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, ... коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? (Коцюб.);*

5) **наслідок**, напр.: *Заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари (Тют.);*

6) **мета**, напр.: *Зловтіха, дикий екстаз, хвороблива цікавість до того, як згоряє вечорова краса, народжуючи іншу красу цього ж таки вечора, – невже всі ці гріхи притаманні митцю і мають своє виправдання (Гуц.).*

При реалізації власне мотиваційних відношень у структурі простого ускладненого речення другорядна дія виступає як самостійна з додатковими обставинними відтінками у значенні, при цьому допускається заміна дієприслівникового звороту підрядним обставинним реченням, що вводиться відповідними сполучниками. Мотиваційні відношення між основною і другорядною діями можуть набувати характеру причинового зв'язку, напр.: *Спати лягав рано, не маючи світла, і спав допізна, надолужуючи спочинком злиденні харчі* (Підм.); *О, скільки ми ще робимо дурниць, міряючи добро своїми мірками* (Мушк.); *В себе на вежі вогонь запалила я, Любий, твого воріття дожидаючись...* (Л. Укр.); *Зняв краватку, розстебнувся, почуваючи себе як в дома* (Гонч.).

У ряді випадків значення причини набувають дієприслівники з семантикою наміру, сподівання, бажання (у поєднанні з інфінітивом або без нього), напр.: *Він (Степан) показав збірку Зосьці, сподіваючись від неї похвали та поради* (Підм.); *Він (лось) на мить принишк, готуючись до нового ривка* (Гуц.); *Васильчук свердлував поглядом його спину, щосили намагаючись наслідувати Іваненка...* (Шев.); *Він демонстративно відвернувся, не бажаючи вступати з нею ні в які розмови...* (Гуц.). Подібні дієприслівникові звороти потрібно відрізняти від тих, де дієприслівник виступає „як граматично не зовсім повноцінне слово” [153, 76], а тому легко замінюється сполучником *щоб*. Такі дієприслівникові частини речення характеризуються значенням мети, а не причини: на мету, заради якої відбувається дія, виражена дієсловом-присудком, вказує інфінітив, а дієприслівник вносить у словосполучення модальний відтінок бажання, наміру, сподівання [42, 103–104], напр.: *Він жадібно вдивлявся в далечінь, бажаючи побачити обрій, але обрію просто не було...* (Гуц.); *З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його* (Коцюб.); *Птахи заклекотіли по всьому узбережжю, замигтіли в степу..., сподіваючись якось погамувати в знайомих місцях свій весняний голод* (Гонч.).

Вказуючи на причину, що зумовила появу і виконання дії, вираженої дієсловом-присудком, постпозитивний дієприслівник одночасно може реалізувати значення часу або наслідку, напр.: *Рая аж цвіла від щастя, ідучи з несподіваним кавалером по колу* (Гонч.) – *цвіла від щастя, бо (коли) йшла з кавалером*; *Мов орел той приборканий, Без крил та без долі, Знеміг славний Дорошенко, Сидячи в неволі, Та й умер з нудьги* (Шевче.) – *знеміг, через те що (у той час коли) сидів у неволі*; *Він не довіряв правилам, дошукуючись їхніх початків наполегливо й послідовно* (Загр.) – *не довіряв правилам, через це (так що) дошукувався їхніх початків*.

У ряді заперечних конструкцій, що репрезентують значення причини, дієприслівник можна замінити особовим дієсловом, яке вводиться разом із залежними словами у речення за допомогою протиставного сполучника *але*, напр.: *Дівчина викинула на долоню мокрий горішок і стояла так із ним, не здогадуючись затиснути долоні* (Шев.) – *дівчина викинула на долоню горішок, але не здогадалась затиснути долоні*; *вона так і стояла, бо не здогадалась затиснути долоні*. У наведеному прикладі значення причини і протиставлення виявляються у зв'язку дієприслівника з однорідними присудками, вираженими дієсловами з різною семантикою.

Обставинного значення часу набувають переважно дієприслівники на позначення руху або переміщення у просторі, конкретної фізичної дії, слухового сприйняття, напр.: *Вона взяла його під руку, переходячи через місточок...* (Ів.); *Отак я думала часто, Із річки носячи воду, У кухні миючи миски, Перучи шмаття жидівське* (Фр.); *Він (Роман) якось чудно осміхавсь під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову* (Коцюб.).

Дієприслівник зі значенням часу часто імплікує віднесеність лексеми присудка до певного семантичного класу. Так, дієприслівник *слухаючи* поєднується зазвичай із дієсловами на позначення психічної реакції людини, а дієприслівники зі значенням руху чи конкретної фізичної дії – з дієсловом *думати*, напр.: *Людмила завжди чомусь плаче, слухаючи цей запис...*

(Загр.); Без упину я думала собі оці слова, *Простуючи в країну італійську* (Л. Укр.).

Дієприслівникова конструкція може слідувати безпосередньо після слів із темпоральною семантикою, які більш виразно підкреслюють часове значення дієприслівника, напр.: Не встигнеш людям передати й досвіду. Лиш блискавки напишуть від руки, як *ти загинув*, Дон Кіхоте, *вдосвіта*, *шукаючи грукучі вітряки* (Кост.); *Згадала в неділеньку*, *Сідаючи їсти*: Нема мого сина Йвана, І немає вісти (Шевч.).

Непродуктивними в сучасній українській мові є речення з постпозитивними дієприслівниками недоконаного виду, які реалізують умовно-часову семантику. Зазвичай дієприслівники з таким значенням поєднуються з дієсловами-присудками недоконаного виду, напр.: Безмежний *діапазон можливостей свободи оцінюєш і пізнаєш, позбуваючись її навіть на короткий час* (Загр.); Він так сяяв від щастя, що *всі мимоволі усміхалися, дивлячись на нього* (Ів.).

Умовно-часове значення може виражатися дієприслівниками, які виступають у прийменниковій ролі, коли вони втрачають зв'язок із підметом і присудком і пояснюють значення слова, з яким пов'язуються, напр.: Під сивою розкошистою вербою, де протягом літа не один смажився шашлик, цього разу теж розташувалась *солідна, судячи з комплекцій, компанія* (Гонч.).

В окремих конструкціях часово-умовне значення дієприслівників супроводжується відтінком причини, тому допускається заміна дієприслівникового звороту підрядними реченнями часу, умови і причини. Також дієприслівник можна замінити фінітним дієсловом, яке вводиться в речення за допомогою слів *при цьому, притому, причому* (між головною і другорядною діями встановлюються відношення супровідної предикації) або єднальних сполучників (відношення рівноправної предикації), напр.: *Не сумнівайся, ідучи з народом, – Твою дорогу кров'ю полили Борці!* (Павл.) – *не сумнівайся, коли (якщо, бо) ідеши з народом; не сумнівайся і (причому) йди з народом; Я навіть декламую, вслуховуючись у хлюпін води...*

(Шев.) – *декламую, коли (якщо, бо) вслуховуюсь у хлюпін води; декламую і при цьому вслуховуюсь у хлюпін води.*

У сучасній українській мові функціонують і дієприслівникові звороти, що мають обставинне значення способу дії. Їх можна замінити підрядним реченням способу дії, що поєднується з головною частиною речення за допомогою сполучників *„так, що”, „в той спосіб, що”*, напр.: *Сутінки тяглися з Дніпра, лягали на воду, вкриваючи її теплою ковдрою, і сходили, як дріжджове тісто; Жарини знову засичали, а Васильчук догасив вогнище, притопуючи чобітьми пухкий попіл і вминаючи в землю недогоріле цурпалля* (Шев.).

У ряді випадків дієприслівникові звороти, що поєднуються з дієсловом-присудком за допомогою сполучників *мов, мовби, немов, наче, ніби*, подібні до порівняльних підрядних речень способу дії, напр.: *Глибшає вечірня синява, і все яскравіше палахкотить на пагорку наше багаттячко, мовби скликаючи до себе всіх тутешніх і нетутешніх* (Гонч.); *Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку* (Тют.). У таких конструкціях при дієслові-присудку часто виступає прислівник у функції обставини способу дії, який вказує на порівняння не тільки дій, а й обставин, напр.: *Він винувато глянув на неї, мов прохаючи вибачення; Парубки нахмурились і люто махали граблями й вилами, мов уявляючи на них що інше замість полови та соломи* (Виннич.). Значення способу дії часто підкріплюється позиційною близькістю дієприслівникового звороту до обставин, виражених іншими синтаксичними засобами, напр.: *Робили тихо, не співаючи, без сміху й жартів, немов чекаючи чого* (Виннич.); *Він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки* (Підм.).

Дієприслівниковий зворот може бути семантично залежним безпосередньо від прислівника або прийменниково-іменникових сполучень з обставинною функцією, пояснюючи значення цих визначальних слів і вказуючи на порівняння обставин. Такі дієприслівники переважно препозитивні щодо головного присудка, напр.: *Повільно, наче виконуючи поганський обряд,*

занурюю в долоні обличчя (Шев.); *З жагучою цікавістю, немов щось заборонене збираючись підглядіти, приступив він до широких дверей інститутського входу (Підм.).* Уточнюючи другу обставину, дієприслівник зберігає зв'язок з дієсловом-присудком через посередництво того обставинного слова, до якого відноситься дієприслівниковий зворот і без якого речення часто втрачає зміст, що виражається ним.

Із значенням способу дії тісно пов'язане обставинне значення наслідку, характерне для дієприслівників недоконаного виду у постпозиції щодо дієслова-присудка, напр.: *Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покрив, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гідкою мрякою (Підм.); Іноді полум'я цілими клубками пролітало вперед, створюючи все нові й нові вогнища... (Гонч.).*

В окремих конструкціях значення наслідку поєднується зі значеннями способу дії і мети, напр.: *Ось щойно билось воно (повітря), щойно струшувало навкругжя, надаючи йому певного змісту, а це вже вмовкло (Гуц.); Нерадо якось хлопчик Ішов і боязливо озирався, А дівчинка невпинно щебетала, Додаючи товаришу відваги (Фр.).*

Серед наслідкових виділяються дієприслівники з перифрастичним значенням, що репрезентують семи „*тим самим викликаючи*”, „*тим самим надаючи*”, напр.: *Хліб сповнював золотими пахощами безмежний простір, викликаючи млість у споконвіку негодованих, ласих на чуже загарбників (Загр.)* – тобто: *не хліб викликав млість, а пахощі хліба*; *Пелюстка верхньої губи ледь задерлась угору, надаючи їй обличчю й якогось пустотливо-задеркуватого виразу (Гуц.)* – тобто: *не пелюстка верхньої губи надала обличчю певного виразу, а незвичне місцеположення її.*

Вище зазначалося, що дієприслівниковий зворот, який становить сполучення дієприслівника з інфінітивом, здебільшого виражає значення мети (на мету вказує інфінітив, а дієприслівник виступає на місці сполучника *щоб*). У працях окремих російських мовознавців дещо по-іншому визначається функція подібних дієприслівникових зворотів. В.С. Белова вважає, що заміна

дієприслівника сполучником мети веде до зміни значення відокремленого звороту. На думку дослідниці, значення мети знаходиться всередині причинового значення, на яке вказує безпосередньо дієприслівник [34, 29–30]. Вважаємо, що обставинне значення мети дієприслівникової конструкції переважно впливає з семантики цілого речення, напр.: *Актор зміряв її уважним, здивованим поглядом, підвівся, звільняючи крісло...* (Мушк.); ... *Десь на селі глухо ударили бубни, скликаючи всіх на карнавал* (Гонч.); *І кряче ворон в темній гаї, неньку сповіщаючи* (Виннич.); *Дерева і кущі стояли по коліна в воді і де-не-де поодинокі рибалки плавали на своїх маленьких човниках між тими деревами, вибираючи місце для ловів* (Ів.). Однак трансформація речень засвідчує, що заміна дієприслівникового звороту підрядним реченням мети передбачає обов'язкову зміну видового значення дієприслівника: *підвівся, звільняючи (недокон. вид) крісло – підвівся, щоб звільнити (докон. вид) крісло*. При збереженні виду дієприслівник набуває значення причини: *рибалки плавали між деревами, вибираючи (недокон. вид) місце для ловів – плавали між деревами, оскільки вибирали (недокон. вид) місце для ловів*. Отже, доцільно говорити про наявність у сучасній українській мові дієприслівників недоконаного виду, що репрезентують своєрідне значення „причина + мета”.

Типове значення виражають дієприслівники з семою шукання, напр.: *Я ще походив по полю, розшукуючи свою лину* (Гуц.); *Вона (Естерка) мовчки встала і простягла у північ тремтячі руки, шукаючи опори* (Коцюб.). У ряді випадків такі дієприслівники виконують роль, подібну до ролі інфінітива, що витіснив давній супін [42, 104], напр.: *Невдовзі трактор, однак, знову загуркотів, він, видно, вернувся, розшукуючи таки когось саме в цьому байраці* (Гонч.) – *трактор вернувся розшукувати когось*; *Князі полетіли, як ті вітри, слави собі шукаючи* (Лепк.) – *князі полетіли шукати слави*.

Постпозитивні дієприслівники недоконаного виду не виражають власне допустового значення, а лише у поєднанні зі значення часу або наслідку, напр.: *Совинський просто тухтій, коли й досі ллє сльози за Людмилою, маючи під*

рукою таку дівчину...; Відзначалися дикою силою, відважністю, не лякалися ні бога, ні чорта, їх кожен намагався обминати стороною, дівчата боялися виходити заміж за німих, і вони зникали, нащадків не лишаючи, сходили зі світу молодими (Загр.).

Отже, розгляд реалізацій основної синтаксичної функції дієприслівника як засобу вираження другорядної предикації виявив різні типи відношень між первинною і вторинною предикаціями. Речення з обставинним компонентом – дієприслівниковим зворотом – характеризуються семантичною поліструктурністю, особливо в тих випадках, коли дієприслівник разом із залежними від нього словами трансформується у підрядні речення з відповідними сполучниками. У поліпредикативних комплексах із дієприслівниками доконаного і недоконаного виду виявлено відношення обставинної характеристичної, супровідної, мотиваційної та атрибутивної предикації. Між частинами речення, формальними частинами яких виступають особове дієслово й дієприслівник недоконаного виду, встановлено також відношення рівноправної та „фонові” предикації, нехарактерні для дієприслівників доконаного виду. Межі між різними типами відношень нечіткі, оскільки функціональне значення дієприслівника зумовлюється різними чинниками, найголовнішим з яких виступає семантика основного і другорядного предикатів.

3.3. Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) у складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури

До дієприслівника як компонента головної частини речення безпосередньо або опосередковано через інші слова-компоненти дієприслівникової конструкції можуть приєднуватися предикативні частини, внаслідок чого формуються складнопідрядні структури нерозчленованого і розчленованого типу. Сполучникові конструкції у складі напівпредикативних зворотів розглядаються нами, як підрядні частини складнопідрядних речень, головні

частини яких побудовані за схемою простого речення, ускладненого компонентом, вираженим дієприслівниковим зворотом. Зазначені конструкції деякими науковцями не визнаються реальними підрядними частинами складних речень, а кваліфікуються як „потенційні” або „сполучникові поширювачі зворотів”, оскільки „вони не мають справжньої головної частини”, а „щодо основного речення виступають засобом ускладнення напівпредикативних зворотів”, які внаслідок цього перетворюються на поліпредикативні поєднання [237, 62–65].

3.3.1. Дієприслівник як опорний компонент для підрядної частини у складнопідрядних з'ясувальних реченнях

Серед конструкцій, підрядні частини яких безпосередньо приєднуються до дієприслівника (чи конструкції, утвореної ним), найбільшу групу становлять складнопідрядні речення з семантикою з'ясування. Підрядні компоненти у таких реченнях співвідносяться зі словом, яке вимагає обов'язкового доповнення свого значення, і виконують функцію своєрідного об'єкта дії при перехідному дієприслівнику, тому вони є структурно обов'язковими. Отже, дієприслівник, що інтенційно спрямований на об'єктний компонент, виражений цілою фразою, позначаємо, слідом за Р. Мразеком [196, 55–56], терміном „фразово об'єктний”.

Складнопідрядні з'ясувальні речення аналізованого структурного типу найдоцільніше розглядати з погляду їх комунікативної спрямованості: а) речення зі сполучниками сфери розповіді; б) із сполучниками сфери волевиявлення; в) із сполучниками чи сполучними словами сфери питальної мови [225, 473].

Підрядні частини у структурі складнопідрядного з'ясувального речення розповідного типу загалом приєднуються до таких фразово об'єктних дієприслівників, які мають розповідну модальність і не забарвлені

спонукальними чи питальними відтінками. Вони являють собою форми дієслів зі значенням: 1) **мовлення**: *заявляючи, натякаючи, розповідаючи, сказавши, зауваживши, буркнувши тощо*; 2) **розумової діяльності**, які виражають думання, обмірковування, інтелектуальне сприймання, знання, розумову працю: *думаючи, гадаючи, доводячи, розмірковуючи, розуміючи, вважаючи, знаючи, згадавши, збагнувши, здогадавшись, забувши*; 3) **зорового і слухового сприймання, одержання і перевірки інформації**: *бачачи, слухаючи, побачивши, помітивши, прочитавши, впевнившись, переконавшись, дізнавшись*; 4) **внутрішнього стану, відчуття, враження**: *побоюючись, боячись, лякаючись, чекаючи, обурюючись, уявляючи, вдаючи, сподіваючись, відчуваючи, почувуючи тощо*.

Найпоширенішим сполучником для приєднання підрядної частини до опорного дієприслівника є **що** як “семантично неспеціалізований і стилістично нейтральний” [236, 497], напр.: Він виїздив тоді в Париж, *сказавши* матері, **що** їде з товаришами по Рейну (Ів.); Вони на ходу віталися до Марії і, *бачачи*, **що** вона когось жде, делікатно проходили далі (Гонч.); Лисиця, *зрозумівши*, **що** заєць уже далеко не той, що був, набралася впевненості, піддала ходи (Гуц.); Анастасія вже не могла так піти звідси, *відчуваючи*, **що** їхня розмова з неприємно-офіційної несподівано прибрала характеру майже інтимного (Загр.).

Поряд із **що** вживається сполучник **як**, який виступає переважно при дієприслівниках на позначення фізіологічних процесів організму (*чуючи, почувши, слухаючи, прислухаючись, наслухаючи, дивлячись, бачачи, не помічаючи, стежачи, спостерігаючи, відчуваючи*), а також при дієприслівниках із значенням нерозуміння, незнання (*не розуміючи, не знаючи*). Він, як і сполучник **що**, приєднує підрядні частини з семантикою з’ясувальних відношень, однак зберігає певною мірою і якісний відтінок значення, напр.: Діти дивувалися, *чуючи*, **як** острий голос діда лагіднів нараз та робився м’який, як льняне повісмо (Лепк.); Роз’ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки, *не помічаючи* навіть, **як** чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори... (Коцюб.); *Відчуваючи*, **як** дух йому

перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою велику, грубу (Гонч.); Мені було соромно, я червонів, *не знаючи, як* порятуватися з цього становища, а їй було байдуже (Гуц.).

З'ясувальні предикативні частини, приєднувані до дієприслівникового звороту, у структурі складнопідрядного з'ясувального речення спонукального типу набувають відтінку спонукування, бажаності, повинності тощо, тобто ірреальної модальності. Засобом зв'язку складових частин речення виступає сполучник **щоб** (та його фонетичний варіант **щоби**), а в ролі опорного слова вживаються дієприслівники зі значенням: 1) **прохання**, напр.: Не минуло й півгодини, як заскрипіла висока брама, загавкали пси, немов *допрошуючись, щоб* і їх з собою забрали, і від Миколишиних ... виїхав у вулицю новий, на залізних осях віз... (Лепк.); 2) **страху, побоювання**, напр.: Кучмієнко терпляче грав роль святого та божого, шулився в ліфті, *лякаючись, щоб* його м'які, мов тісто, тілеса не напливли на Анастасію... (Загр.); Він хутко вернувся з квітками, потай *боячись, щоб* вона не втекла (Підм.); 3) **бажання, прагнення, мети**, напр.: “Помщусь і вас загублю, й сам пропаду!... Однаково!” – думав я, походжаючи по полю під селом та *чекаючи, щоб* розвиднілось. (Коцюб.); Червоне сонце викочувалося ліниво на невиспаний обрій і, *не дожидаючи, щоб* степ привик до нього, кидало йому в очі, ніби приск з чорнила, своє сяєво сліпуче і свій палючий жар (Лепк.); 4) **мислення, роздумів**, якщо ситуація підрядної частини піддається запереченню, напр.: Він ступав гордо, *вважаючи, щоби* до рова не впасти... (Лепк.).

У реченні „Завідуючий відділом обняв по-батьківському Люду за плечі ... і запропонував мовчати про все, що вона тут побачила, *пообіцявши посприяти, щоб* її перевели в кращий відділ” (Шев.) при дієприслівнику *пообіцявши* загалом повинен виступати тільки сполучник **що**. Але зв'язок дієприслівника з інфінітивом у значенні прагнення, мети зумовлює використання конструкції зі сполучником **щоб**.

Підрядна з'ясувальна частина з питальною функцією приєднується до дієприслівника найчастіше за допомогою питальної частки-сполучника **чи** або

повторюваного **чи ... чи**, вказуючи на факт як такий, що підлягає з'ясуванню дійсний він чи ні, і реалізує значення незнання, міркування, напр.: Семен стояв ні в сих ні в тих, тримаючи в руках торбину, *не знаючи*, **чи** залишатися тут, **чи** тікати; Раїса все поглядала туди, з тривогою *думаючи*, **чи** втечуть вони од бурі, при одній згадці про яку вона холола і здригалась (Коцюб.).

У ролі опорного слова можуть також виступати слова, спрямовані на відшукування, пізнання, перевірку інформації, напр.: Потрусив у руках велосипед, потім ліг на сидло грудьми, *випробовуючи*, **чи** добре накачано (Гуц.); *Перевіrivши*, **чи** відчинений шлюз на гребельці через Лебідку, поїхав далі (Мушк.); У супроводі капітана неквапом обнишпорить посудину зверху донизу, до всього доскіпуючись, ретельно *перевіряючи*, **чи** в доброму порядку та **чи** в належній чистоті тримається судно... (Гонч.).

У з'ясувальних предикативних частинах може також уживатися частка-сполучник **чи не**, яка виконує функцію маркера прихованої напруги чекання, побоювання, непевності, напр.: Усе затягував від'їзд, *ждучи*, **чи не** появиться Тося (Гуц.); Степан переступив поріг, трохи *побоюючись*, **чи не** побачить надто чуже обличчя в кріслі коло столу, м'які меблі й застелену килимом підлогу (Підм.); Він ще стояв, *сподіваючись*, **чи не** з'явиться вона хоч на мить, хоч здалеку... (Гуц.).

Підрядні з семантикою з'ясування, залежні від дієприслівникового компонента в головній частині, можуть приєднуватися за допомогою сполучних слів (займенників і прислівників) **хто, що, який, скільки** (чий, котрий не виявлено); **де, звідки** та сполучників **коли, поки, доки**.

У реченнях із власне-питальним займенниковим зв'язком виділяються конструкції, у яких запитання стосується осіб чи предметів і відповідно підрядні частини приєднуються сполучними словами **хто і що**, напр.: Мовчки дивиться Меланія на скульптора, ніби *пригадуючи*, **хто** він і для чого... (Гонч.); ... А поляки теж у нестямній образі на утиски вже не зважали на права українців, *не розуміючи*, **хто** ж справжній винуватець (Ів.); Вона була для нього наче сонце, Що світло, радощі й життя дає, *Не знаючи*, **кому** дає ті дари

(Л.Укр.); Це було так несподівано, що студенти не ворухнулися, *чекаючи, чим* закінчиться ця досить кумедна ситуація (Загр.).

Коли ставиться запитання щодо ознаки, засобом зв'язку виступає сполучне слово **який (яка)**, напр.: ... Хлопець сам взявся писати розписку, *пояснивши* дівчині, **який** це серйозний для неї документ (Гонч.); Не зрозумів, а збагнув, як любов можна вчути, кохаючи, як біль, розпач і порив можна дізнати, *переймаючись* ними й *забуваючи, яку* кожному з них приділено назву (Підм.).

Для з'ясування запитання щодо місця дії найчастіше у підрядній частині вживається сполучне слово **де**, напр.: *Шукаючи* очима, **де** б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріше жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки (Коцюб.); Я зняв черевики, закахав штани і, *відшукавши, де* наймілкіше, перебрів по гладеньких камінцях, обтесаних хвилею та одшліфованих течією (Гуц.). У придієприслівниковій підрядній з'ясувальній частині може виступати сполучне слово **звідки**, що також репрезентує запитання щодо місця дії, однак такі конструкції у мові використовуються рідко, напр.: Цю переміну на краще в своєму побуті він прийняв як належне, він ніби чекав її, *не знаючи, звідки* саме вона має прийти, бо, попри всі сумніви й вагання, був своєї фортуни певен (Підм.).

Для вираження часових параметрів додаткової дії, що нашаровуються на з'ясувальні відношення, виступають сполучники **коли, поки, доки**, які найчастіше співвідносяться з дієприслівником *чекаючи*, напр.: Куниця довго розпитував, скільки й чого посіяли і що посіють зараз, Грек відповідав коротко, крізь зуби, *чекаючи, коли* той скаже те основне, задля чого й розпочав оцю розмову (Мушк.); Семен мало не скрутився з нетерплячки, *чекаючи, поки* становий пообідає (Коцюб.); *Чекаючи, доки* розшукають голову колгоспу, скульптор сидів на ганку біля контори і спокійно попивав добуту з валізи мінеральну воду (Гонч.).

При дієприслівниках із значенням міркування, які не мають ознак запитання, підрядна частина, що приєднується за допомогою займенникових сполучних слів **скільки, наскільки**, виражає з'ясувальні відношення з відтінком

кількісних, напр.: *Вираховуючи, скільки* коштуватиме йому впорядкувати зовнішність, хлопець дістав цифру вісімдесят п'ять карбованців мінімум (Підм.); Потім він, за своїм звичаєм, почав їх запитувати, *визначаючи, наскільки* добре засвоєно матеріал (Гонч.).

Підрядна з'ясувальна частина, залежна від дієприслівникового звороту, може стосуватися вказівного слова (об'єкта другорядної дії) і розкривати його зміст. Функцію таких слів виконують вказівний займенник *те* й означальний займенник *все*, які характеризуються високим ступенем узагальнення і потребують конкретизації, напр.: Зот відвертався від усього білого світу, мовчки підвівшись, уже обома руками *притримуючи те*, що зовсім недавно звалося новими штаньми... (Загр.); Я почав ритись у пам'яті, *намагаючись видобути* звідти *все*, що знав про неймовірних людей – чарівників, гномів та несусвітніх красунь (Шев.); Терень, як тяжко п'яний, поплентався кудись униз, *чіпляючись* ногами за *все*, що стрічалось по дорозі (Виннич.).

Вказівний займенник *те* з об'єктним значенням у з'ясувальній частині є валентно зумовленим (обов'язковим) при дієприслівнику, а підрядні частини виступають на місці знахідного безприйменникового відмінка, напр.: Шлях нагору – легкий, ти не береш з собою нічого, ти біжиш, *хапаючи* по дорозі *те*, що *попадає під руки*... (Мушк.); А думки його напружено працювали, *приймаючи й засвоюючи те*, що він *почував допіру й з чим мусив погодитись* (Підм.); Він повернувся хутко, *несучи* в целофановому кульку *все те*, що *зумів знайти в своїй похідній аптечці* (Гуц.).

При дієприслівниках із значенням мови, прагнення, застереження, обдумування, обстоювання тощо займенник *те* може входити до різних прийменникових форм, тоді підрядні частини функціонують як об'єкти, виражені знахідним відмінком із прийменниками *на, в, про*; орудним без прийменника або з прийменниками *із, над*, напр.: Об'їхати нікуди, вирішуємо ризикнути побіля самого мосту, через багнюку, *розраховуючи на те*, що *нас багато і ми зможемо випхнути свою півторатонку*, коли засяде (Гонч.); Надійка невловимим рухом подалась до нього, притулилась головою до

плеча – й тоді він, *іще не вірячи в те, що відбувається*, обійняв її і так хвилю тримав... (Гуц.); Він наче співав, той голосок, миленько *оповідаючи про те*, що захотілося їй побачити (Шев.); В цьому стовпищі він зіткнувся на мить із Зоською і, *користуючись тим, що пара його одвернулась*, тихенько, але весело шепнув: „Прощай, Зосько!” (Підм.); Парубок умів говорити, видно, багато *думавши над тим, про що говорив...* (Виннич.); Найстрашніше, що я, *борючись із тим* же, що й ти, чиню так само (Шев.).

При дієприслівниках із значенням нерозуміння, побоювання, прагнення вказівне слово *те* виступає у формі родового відмінка, напр.: “Що ж робити, що ж робити?” – якось байдуже, й наче *не тямлячи того, що промовляли уста*, прошепотіла вона (Виннич.); Спитають вас, до суду поведуть: ви прославляли лінь, а де ж робота? Чого замість човна пускати плота, *жахаючись того, що зветься Суть?* (Тич.); Він писав Саші... в кожному листі, іноді спеціально, іноді мимохідь *торкаючись того, що хвилювало Росію*, бо не міг не поділитися своїми думками (Ів.).

Якщо дієприслівник і займенник *те* у родовому відмінку розділені іншими словами, то на основні з’ясувальні відношення нашаровуються відтінки якісної характеристики предмета, напр.: Тут є якийсь цікавий закон: *переступивши межу того, що латинці назвали sancta simplicitas*, щось із краси починає зникати (Шев.) – *переступивши ту межу, що латинці назвали sancta simplicitas*; Він вибрав і скомпонував кілька сюжетів з повстанського життя, рясного на пригоди, але по одному всі їх збрактував, *почуваючи в них лукаве повторення того, що вже був писав* (Підм.) – *почуваючи те повторення, про яке вже писав*.

Основним засобом зв’язку підрядних з’ясувальних частин, що співвідносяться з придієприслівниковим вказівним займенником, є сполучне слово *що*, рідше – сполучники *щоб* і *як*, напр.: Що старіший і товсторогіший був бик, то більший табун він очолював, *пишаючись силою і вмінням*, і час від часу низьким густим бутінням *застерігаючи про те, щоб* поступалися йому з

дороги (Загр.); Довгенько мовчить, *стежачи за тим, як* хмарина підкрадається до сонця, займаючись одним краєм... (Тют.).

Отже, дієприслівник зберігає здатність дієслівного слова розширювати структурний мінімум організованої ним складної конструкції шляхом приєднання підрядних предикативних частин із семантикою з'ясування. Семантико-синтаксична структура складнопідрядних з'ясувальних речень із головним компонентом, вираженим дієприслівником, виявляє функціональну своєрідність – уточнення дієприслівникового опорного слова відбувається через з'ясування його обставинної характеристики.

Підрядні з'ясувальні частини, залежні від перехідного дієприслівника або утвореної ним конструкції, виступають у ролі об'єктів другорядної дії, чим і мотивується введення поняття „фразово об'єктні дієприслівники”.

3.3.2. Дієприслівникова конструкція як опорний компонент для залежної частини у складнопідрядному реченні з присубстантивно-атрибутивними відношеннями

Серед складнопідрядних речень нерозчленованої структури, підрядні частини яких залежать від дієприслівникового звороту, виділяються складні конструкції з підрядними присубстантивно-атрибутивними, які є одним із важливих засобів вираження атрибутивних відношень у сучасній українській мові. Опорним словом для підрядних з атрибутивною семантикою виступає компонент дієприслівникової конструкції, виражений іменником з неконкретним значенням, який потребує уточнення, якісної характеристики шляхом приєднання підрядної частини.

Залежно від значення означуваного іменника розрізняють речення: 1) власне атрибутивні, підрядна частина яких приєднується до головної прислівним підрядним зв'язком як обов'язковий поширювач; 2) атрибутивно-поширювальні, головна частина яких може обійтися без підрядної, оскільки остання подає про означуваний іменник лише додаткові відомості [253, 364].

Отже, у власне атрибутивних реченнях підрядна частина є структурно обов'язковою, а в атрибутивно-поширювальних – структурно факультативною.

У реченнях із власне атрибутивною семантикою для уточнення значення іменників можуть уживатися вказівні слова-займенники **той, такий**. Займенник **той** обмежує зміст опорних іменників, виділяючи їх із розряду інших. Особливо виразні видільні відношення, коли наявна корелятивна пара **той (отой) – який**, причому співвідносні займенники узгоджуються у ролі, числі і відмінку, напр.: Вона подалася з чемоданчиком геть, *розглядаючи ще раз отой план, який я їй накреслив і який вона вже, мабуть, знала напам'ять*, неодноразово вивчаючи (Гуц.); Не хотілося думати ні про купу зошитів, ні про школу, куди він ходив ось уже восьмий рік, *намагаючись ухати в непокірні голови ту децицію, яка збереглася ще в нього...* (Шев.); Снігур ... давно вже полетів геть, *злякавшись мовчазної рішучості людей та отого швидкого короткочасного грому, яким сповнився ліс* (Гуц.).

Корелятивна пара **то – що** домінує над іншими засобами. Це пояснюється тим, що відносні слова-займенники **який і що** вільно взаємозамінюються, хоча **що** пов'язується з іменником загальніше, ніж відносне слово **який**. Займенник **що** може співвідноситися з іменником усіх родів та обох форм числа, напр.: Семен засвистав легковажно, *підлаштовуючись під мелодію того дзвону, що бринів у вухах* (Шев.); В товаристві почував себе добре, незмушено, *радіючи тими тоненькими ниточками, що плів між людьми*, як старий павук; Загалом він увійшов до аудиторії на готовеньке, *маючи змогу відразу стати на налагоджені вже рейки і розвинути ту швидкість, що передбачають навчальні плани* (Підм.).

Якщо між займенником **той** і означуваним іменником стоїть означальний поширювач, підрядна частина пояснює його в цілому, напр.: З кожною хвилиною вони наближалися, *порушуючи таємничість, той окремішний світ, у якому ми тільки-но жили* (Гуц.); Зайшла друга ніч, і Серьoga зустрів її, *вкублившись у своєму газику, не маючи вже навіть того малого тепла, що було вчора* (Гонч.); Повесіннє небо поближчало й пом'якшало, його синяві наче

аж просіювалась донизу, *запорошуючи повітря ріденьким пилком із **отих пухнастих квіток, що** зацвіли в височині* (Гуц.).

Вказівне слово **той** може замінюватися займенником **цей**, що виступає означеною дескрипцією явища, напр.: *Прогнав я думки тверезі, Вірячи в **цей навіт, Що** в лузі, та ще й при березі Вдихнула ти в мене світ* (Павл.).

При іменниках із значенням узагальнення зовнішньої ознаки чи класу займенник **той** може опускатися, напр.: *Де-не-де сиділи на дахах і ходили діти, цікаво ззираючись на незвичну **пару, яка** простувала по їхній вулиці* (Шев.); *Незграбно уклонившись, став лазити, щось соромливо говорячи до **облич і рук, які** зараз же простягнулись до нього* (Виннич.); *А втім, хіба листи у всіх і завжди відбивають особисте життя, не кажучи вже про життя суспільства, злободенні **події, які** в дійсності і цікавлять, і зачіпають усіх* (Ів.).

Займенник **такий** при іменниках зі складу дієприслівникового звороту у поєднанні з **що** виражає ступінь або міру вияву ознаки, яка конкретизується, розкривається за допомогою підрядного власне атрибутивного речення, напр.: *Німий закурив, **затягаючись з такою силою, що** йому аж щокі западали двома глибокими ямками* (Тют.).

Певну своєрідність виявляють і засоби зв'язку підрядної власне атрибутивної частини з дієприслівниковим зворотом, що містить іменник, від якого безпосередньо залежить підрядне речення. Найчастіше такими засобами зв'язку є відносні слова **який** і **що**.

Відносне слово **який** у підрядній частині стоїть на місці іменника – опорного компонента у головній частині. Рід і число іменника транспонуються до займенника. Здебільшого у формі називного відмінка займенник (сполучне слово) **який** виконує функцію підмета, а в непрямих відмінках – різних поширювачів, напр.: *Смола булькала, **видуваючи лискучі пухирі, які** лопалися, випускаючи із себе буро-чорні димові струмені* (Шев.); *Вона похитнулась, **схопившись рукою за кахельний камін, який** тільки й зберігся від цілої хати* (Гонч.); *Він штовхнув Олексія Кириловича до вагонних східців, а сам миттю кинувся вздовж вагона, **шукаючи вікна, за якими** буде Карналь* (Загр.); *Меланія*

не могла похвалитися своєю вродою, і фотокореспонденти, мабуть, немало потрудилися, *відшукуючи для неї позу, в якій дівчина виступала б кращою, ніж була насправді* (Гонч.).

Якщо займенник **який** заступає родовий приналежності від назв істот чи предметів, то він займає постпозицію, напр.: Перед нами слалось рівне поле, *збігаючись вниз до нового великого яру, на схилах якого лежало Грузьке* (Виннич.); “Оце наша електростанція”, – пояснив Іван Федорович, *виходячи на греблю, в кінці якої червоніла міцна цегляна будівля* (Гонч.); Тепер, ідучи поміж розквітлої конюшини з мішком на плечі й *поглядаючи на матір, у руках якої переблискує дуговидне срібло серпа*, ти ніяк не можеш повірити в справедливість свого спогаду (Гуц.).

У ряді конструкцій **який** заступає займенник **котрий**, хоча таке вживання у сучасній українській мові обмежене, напр.: Сірий заєць, *полинявши і вкрившись новою шерстю, котра його гріла й допомагала бути непомітним*, - знову став подобатися собі (Гуц.); Зажила Вуточка самотиною, *потроху звикаючи до вічної темряви та до стежок, котрими сходила все своє життя...* (Тют.); “Спасибі вам, Ксаверій”, – сказав гість, *розглядаючися по кімнаті, в котрій мав провести нинішню ніч* (Лепк.).

На місці **який** часто виступає займенник **що**, проте пов’язується він з іменником головної частини тільки за значенням, бо не має категорій роду і числа; у реченні здебільшого виступає підметом, напр.: І так стояв, *напруживши тіло, купаючись у ясних потоках, що вмивали його...* (Підм.); Ступив кілька кроків по палубі і раптом завмер, *вдивляючись у незвичайний краєвид, що ліг перед ним*; Тож я знову йшов, *переходячи через стежини, що текли від криничок до хат*, зляпані свіжою водою, освячені знаком повних відер... (Шев.).

Службову роль займенник **що** виконує у випадку вживання у сполученні з займенником 3-ї особи (в різних формах), напр.: Вдома він блукав по підвір’ї, *захлинаючись від божевільних мрій, що його змагали* (Підм.); “Плачеш?” – *протискуючись поміж граблями, що ними дівчата одгородили полову*, ніби

байдуже кидає він до дівчини в чорній хусточці й зупиняється (Виннич.); Єдиний дорослий серед них – я, і оце помахую пужалном, женучи додому „козу” і чекаючи **кари, що її** має вигадати той дорослий і смішний „дід” (Шев.); Поруч шафи ... стояв великий горорізьблений буфет, *прихилившись* верхівкою до **стіни, що без неї** він втратив би рівновагу (Підм.).

Сполучне слово **що** звичайно пов’язує підрядні частини з назвами неістот – конкретних предметів (*капельюх, сорочка, човник, торба, вікно, м’яч*) та абстрактних понять (*думка, впевненість, спогад, радість, нудьга, лихо, жаль, надія, мрії*), хоча може стосуватися і назв істот, напр.: Зоська сиділа кінець столу, *досить приязно розмовляючи з женовидним юнаком, що саяв від задоволення своїм круглим обличчям* (Підм.); Товариш, *не зводячи погляду з собаки, що* завмер у погрозливій позі, ступив убік (Гуц.); Він пішов далі, *попрощавшись із дітьми, що* кричали йому навздогін... (Підм.).

З іменниками просторового значення співвідносяться сполучні слова (займенникові прислівники) **де, куди, звідки**, які за потреби замінюються відмінковими формами відносного слова **який** (у непрямих відмінках із прийменником): **де** – *в якому, на якому, по якому, за яким*; **куди** – *до якого (в який), на який*; **звідки** – *з якого*, напр.: Він обурено підвівся, *ступаючи босими ногами до столу, де (на якому) лежали його штани* (Підм.); Як той весняний дощ, розсіяний по ниві, живеш ти в райдужнім пориві і надриві, та, *живлячи лани, де (на яких) виростає хліб*, годуєш бур’яни ненависні й злостиві (Павл.); Він згадав розширені жахом очі матері, коли він забіг додому, *вислизнувши з казарми, куди (до якої) їх зігнали* (Ів.); Без найменшого зусилля давав він життя безлічі тіл, одягав їх, хрестив, не знаючи нащо, *поринувши в солодку дрімоту, звідки (з якої) народжувалось це примарне царство тіней* (Підм.).

Найпродуктивнішими є моделі, у яких підрядні частини приєднуються за допомогою відносного слова **де** і стосуються не тільки іменників з просторовим значенням, а й назв конкретних предметів, що позначають місце перебування, об’єкт спрямування дії чи стану, напр.: Видно, як швидко оченята його бігають на всі боки, *вишукуючи місце, де перестрибнути* (Виннич.); Ішли, *прочісуючи*

кожне *міжряддя, де* міг притаїтись злочинець (Гонч.); Здавалось, що, дивлячись на кручі протилежного *берега, де* ясною, майже прозорою зеленню спалахував ліс, ... він весь тремтить (Гуц.).

У ряді конструкцій поряд з іменниками, значення яких пояснює підрядна частина, уживаються займенники *той, цей*, напр.: Втомлений за ніч, Гуменний присів на трухлявий вологий корч, дивлячись на *той бік, де* Кацо керував посадкою (Гонч.); Ну що ж, розпніть мене, святоші, Я винен: погляду розкоші І плоті хтивий ебоніт Просяяли в моїй печалі, *Звелівши вмерти за цей світ, Де* Шукрія стоїть найдалі (Павл.).

За наявності назв із часовим значенням у складі дієприслівникового звороту підрядне речення може приєднуватися за допомогою сполучного слова *коли*, напр.: Ліна Іванівна дорікнула їй, *сповістивши про голодні часи, коли* собаки гризлися за голі маслаки і *коли* з ними ніхто не панькався – їли, що дадуть (Шев.); *Шкодуючи за прекрасними роками завірюх, коли* висунутись було так легко, він з мідною упертістю селянина стукав у всі двері...; Спинившись коло ґраток над кручею, вони дивились, як сунули по схилу світляки узвозу, *виплазовуючи назустріч згори та з підгір'я і несподівано розминаючись у ту хвилю, коли* мали зіткнутися (Підм.).

Значення вияву ознаки з цільовим відтінком властиве підрядним компонентам, показником синтаксичного зв'язку яких з означуваним іменником виступає сполучник *щоб*. Підрядна частина при цьому оформлена у вигляді односкладного інфінітивного речення, напр.: Він стоятиме на вороттях, обіпершись об дошки, мати годуватиме кабанця, а він ... він, як п'яниця, тупцюватиме, *шукаючи нагоди, щоб* покинути двір (Шев.).

У випадку, коли дієприслівниковий зворот втрачає власне обставинне значення, а підрядна частина залежить безпосередньо від нього зі значенням супровідного стану особи з модальністю непевності, засобом зв'язку між частинами речення виступає сполучник *ніби*. Нами зафіксований лише один випадок такого вживання у реченні: Хима зайняла своє місце, *маючи все-таки такий вигляд, ніби* нічого не трапилось і все йде, як слід йому йти

(Виннич.) – тобто: *Хима зайняла своє місце; Вона мала такий вигляд, ніби...* Загальне атрибутивне значення супроводжується відтінком порівняння, специфіка якого у тому, що означуваному іменнику надається така ознака, яка характеризує стан особи.

Підрядні атрибутивно-поширювальні частини містять додаткову характеристику, яка стосується не стільки означуваного іменника, як усієї дієприслівникової конструкції в цілому. До так званих автосемантичних іменників входять власні назви людей; назви посад, професій, груп людей, напр.: *Загледівши за гуртом слухачів Любу, що саме підійшла сходами на верхню палубу, хлопець одразу переключився на неї (Гонч.); Староста, чорний, незграбний чолов'яга, вийшов, щось бовкнув до селян і зараз же одійшов убік, уступаючи місце Явтухові, що стояв позаду і мов тільки й чекав цього; Наздогнавши “пана професора”, що хекав позаду всіх, Гуменний з розгону вхопив його за загривок, збив з ніг; Загледівши в кутку товариство олімпійців, що лаштувались обідати, хлопець без церемоній перекочував до них (Гонч.); Дивлячись на високе риштування й малярів, що звисали з даху на линвах, хлопець мимоволі здивувався на ті м'які кольори... (Підм.);*

У складі дієприслівникового звороту, від якого залежить атрибутивно-поширювальне речення, найчастіше виступають ті лексеми, яким не потрібне уточнення, бо біля них є різні поширювачі, які достатньо їх означають, а підрядна частина містить додаткові характеристики, напр.: *Гончак скімлив, тупо дивлячись на протилежний кручуватий берег Дніпра, де на узліссі білили намети молодіжного табору (Гуц.); Ти завжди, як пелюшками дитину, любиш обгортати свою душу казками й колисати її, наспівуючи про чудодіїв-котів, що навівають солодкі сни; “А ви б де хотіли бути? ”– усміхнувся Сивенко, мішаючи в склянці з водою, яку приніс йому незнайомий студент (Виннич.).*

Атрибутивно-поширювальні підрядні частини приєднуються до дієприслівникового звороту відносними словами **який** і **що**. Зафіксований також і зв'язок між частинами речення за допомогою сполучного слова-прислівника **де**, напр.: *Ходивши біля Бабиного яру, Де плаче вітер сивий, як*

пророк, Я на червоний наступив листок, Що з клена впав на плити тротуару (Павл.).

Від опорного іменника, що виступає у функції об'єкта другорядної (дієприслівникової) дії або обставинного компонента конструкції, залежить і дієприкметниковий зворот, що характеризує його з атрибутивно-предикативного погляду. Пов'язуючись із назвами предметів семантично і граматично (дієприкметник з іменником узгоджується у роді, числі і відмінку), дієприкметниковий зворот завжди займає постпозицію щодо дієприслівникової конструкції. Із дієприслівниковою частиною речення поєднуються лише звороти, утворені пасивним дієприкметником, напр.: *Стояла знічена, втупивши налиті слізьми очі в пісок, зволожений хвилею, покритий до самих ніг танучим шаром білосніжної піни* (Гонч.); Це була та сама пісня, що її насвистував колись, *ідучи по дорозі, засипаній фіолетовими зірками*, малий мандрівничок (Шев.); „А диви, дідусю, які квітки”, – тішилися діти, *показуючи повні пригорщі білих первоквітів, повириваних разом із листям та з травою* (Лепк.); Іду полем, бур'янищами, *раз по раз обминаючи глибокі вирви з-під снарядів, ледве не вщерть налиті* каламутною талою водою... (Тют.).

У посередній залежності від дієприслівника перебувають прикметникові звороти, які пояснюють або підкреслюють ознаку іменників у непрямих відмінках, що виступають конкретизаторами дієприслівникової дії. Прикметникові звороти завжди постпозитивні і відокремлюються від іменників, напр.: *Та Степан, зайшовши у свою кімнату, темну після вуличного блиску, вогку після морозяної посухи*, тільки втому відчув (Підм.); Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, *засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитини* (Коцюб.).

Отже, семантико-синтаксична структура складнопідрядних речень, ускладнених другоряднопредикативними відношеннями за рахунок уведення дієприслівникового звороту, до якого приєднується присубстантивно-атрибутивна підрядна частина, виявляє функціональну своєрідність. Їхня семантика визначається значенням означуваного іменника, що

підпорядковується дієприслівнику як семантичному і граматичному центрові дієприслівникової конструкції.

Підрядне речення з атрибутивною семантикою пов'язується з опорним іменником безпосередньо або опосередковано через вказівні займенники, що конкретизують і обмежують його значення.

Опосередковано через валентно зумовлені другорядним предикатом компоненти до дієприслівникової конструкції приєднуються прості атрибути – дієприкметники і прикметники разом із залежними від них словами, які обов'язково відокремлюються і кількісно розширюють внутрішній склад звороту, утворюваного дієприслівником.

3.3.3. Дієприслівникова конструкція у складнопідрядному реченні з підрядними займенниково-співвідносними

До складнопідрядних речень нерозчленованої структури з обов'язковою підрядною частиною зараховують конструкції, які позначають традиційно терміном „займенниково-співвідносні”. Речення цього типу, у головній частині яких виступає займенник, валентно зумовлений опорним дієприслівником, набувають конкретного змісту, що вміщує в собі підрядна частина. Такі складнопідрядні речення виражають обставинно-просторові, якісно-кількісні та предметно-ототожнені значення і будуються за моделями: *туди – де, туди – звідки, звідти – де; так – як, так – що, так – мов, ніби, наче; стільки – як, стільки – що; той – що, той – хто* та ін.

Якісно-кількісні нерозчленовані речення порівняно з іншими перерахованими різновидами займенниково-співвідносних конструкцій найбільш поширені. Специфічною ознакою таких синтаксичних побудов є наявність корелятивної пари **так – як**. Підрядні частини з сполучним словом **як** характеризують дію або стан за способом її прояву, напр.: Зоська ... почала

говорити, немов сама собі міркувала, *висловлюючи свої думки так, як вони плелись у її голові, з усіма перепусками й скоками* (Підм.).

Значення власне способу дії виражають також складні конструкції, підрядні частини яких приєднуються за допомогою сполучників *ніби, наче, мов*, напр.: Розказувала, *выглядаючи так, ніби вчорашнє хвилювання не минуло й досі...* (Гуц.); Вона спитала, як проспівала, підходячи назустріч і *стаючи так, наче брала його в полон* (Ів.); Цілий день він завзято пиляв і рубав, *так люто спускаючи на поліна сокиру, мов це були його давні воріженьки* (Підм.).

Ступінь інтенсивності другорядної дії і наслідок виражається сполученням *так – що*, напр.: Він усе грав та грав, надимаючи щоки завбільшки в повню та *виричавши очі так, що, здавалось, вони ось-ось вискочать з лоба*; Вона спускалася тихо, повільно, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою *притримуючи паранджу так, що тільки великі довгасті чорні очі ... міг бачити сторонній* (Коцюб.).

У ряді конструкцій вказівне слово *так* може не вживатися у складі дієприслівникової конструкції, але контекст підказує, що він цілком можливий і за необхідності легко вводиться у структуру звороту, напр.: Максим пішов перший, *зникнувши (так) в імлі, як і виринув...* (Підм.); ...А я, *напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись (так), що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі* (Коцюб.); ...Жінки разом обернулися до *брзентової халабуди газика, дивлячись на нього (так), як на останню свою надію й порятунок* (Гонч.).

Якщо з *так* поєднується означально-якісний прислівник, то конструкція виражає ступінь якості другорядної дії і наслідок (у реченнях із сполучником *що*), напр.: Він часто спинявся коло тумб з афішами, коло об'яв, плакатів кіно та вітрин, *роздивляючись на все так старанно, як колись на експонати в музеї, не без певної побожності й захоплення* (Підм.); Обідали завжди разом, *обсівши низенький столик посеред хати так щільно, що десяту ложку вже нікуди було й просунути* (Тют.).

Вказівне слово **так** може співвідноситися з сполучником **щоб**, який виражає наслідкові відношення, а не цільові, причому підрядна частина позначає бажаний наслідок змін ступеня інтенсивності дії, напр.: *Схиливши голову так, щоб вона пролізла поза комином, я заглянув у другу кімнату* (Тют.).

Відтінок міри виступає виразно у випадку, коли при дієприслівнику чи іменнику виступає кількісний займенник **стільки** у поєднанні з **як**, напр.: *А через місяць у преславний город Варанасі прийти повинен ти І перед брамою на мене ждати, Держачи наготові стільки грошей, Як їх на жертву царськую потрібно* (Фр.); *Він теж роздивлявся на мусіньку з височини свого європейського вбрання, добачаючи в ній стільки ж занепаду, як вона в ньому розквіту* (Підм.).

Конструкції з корелятивною парою **стільки – що** репрезентують значення міри кількості і наслідку, напр.: ... Почуваючи, як уважнішають слухачі, остаточно спіймав темп читання і мірно, опукло довів його до кінця, без зайвих піднесень та пауз, *діставши стільки ж оплесків, що й запрошений із опери тенор* (Підм.).

Можлива також конструкція з кількісним займенником **стільки** й іменником у родовому відмінку, які співвідносяться з сполучником **аби** (варіант **щоб**), напр.: *Хто ж без отваги й без волі на путь заблукався згубливу, плачучи гірко від болю, дає себе тернові ранить, сили не маючи стільки, аби від тернів боронитись...* (Л. Укр.).

У складній дієприслівниковій конструкції, що виражає значення ступеня ознаки і наслідку, можливе опущення вказівного слова при прикметнику, який сам вказує на ступінь вияву ознаки, як-от у реченні: „Я теж”, – сказав він, *сповнюючись до Ліни величезної, аж приступили до очей сльози, ніжності й чомусь жалю* (Мушк.). Цікаво, що підрядна частина приєднується за допомогою підсилювальної частки **аж**, яка здебільшого поєднується з сполучником **що**, який відсутній у реченні. Із контексту видно, що співвідносні

слова і сполучник цілком можливі, порівняйте: *сповнюючись такої (до того, до такої міри, настільки) величезної ніжності, що аж...*

Складнопідрядні речення з компонентом придієприслівникового зв'язку можуть передавати різні відтінки просторового значення, репрезентуючи семи „місце дії” і „напрямок руху”. Для передачі відповідного значення використовується вказівне слово (займенниковий прислівник) **туди**, що сполучається з дієприслівниками на позначення руху чи спрямування дії. Якщо місце дії головної частини речення пояснюється за допомогою вказівки на місце дії підрядної частини, то використовується корелятивна пара **туди – де**, напр.: Недовго й думав, А, *кинувшись туди, де чути голос Тривоги й болю*, закричав: „Не бійся! Я тут! Я цар! Спішу тобі в підмогу!” (Фр.); Демонстранти падали під ударами нагаїв, одбивалися камінням, збирались в купки, знов розбігались і знов падали, ... нашвидку зав'язуючи свої рани й *знов кидаючись туди, де більші купи були, де розляглося голосніше „ура”* (Виннич.).

Можливе визначення напрямку руху за допомогою вказівки на вихідний пункт руху, тоді конструкція будується за моделлю **туди – звідки**, напр.: Лось завмер, *втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, – якраз туди, звідки завжди сходить сонце* (Гуц.).

Сему „напрямок руху з вихідного пункту” реалізують складні конструкції, у яких наявна корелятивна пара **звідти – де**, напр.: На його поклик вона відгукнулася тихим тремтінням, що втілилось у ньому, *долинувши звідти, де жила вона, де чекала його, погноблена й скорботна* (Підм.).

Напрямок руху можуть виражати різні прислівники, що виступають у складі дієприслівникового звороту, напр.: „Ні-ні!” – закричав подумки, *знову зирнувши вгору, де мали стояти ті ворота* (Шев.); І в кого б вчилася вона, Коли митець наш степ мина? Хіба кобзар чи лірник вбогий, *Йдучи кудись, куди бозна*, Заграє часом край дороги (Олесь).

Просторове значення конструкції, організованої дієприслівником, нейтралізується, якщо підрядна частина відноситься до семантично повнозначних слів, тоді складна структура набуває атрибутивного відтінку

[159, 123], напр.: Він слухав це, *почуваючи небезпеку цілком виразно, надзвичайно близько, зразу за порогом своєї кімнати, де вона похмуро стоїть*, поклавши на клямку свою жахливу руку (Підм.).

Підрядні речення з предметно-ототожненим значенням, залежні безпосередньо від дієприслівникового звороту, – явище рідкісне, але випадки такого вживання нами зафіксовано. Характерними ознаками цих речень є: 1) наявність вказівного слова **той**, що може змінюватися за відмінками; 2) займенник **той** вказує на особу; 3) підрядна частина приєднується за допомогою відносних слів **хто**, **що**, напр.: Цю ніч я постановив провести в першому селі, в якій-небудь клуні, на весняному, запашному, як чай, сіні, *про себе показуючи язика всім тим, кому дуже хотілося знати, де я*; Поліцай мовчки недовіжливо озирнув його й побіг далі, а за ним і другий, шкандибаючи, обтрушуючись на ходу й безсоромно лаючи **тих, що** сміялися з його (Виннич.).

3.4. Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) у складнопідрядних реченнях розчленованої структури

З метою доповнення, уточнення значення дієприслівника, виявлення тих обставин, за яких відбувається другорядна дія, до дієприслівникового звороту можуть приєднуватися підрядні речення з обставинною семантикою. Дієприслівникова конструкція як головний компонент для підрядної частини у складі складнопідрядних речень розчленованої структури не містить корелятивів, які вказували б на необхідність підрядних частин, отже, вони є структурно факультативними. При побудові таких речень основне навантаження припадає на сполучник, який відповідає тій семантиці, яку необхідно передати через підрядну конструкцію.

Серед складнопідрядних речень із факультативною підрядною частиною, що приєднується до дієприслівникового звороту, найбільшу групу становлять складнопідрядні речення мети, які „виражають пряму зумовленість, тобто

такий зв'язок, коли у підрядній частині повідомляється про бажаний наслідок передумови, зафіксованої у головній частині” [236, 568]. Дієслово-присудок у складі підрядного обставинного речення мети, означаючи передбачувану подію, яка можлива лише внаслідок цілеспрямованої дії, виражається інфінітивом (якщо потрібно вказати на дві дії, виконувані одним суб'єктом) або формою минулого часу (якщо є потреба виявити різні суб'єкти дій дієприслівника і фінітного дієслова), напр.: Ганнуся відхилила голову й завела, *розтягуючи слова, щоб надати їм більше жалісливості* (Підм.) – *Ганнуся розтягувала слова. Цим вона хотіла надати їм жалісливості*; Коли Юрко кинувся до них (каченьт), *розставляючи руки, щоб вони не повтікали*, качка злетіла вгору (Гуц.) – *Юрко розставив руки, щоб каченята не повтікали*; Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, *вдаючи неуважного, щоб його не затримали передчасно* (Підм.) – *Степан вдавав неуважного, щоб хтось не затримав його*.

Основним засобом зв'язку складових частин складнопідрядного речення мети з головним компонентом, вираженим дієприслівниковим зворотом, є сполучник **щоб**, напр.: Стояли собі, позакладавши руки назад і закусивши губи, **щоб не сміятись** (Гонч.); *Насунувши ще капелюха, щоб не бути пізнаним*, він підійшов до скляних дверей аудиторії (Підм.); *Зціпивши зуби, щоб не так тремтіли від холоду в грудях*, я побрів до хаток, де блищали антени (Тют.). Підрядна частина у зазначених структурах завжди постпозитивна.

Синонімічний сполучникові **щоб** – **аби**, який вносить у конструкцію з підрядним мети обмежувальний відтінок, напр.: Очі непомітно спинялись на оголошеннях старої газети, на етикетці від цигарок, на суглобах власних пальців, *на все пильно роздивляючись, скрізь шукаючи пристановища, аби не звернутись на зрадницький аркуш...* (Підм.).

У складі дієприслівникової конструкції можуть вживатися слова **занадто**, **досить** та ін., які вказують на надмірні або достатні підстави, послаблюючи бажальне значення підрядної частини речення, напр.: Що в інституті, що вдома він почував себе чудово, *маючи занадто праці, академічної та громадської*,

щоб про щось серйозно замислюватись, зокрема про щось неприємне (Підм.); Хто ж без одваги й без волі дає себе тернові ранить, – *сили не маючи досить, аби від тернів боротись*, – боже, пожальсь тієї крові, що марну колючку напоїть... (Л. Укр.).

Підрядна частина зрідка пояснює один із залежних компонентів дієприслівникового звороту, тому значення мети може ускладнюватися іншими обставинними чи атрибутивними відтінками, напр.: Зоська стояла поруч, *тихо плескаючи в долоні, щоб не збудити увагу в помешканні* (Підм.) – *плескала тихо (чому?), щоб не збудити увагу*; Та, *нових не мавши гвоздів, Щоб прибити знов Христа*, Хоч з соломи перевеслом Прив'язали до хреста (Фр.) – *не мали гвоздів (яких?), щоб прибити Христа*.

Безпосередньо дієприслівниковій конструкції підпорядковуються підрядні речення причини, які здебільшого розкривають причину другорядної дії, що призводить до реальних наслідків у дієприслівниковій частині речення, напр.: Пішли, *лишаючи хати свої, і святощі родинні, і гроби предків своїх, бо не могли забрати їх з собою* (Лепк.) – *не могли забрати, тому лишали*; Кілька разів він хотів підвищити свою перед ним вартість, *натякаючи на свої зв'язки з літературою, бо одверто сказати їй про це не зважувався* (Підм.) – *одверто сказати не зважувався, тому натякав*; Він підіймався під гору, *часто спиняючись, бо чавила його ядуха* (Шев.) – *чавила ядуха, тому часто спинявся*.

Найпоширенішим засобом зв'язку між дієприслівниковою і підрядною частинами речення виступає сполучник **бо**, який виражає, зазвичай, власне причинові значення. Підрядні частини з сполучником **бо** завжди постпозитивні, вони можуть означати також обґрунтування причини того, про що говориться у дієприслівниковій конструкції. Тому можна перетворити підрядну частину на головну, а головну на підрядну, напр.: Спершу прислухаюся до звуку свого голосу, дивуюся тому, що він тут так по-чужому, зовсім зайво обізвався, і ще вловлюю, як він затихає, зникає невідомо де, *так і не зоставивши сліду, бо не зачепив нічию свідомість* (Гуц.) – *не зачепивши нічию свідомість, бо не зоставив сліду*; За тиждень Степан упорядкував архів і дав лад бібліотеці,

пораючись коло неї з якоюсь чуттєвою втіхою, бо любив цю справу (Підм.) – люблячи цю справу, бо порався з втіхою.

На місці **бо** у підрядній частині може виступати частка-сполучник **адже**, яка передає своєрідну причину-пояснення, напр.: Дивиться на нього стурбованими і зацікавленими очима, *чекаючи, певне, чогось незвичайного, **адже** кожна дівчина чекає від свого обранця чогось незвичайного* (Шев.).

У значенні причини при словах на позначення емоційного стану вживається також сполучник **що**. У таких реченнях причинове значення не чітко відмежоване від об'єктного, напр.: Він мовчав, і здавалось йому, що все в кімнаті мовчить, що всі меблі посхилялись, *сумуючи, **що** вони тут, а не десь далеко* (Підм.); „Прпадай усе пропадом, женюсь на Катерині!” – викрикував він, *сам дивуючись цьому рішенню і радий, **що** воно до нього прийшло* (Гуц.).

Не виключений і зв'язок дієприслівника з підрядним причини за допомогою сполучника **чи не**, напр.: Хлопець стояв коло невеликої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, *немов вагаючись, **чи не** вертати на пристань* (Підм.).

Причинові відношення можуть встановлюватися між двома дієприслівниковими конструкціями, що сліднують одна за одною, поєднуючись безсполучниковим зв'язком, напр.: Він зітхав, але стояв далі, *поринаючи очима в сукна та шовк, як нирець у хвилі, сподіваючись здобути перли...* (Підм.).

Дієприслівники здатні приєднувати до себе і компоненти зі значенням допусту – умови, всупереч якій відбувається другорядна дія. Підрядні частини, які завжди постпозитивні, поєднуються з дієприслівниковою конструкцією за допомогою сполучника **хоч** (інших сполучників не зафіксовано), напр.: Їхав на Хрещатик і брів по широкому хіднику, *розглядаючись на гарних дівчат, **хоч** знав, що жодна з них ніколи не буде його* (Шев.); Котя рвучко підводиться і твердо, *не заточуючись, **хоч** машину кидає з боку в бік, іде до заднього борту* (Тют.); *Сівши в автобуса, **хоч** їхати було тільки два квартали, він дістався Володимирської вулиці* (Підм.); Вона вже повертається, *зачинивши двері на*

заціпку, *хоч брата нема й нема* (Шев.).

Як відомо, зворотна зумовленість пов'язана з поняттям про протиставлення. Значення протиставлення у складнопідрядних реченнях допусту з головним компонентом, вираженим дієприслівниковим зворотом, посилюється у випадку, коли дієприслівник утворений від дієслів зі значенням наміру, сподівання, напр.: *Хлопець пішов до Надійки, силкуючись добрати причин свого невдоволення та смутку, хоч це шукання рідко коли приводить до справжнього рушія думок та чуття* (Підм.); *Він, спустивши голову, брів у свій під'їзд, звідки викочувався йому назустріч Вітько, зазираючи в обличчя і, певно, сподіваючись цукерки, хоч цукерок Орест йому ніколи не давав* (Шев.).

Між двома дієприслівниковими конструкціями, поєднаними безсполучниковим зв'язком або за допомогою протиставного сполучника, можуть виражатися, хоча й обмежено, також відношення зворотної зумовленості, напр.: *І кожен таїтиме в собі почуття провини за втрачений плацдарм, ніби саме він причинець того, що трагедія сталася, що стільки люду полягло, не дійшовши до жаданого дня перемоги, так близько бувши від неї* (Гонч.); *Він зітхав, але стояв далі, ... сподіваючись здобути перли, а саме жабуриння витягаючи* (Підм.).

Непродуктивними в сучасній українській мові є речення, у яких залежні від дієприслівникового звороту підрядні частини виявляють семантику часу. За допомогою різних чи однакових видових форм (недоконаний вид) дієприслівника і дієслова-присудка підрядної частини, а також за допомогою сполучника *коли* виражається значення одночасності дій складових частин речення. Залежна частина завжди постпозитивна, напр.: *... Почуття чудності й ворожості меблів десь глибоко в ньому ховалось, зринаючи зненацька, коли ввечері, прийшовши, запалював світло* (Підм.); *Часто, забігши до Тереня по обіді, коли в попівському подвір'ї все спало*, я чув у хаті поета розмову й зупинявся... (Виннич.).

Для позначення обмеженої одночасності використовуються сполучники *поки, доки*, які виражають своєрідне значення, коли дія дієприслівникової

частини речення не виходить за часові межі підрядної. При названих сполучниках дуже часто виступають підсилювальні частки **аж** і **не**, напр.: Сидів, тиснувши долонями на очі, **доки не** заспокоївся (Шев.); Із стільця, що стояв поруч, взяв цигарку й жадібно закупив, **вбираючи дим безперестань, аж поки не** спалив її до кінця (Підм.); ... Кури ховались під тинами і сиділи, сумно схиливши голови, немов чекаючи, **поки** прокинеться життя у дворі (Виннич.); За ворітьми гризлися дві здорові собаки, але, помітивши Йона, одностайно кинулись до нього, **припадаючи до ніг, аж поки** він не зник за рогом вулиці (Коцюб.).

У сучасній українській мові поширені також залежні від дієприслівника порівняльні підрядні речення. Приєднуючись до дієприслівника за допомогою порівняльного сполучника, підрядна частина позначає дію, яка зіставляється з другорядною (дієприслівниковою) дією або уподібнюється їй.

Якщо в підрядній частині ситуація подається як реальний факт, тоді виражається реальне порівняння, в оформленні якого спеціалізується сполучник **як**, напр.: Свічечки зблискували, ... збігались у гурт, розлітались, окреслювали кола, півкола, **залишаючи по собі в повітрі довгі сліди, як** то полишає падуча зірка (Гуц.).

Підрядні порівняльні частини з сполучником **як** здебільшого бувають неповні, тобто з відсутнім присудком. Притому підрядна частина орієнтована на дієприслівник, а отже, поряд із сполучником легко домислюється дієслівний присудок, семантично подібний до дієприслівника. Головний член підрядної частини – присудок – підказується, зазвичай, об'єктним чи обставинним членом, напр.: Макар бабляв камеру, **розминаючи її пальцями, як** (розминає) чинбар телячу шкіру (Тют.); Пан Стшалковський, **усміхаючись злобно, як** чорт (усміхається) на образі до Єви, сказав... (Виннич.).

Порівняльні конструкції, приєднувальні до дієприслівника, можуть складатися лише з називного відмінка іменника (з пояснюючими словами або без них), що виконує роль головного члена підрядної частини – підмета, при якому пропущено присудок. У таких випадках іменник на позначення

конкретного предмета виступає носієм певної дії, ознаки, яка названа дієприслівником, напр.: Пізно ввечері, *узявшись за руки, як (беруться) маленькі діти*, сплакані й тихі, вони прийшли на подвір'я Сісерки (Мушк.); Серпнєве сонце стирало бруд з білих хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникали десь, *посинівши, як (синіє) річка* (Підм.).

Найуживанішими є моделі речень зі сполучником **як**, у яких до дієприслівника або конструкції, утворюваної ним, приєднується порівняльний зворот. Тоді дієприслівникова дія (стан) характеризується у спосіб зіставлення семантики другорядної дії з семантикою істоти, предмета, яку виражає предикативна основа головної частини, напр.: Машина, *завиваючи, як аероплан*, робить кілька стрибків, вилітає повз мене на вигін... (Тют.); Іноді Василь по саму шию западав у снігову заспу та лиш насилу вилазив з неї, *пріючи, як руда миш* (Лепк.); Звуки сяяли то з більшим, то з меншим запалом, *то об'єднуючись, то розбігаючись у надвечір'ї, як тіні* (Гуц.).

Іменники з конкретним значенням у складі порівняльного звороту можуть зіставлятися з семантикою не самого дієприслівника, а залежного від нього компонента у функції об'єктного або обставинного члена конструкції, напр.: Татари злазили вгору добре відомою стежкою, *витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах* (Коцюб.); „Але ти все вмієш, правда?” – спитала несміло, *дивлячися на його, як на образ*, із тривогою і безмежною любов'ю (Лепк.); І ось великим шляхом багатолюдним Посеред тиску, сварки й товкітні Ідуть вони, *ховаючи у грудях Дитячі серця, як найкращий скарб* (Фр.).

Уподібнення залежного від дієприслівника елемента виникає також за колористичною характеристикою, напр.: Капітан спирався на шаблю в піхвах, похитувався й усміхався згори до всіх, *показуючи довгі та жовті, як гарбузове насіння, зуби* (Тют.); ... *Лукаво посвічуючи сірими, як равлики, очима*, одну за одною дарував мені кумедні оказії зі свого сирітського дитинства... (Гуц.); ... *Скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну...* (Коцюб.).

Значення уявного порівняння надають підрядній частині, залежній від

дієприслівника (дієприслівникової конструкції), сполучники **немов**, **наче**, **ніби**, які виражають відношення уподібнення не до справжньої, а до уявної події, напр.: Тоді вона голосно заплакала, *захлинаючись і хрипучи*, **немов** стримувана *повінь сліз відразу випорснула з її очей руїнницьким потоком* (Підм.); Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднілось, вітер схопився, і вогонь ліниво, байдуже, *ні крихти не вважаючи на людей*, **наче** й не їхні хати *він пожер*, став погасати (Виннич.); Степан радісно обійняв його, *почуваючи дивне polegшення*, **ніби** з пліч йому звалився *тягар*, що він весь час на собі ніс (Підм.).

Підрядні частини зі значенням уявного порівняння також частіше бувають неповними. У таких конструкціях продуктивним виступає сполучник **мов**, напр.: Стефан випростався, *обома руками тримаючи Ілонку*, **мов** сокола *на плечі* (Гонч.); Будь вдячним і за добре, і за лихе, і за ласку, й за суворість, бо *отак, перекидаючи*, **мов** вальок глини *з рук м'яких і добрих в шорсткі й грубі, а тоді знов до ласкаво-обережних*, зліпили з тебе те, чим ти є нині (Загр.).

Менш уживаними є речення, у яких неповна підрядна порівняльна частина приєднується до дієприслівника (звороту) за допомогою сполучників **немов**, **наче**, напр.: Я затремчу в передчутті сумному, *побачивши за обрієм біду*, **немов** *далеку блискавку без грому* (Павл.); Задвигтіла земля, заволали люди, звився сірий стовп диму, майнули язики полум'я – покотилася на Перемишль лава за лавою, *б'ючись*, **наче** *хвилі об берег* (Шев.).

У структурах із порівняльним зворотом, залежним від дієприслівника (конструкції, утворюваної ним), продуктивними є сполучники **мов** і **наче**, напр.: Щоб не заснути, Марія змушувала себе знову підводитись і, *заточуючись*, **мов** *п'яна*, виходила на стужу до маяка (Гонч.); Те димовиння спершу низько стелиться над землею, *горнучись до неї*, **мов** *до рідної...* (Гуц.); Ніч розширяла очі, *жахаючи їх*, **наче** *дітей*, і лише небо не брало участі у цій грі (Шев.); Пора смутку; от цвіло літо – в природі і в тобі, а це вже все дозріло, й ти теж дозрів і, *звісивши голову собі на груди*, **наче** *стиглий плід*,

прислухаєшся до тремкого болю (Гуц.).

Нечасто вживаними є речення, у яких порівняльний зворот містить сполучник **ніби**, напр.: Гори були смутні; хмари перевальцем котились над верхами, *обтрушуючи із сріблястої своєї вовни дрібненьку й гостру, **ніби** перетовчене скло, мжичку* (Гуц.); Вийшов солдат, до космонавта чимось подібний, шолом важкий Зняв і, *розкривши руки, **Ніби** на сцені*, заспівав тенорком... (Павл.).

До дієприслівникової конструкції також може приєднуватися порівняльний зворот, стрижневим словом у якому виступає дієприслівник, що виражає не реальну дію, а з ваганням, непевністю і в порівнянні. Це обумовлено семантикою похідних від модальних часток сполучників, що виключають значення реального співвідношення порівнюваних явищ і вказують тільки на подібність, деяку більшу чи меншу схожість. Основними засобами зв'язку дієприслівникового порівняльного звороту з іншим зворотом є сполучники **наче**, **немов**, **ніби**, напр.: Надійка, *не боячись дивитись на Журила прямо, **наче** з душі в душу переливаючи свою лагідність та доброту*, розказувала про вчорашню поїздку із батьком до лісу... (Гуц.); Посувався він помалу, *ступаючи важко й розмірено, **немов** несучи на плечах відро з водою* (Виннич.); *Карячкувато ставлячи ноги, **ніби** все ще побоюючись льоду, накульгуючи*, він вийшов на берег (Гуц.).

Непродуктивними є побудови, в яких дієприслівникові конструкції поєднані за допомогою сполучника **мов**, напр.: До нас підбігла знайома вже мені собачка й, б'ючи себе хвостом по задніх лапах, *звиваючись і крутячи на всі боки головою, **мов** прохаючи у мене вибачення за гавкання*, стала тертись коло моїх ніг (Виннич.). Якщо у складі дієприслівникового порівняльного звороту виступає складний сполучник **мовби**, утворений поєднанням сполучника **мов** і частки **би**, значення неточності, припущення посилюється, напр.: ... Серьога заліз на сидіння, *міцно прикривши за собою дверцята, **мовби** затуляючись оцим склом та брезентом від ночі, від хуги, від бурхаючого негодою степу* (Гонч.).

Характерно, що два дієприслівникові звороти не поєднуються

сполучником **як**, семантика якого вказує на можливість повного зіставлення порівнюваних дій.

У складі дієприслівникових порівнянь переважають дієприслівники недоконаного виду, що приєднуються до дієприслівника тієї ж видової форми. Лише зрідка у порівняльних конструкціях-зворотах виступають дієприслівники доконаного виду, напр.: У зеленій низинці мерехтіла чиста латка води, *навіть не западаючи в землю, а наче розіллявшись* калюшкою поміж чистої трави (Гуц.); Вона замовкла, сама *підпадаючи* враженню своєї мови, сама *переймаючись* смутком своїх слів, ніби вперше їх із сторонніх уст *почувши* (Підм.).

Дієприслівниковий зворот може поєднуватися з іншими предикативними частинами за допомогою сполучника **ніж**. Складнопідрядні речення з сполучником **ніж** кваліфікують як компаративні з ознаками нерозчленованих і розчленованих конструкцій [236, 586]. Специфічною ознакою цих речень є наявність опорного компонента у вигляді компаратива – форми вищого ступеня.

У складнопідрядних компаративних реченнях, організованих дієприслівником, підрядна частина пояснює залежний від дієприслівника прикметник або прислівник вищого ступеня, виступаючи безпосередньо після них, напр.: ...Він сидів вечорами в бібліотеці, аж поки можна було в ній лишатись, *поринаючи в книжки глибше, ніж цього могла вимагати найбільша пильність*; Звівши своє життя до механічної дії, хотів бачити її (культуру) і в інших, *стаючи розумніший, ніж це собі варто дозволяти* (Підм.).

Менш уживані конструкції, в яких прикметник у формі вищого ступеня поєднується з придієприслівниковим іменником, напр.: Путь на Голгофу велична тоді, коли знає людина, на що й куди вона йде, не прагнучи інших тріумфів, *знаючи вищу величність, ніж ту, що з престолу гукає: „Я з ласки божої цар, бо, гляньте, сиджу на престолі!”* (Л. Укр.).

На місці прикметникових форм вищого ступеня може стояти слово **інше**, напр.: Тільки ж той крик Прометея на струнах удати здолають руки того, хто у

серці іскру небесну ховає, рід свій веде з Прометея і предківський спадок шанує, *тямлячи **іншу красу, ніж** ту, що на ярмарку завжди руки до бубна призводить, а* ноги до скоків безладних (Л. Укр.).

За допомогою сполучника **ніж** можуть поєднуватися також два дієприслівникові звороти, перший з яких обов'язково містить компаративну форму, напр.: „Це урага! Ой, не можу!” – зойкнула Ксана збоку, **більше** сама тулячись до Марії, **ніж** підтримуючи її (Гонч.).

Отже, дієприслівниковий компонент із напівпредикативним значенням у структурі складнопідрядного речення розчленованого типу здатний підпорядковувати собі підрядні речення мети, причини, допусту і порівняння. Непродуктивними є синтаксичні структури, в яких залежні від дієприслівника предикативні частини виявляють семантику часу. Серед складнопідрядних речень із придієприслівниковим підрядним компонентом не зафіксовано побудов із підрядними реченнями умови і наслідку.

Залежні від дієприслівника предикативні одиниці завжди постпозитивні, звичайно вони пов'язуються з головною частиною речення за допомогою семантичних сполучників, які реалізують закріплені за ними семантико-синтаксичні відношення.

3.5. Дієприслівник у складносурядних, безсполучникових, багатокomпонентних складнопідрядних реченнях та конструкціях з різними видами і засобами зв'язку

Дієприслівник у структурі складносурядного речення – рідкісне явище в сучасній українській мові. Функціональна своєрідність таких моделей виявляється в тому, що з семантикою дієприслівникового звороту співвідноситься предикативна одиниця, приєднана до нього сурядним сполучником. Складні конструкції цього типу виражають загалом зіставно-протиставні відношення. У складносурядних реченнях із протиставним

значенням дієприслівникова конструкція і семантично співвіднесена з ним предикативна одиниця поєднуються за допомогою сполучника **але**, рідше – **проте**.

Дієприслівниковий зворот, організований дієприслівником зі значенням бажання, прагнення, з яким обов'язково вживається інфінітив, функціонує у складносурядному реченні, що виражає події (стани, явища), перша з яких передбачається як реальна, а друга – нівелює задумане, бажане, напр.: Мирослава стояла біля автобуса, *намагаючись усміхатися, але почервонілі її очі часто покліпували*, і вона готова була розплакатись (Шев.); Кучмієнко ... надимав щоки, *намагаючись підтукувати під мелодію танцю, але музика була невідома*, в нього нічого не виходило; ...Розтулив рота, *наміряючись чи то сказати щось, чи крикнути, чи поскаржитися, чи пригрозитися, але передумав* (Загр.).

На протиставне значення складносурядної конструкції нашаровується відтінок допусту, якщо друга частина повідомляє про явище, яке виникло всупереч сподіваному, напр.: „Лишіть, я сам”, – говорив Миколишин, *соромлячись перед чужими людьми своєї немочі, але інакше не міг* (Лепк.); Дригав ногою, *відганяючи пса, але той насідав* (Шев.); Порпався в своїй пам'яті, *в думках шукаючи там щось втрачене чи забуте, проте не знаходив* (Гуц.).

Складові частини зіставлявальних речень із наявним дієприслівником в одній із них поєднуються сполучником **а** і виражають невластиве-зіставлявальне значення, напр.: Він сидів у себе в хаті, *витягнувши руки на столі, а між ними горіла маленька лампочка* (Виннич.). У наведеному прикладі на основне значення зіставлення нашаровується обставинний відтінок наслідку, предикативна частина з сполучником **а** містить займенник, наявність якого свідчить про незворотний характер синтаксичної побудови; фінітне дієслово і дієприслівник виражаються різними видовими формами, порівняйте: *витягнувши руки так, що між ними горіла лампочка*.

Не зафіксовано дієприслівникових конструкцій у складносурядних

реченнях із єднальним і розділовим значеннями, хоча цілком можливе поєднання двох дієприслівникових зворотів у простому реченні за допомогою сполучників, що репрезентують відповідну семантику, напр.: *Весь вільний час він (гармоніст) цигикав і цигикав, виграючи одне, а наспівуючи зовсім інше* (Гонч.); *Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накатами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж* (Підм.); *Марія годинами може тепер сидіти з книжкою на березі, читаючи Джека Лондона або просто задивившись у синю морську далечінь* (Гонч.); *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз* (Гуц.).

Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) може виступати засобом відтворення змісту чужого мовлення, результату мовленнєвої діяльності. Виконуючи функцію слів автора, він виявляє здатність організовувати конструкції з прямою мовою. Це переважно дієприслівники релятивної семантики на позначення процесу мовлення, мовленнєвої та інтелектуальної діяльності (*сказавши, вигукуючи, зовучи, кричачи, закликаючи, благаючи, зауваживши, думаючи, співаючи*), напр.: *Йй, Марії, розповідали, як з приводу одного інциденту в Сибіру, що торкався Бакуніна, Герцен відмовився дати спростовання в „Колоколе”, сказавши: „Що ж, правда – правда-матка, але й Бакунін мені Бакунін”* (Ів.); *Ти голосом гучним від нього мене пробудила, гукнувши: „Прокиньсь, моя бранко, ти мусиш служити мені!...”* (Л. Укр.); *Весь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи водно: „Боже, який я дурний та чудний собі вдався!...”* (Коцюб.); *Над дитиною схилилась, Сон рожевий зовучи: „Спи, мій сину, спи, маленький, Треба спати уночі...”* (Олесь); *Радіола внизу вже чи не вдесьте прокручувала одну й ту ж плівку, закликаючи: „А ти люби її... А ти люби її...”* (Мушк.).

Зрідка пряма мова виступає своєрідним уточненням залежного від дієприслівника компонента, вираженого іменником, напр.: *Пішов Хома до жида, так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: „Тільки в мене рідні, що жиди одні”* (Коцюб.).

В аналізованих конструкціях дієприслівник завжди препозитивний щодо прямої мови, яка береться в лапки, якщо важливою є точність відтворення чужого мовлення. Іноді лапки відсутні, якщо у ролі слів автора виступає дієприслівник мовлення, що означає нереальну дію або внутрішнє мовлення (про себе), напр.: Михалко теж завмер і теж утупився в теля, *немов кажучи: згинь, маро, чого ти на мене витріщилось* (Гуц.); Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні? Якеє тихеє ти слово Тойді б промовила мені? Ніякого. І не пізнала б. А може потім нагадала, *Сказавши: – Снилось дурній* (Шевч.).

Подібні синтаксичні побудови близькі до складних безсполучникових речень із різнотипними частинами, що виражають з'ясувально-об'єктні відношення. У безсполучникових конструкціях цього типу обов'язково наявне в першій частині з'ясувальне слово – дієприслівник із семантикою мовлення, мислення, а залежний компонент розкриває зміст предмета мовлення, думки, заповнюючи незайняту синтаксичну позицію обов'язкового об'єкта другорядної (дієприслівникової) дії, напр.: Розходимось по берегу, нишпоримо по очеретах, вибираємо, ділимося, збуджено *визначаючи – хто де займає, хто де буде стояти* (Гонч.); Він і не представив Тедзика, *не знаючи, може, тому не слід зараз називати своє прізвище* (Ів.).

Крім семантики з'ясування, складні безсполучникові речення, граматичним центром яких виступає дієприслівник, репрезентують також інші значення, а саме:

а) *пояснювальні*, напр.: Ліна Іванівна вже зовсім розчулилася, *забувши істину-парадокс: великі полководці також були здебільшого карликами* (Шев.);

б) *умовні*, напр.: Кожного нового, з ким бачився, силкувався уявити цілком, *розпитуючи його і про нього – цікавився його побутом, поглядами, роботою...* (Підм.);

в) *наслідкові*, напр.: Я стояв на сугорбку, *дивлячись на ту дівчину широко розплющеними очима – мене поступово проймав страх* (Шев.);

г) *причинові*, напр.: Незручно було так виїжджати, *не сказавши навіть слова на розвітання: справді, ніби тікає* (Гонч.);

г) *способу дії*, напр.: Тінь була то з правого боку, то з лівого, то забігала наперед, то відставала, *скорочуючись або видовжуючись* – в залежності від того, де стояли поодинокі ліхтарі (Гуц.);

д) значення *мети*, напр.: „Я думала, ти засяєш на всю хату”, – казала, ступаючи босими ногами й *заглядаючи під стільці* – *розшукувала капці* (Мушк.);

е) значення *міри і ступеня та наслідку*, напр.: Навпроти табору він (катер) зробив крутий вираж, *збивши над собою світлий вихор водяної пилуки, аж невелика райдуга зблиснула, заграла в ній* (Гонч.).

Перелічувальні відношення, подібні до тих, які виникають у складних безсполучникових реченнях з однотипними частинами, можуть встановлюватися між двома дієприслівниковими зворотами, напр.: *Навік присвятивши себе морю, ставлячи морську службу понад усе*, боцман і дочку свою Марію ... спрямував по морській лінії (Гонч.); *Ми підемо пісками навмання, Приспавши в серці гадину зневір'я, Одважно дивлячись дочасній смерті в очі* (Л. Укр.). Поєднані безсполучниковим зв'язком дієприслівникові побудови виражають одночасність перелічуваних дій, явищ або часову послідовність їх.

Для вираження значення одночасності використовуються однотипні форми дієприслівників – форми недоконаного виду, а основним засобом зв'язку виступає перелічувальна інтонація, напр.: *Взявши під пахви важкий портфель, блукав перед обідом по вулицях без видимої мети, уникаючи привітань, потребуючи побути самому серед чужих після одноманітних зустрічей на посаді та громадській роботі* (Підм.).

Перелічувані другорядні дії загалом характеризуються значенням одночасності, хоча й часткової, якщо синтаксичні центри зворотів – дієприслівники – виражені формами доконаного і недоконаного виду, напр.: *Обернувся і, втягнувши голову в плечі, люто спотикаючись*, покрокував до шляху; *Вони (татари) уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах...*

(Коцюб.); Дід краєв диню на скибки, і старі їли її повільно, *смакуючи, опустивши погляди...* (Гуц.).

Конструкції, що виражають одночасність другорядних дій, у другій частині можуть містити анафоричні займенники, які обмежують можливість транспозиції дієприслівникових зворотів, напр.: ...Але вона й не чула, аж навшпиньки пнулася, *тягнучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице...* (Гонч.); А потім уже, *придивляючись до кожної з сусідок у довгій, як казарма, палаті, познайомившись з ними*, вона дізналася про драму кожної... (Ів.).

Якщо дієприслівники вжито у формі доконаного виду, реалізується часова послідовність, напр.: *Провалившись кілька разів на тонкому льоду, змокнувши й намерзнувши у цих холодних купелях*, він хотів бути обережним і тим часом зовсім спинився, кожен рух уважаючи за небезпечний (Підм.). На відміну від перелічуваних конструкцій зі значенням одночасності дієприслівникові побудови, які виражають послідовність дій, мають незворотний характер, бо на значення послідовності часто нашаровується причиново-наслідковий відтінок.

Можливі також тричленні побудови, в яких виражаються відношення одночасності і послідовності, якщо поряд із формами доконаного виду вживаються дієприслівники недоконаного виду, напр.: ... *Білу чуприну розтріпавши, сивії брови насупивши, з чорних очей розсипаючи то блискавиці палючії, то градовиння холоднеє*, гналась вона (буря) навісна (Л. Укр.).

Дієприслівник (дієприслівниковий зворот) організовує здебільшого складні речення елементарної структури, поєднуючись з однією предикативною частиною, хоча при дієприслівнику може виступати дві і більше підрядних частин. Дієприслівник здатний утворювати різного типу багатокомпонентні складнопідрядні речення, зокрема конструкції з послідовною підрядністю, одна підрядна частина яких залежить від дієприслівникової частини, а друга – від попередньої щодо неї підрядної частини, напр.: Легко минав квартал по кварталу, *неуважно спиняючись перед вітринами й афішами, щоб показати самому собі, що нікуди не поспішає* (Підм.); Зоя їм (трактористам) все дарує,

все пробачає, розуміючи, **що** бувають такі моменти, **коли** людині просто несила стриматись (Гонч.); Тося мусила піти, *плекаючи надію, **що**, може, й справді похоробрішають, **коли** залишаться самі* (Гуц.).

Можливе приєднання трьох підрядних предикативних частин, перша з яких залежить від дієприслівника, а кожна наступна – від попередньої частини, напр.: *...Дослухавшись, **як** хтось жаліється, **що** нема куди товар вигнати, **бо** немає пасовиська*, (Семен) кидає в громаду: „Кажете: „нема пасовиська”, і не будете його мати!” (Коцюб.).

На місці другої предикативної одиниці може виступати дієприслівниковий зворот, що приєднується до іншого звороту порівняльними сполучниками, або дієприкметниковий (прикметниковий) зворот, від якого безпосередньо залежить предикативна частина, напр.: *...Кури ховались під тинами і сиділи, сумно схиливши голови, **немов** чекаючи, **поки** прокинеться життя у дворі* (Виннич.); *... Воно (повітря) живе дивним своїм життям, *тримаючи в собі тонкі стебельця туману, що виткнулися з землі й заколивались над нею, *тьмаво-любисткові леза **квіток, посаджених** уздовж стежки, **що** веде в сад*** (Гуц.); Карналь сам не знав, що він відчував, *побачивши **Айгюль**, зовсім **не схожу** на ту, **яка** була чотири роки тому* (Загр.).

Дієприслівники можуть організовувати конструкції з однорідною супідрядністю, коли дві підрядні частини одного типу пояснюють безпосередньо дієприслівник. Підрядні частини звичайно приєднуються до дієприслівникової частини за допомогою однакових сполучників, напр.: *Знову рушив через пшеницю, *прислухаючись, **як** шерхотять од його ходи м'які стебла, **як** стикаються м'які колоски з колосками** (Гуц.); *Ночами ... вирушали в свої нічні обходи, *пильнуючи, **щоб** ніякий ворог не забрався на плантації, **щоб** ніхто не порушив спокою мирних осель** (Гонч.).

Повторюваний підрядний сполучник, що приєднує першу підрядну частину, перед другою частиною може опускатися, тоді зв'язок між ними виражається за допомогою сполучників сурядності, напр.: *В її житті все було надто просто: жили у чужому домі, *завжди побоюючись, **що** хазяям стукне в**

голову **і** вони попросять їх виселитись; Я спинився біля того вікна і трохи потупцяв, сподіваючись, **що** знову відчиниться квартира **і** вона (дівчина) до мене обізветься (Шев.). Сурядний зв'язок між однорідними супідрядними реченнями зберігається і в тому випадку, коли поряд із сполучником підрядності вживається сполучник сурядності, напр.: Васильчук бахнув удруге, чуючи, **як** ляпають по болоту його ноги **і** **як** зуби вибивають частий дріб (Шев.); Неділя крутив головою на обидва боки, *почуваючи*, **що** ця розмова стосується і до нього **й що** вона його чимось ображає... (Мушк.).

Подібно до багатокомпонентних конструкцій з однорідною супідрядністю, до дієприслівникової частини може приєднуватися підрядна частина з семантикою присубстантивно-атрибутивних відношень та дієприкметниковий зворот, що характеризує один із залежних компонентів дієприслівникового звороту з такою ж семантикою, напр.: Тож я знову йшов, *переходячи через стежини*, **що** текли від криничок до хат, *зляпані* свіжою водою, *освячені* знаком повних відер... (Шев.);

Конструкції з неоднорідною супідрядністю, утворювані дієприслівником, зустрічаються рідко. У таких реченнях підрядні частини стосуються різних членів дієприслівникового звороту, напр.: А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, *поглядаючи то на товаришів* своїх, **що** сплять навкруг багаття, *то на далекі обриси степу*, **що** йно мріє крізь синю імлу (Коцюб.); Він тільки й чекав, щоб здати в архів своє обдерте мешкання, *почуваючи до нього глуху ворожість за все, що в ньому пережив*, **бо** кімната людини знає найінтимніші її пориви, підглядає її вагання, *вбирає її думки і раз у раз виступає лукавим і гидким свідком минулого...* (Підм.).

Зустрічаються і такі складні речення, в яких із дієприслівниковою частиною поєднується одне або кілька сурядних речень і складнопідрядних, напр.: Опанас вийшов з Богдасиком прогулятися, *гадаючи*, **що** дружина працює, **адже** Марія сиділа за столом, **і** чистий папір лежав перед нею, **а** вона ніяк не могла знайти вірного тону, *першого рядка* (Ів.); Куриленко вже кілька разів демонстративно поглядав на годинник, *натякаючи*, **що** йому треба їхати,

адже живе в місті, але Грек мовби й не помічав того (Мушк.).

Дієприслівники можуть утворювати складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком, напр.: Спочатку спробував вплинути на своє сумління, *ставлячи себе в умови, коли б не писати було соромно: сідав до столу, рішуче виймав аркуш білого паперу, відкривав каламаря й брав у руки перо* (Підм.); Ліна Іванівна дорікнула їй, *сповістивши про голодні часи, коли собаки гризли за голі маслаки і коли з ними ніхто не панькався – їли, що дадуть* (Шев.).

Безсполучниковим зв'язком можуть поєднуватися два дієприслівникові звороти, між якими встановлюються відношення, подібні до тих, що виникають між предикативними одиницями безсполучникового речення з різнотипними або однотипними частинами, напр.: Він зненацька втратив смак до звичного думання, з якого його весь час вибивало життя, *виривали люди й обставини і до якого він послідовно, войовничо поривався завжди й усюди, часто дивуючи своїх співрозмовників або супутників: досить відверто домагаючись, щоб його залишили в спокої*; Студент Карналь робив висновок, що коли із зацікавлення звичайною картярською грою могла виникнути одна з найсуттєвіших математичних теорій, то чи не слід повернути цю теорію знову на ігри, *трактуючи їх не звужено, а в загальному плані, спробувавши засобами математики вивести формулу, можливо, й прогностичного характеру, яка могла б бути застосована на різних рівнях* (Загр.).

Отже, дієприслівник (зворот, утворений ним) виступає організатором складносурядних речень, які реалізують значення зіставлявально-протиставних відношень. Не функціонує він у складносурядних реченнях із єднальним і розділовим значеннями.

Непродуктивними є безсполучникові речення з різнотипними частинами, в яких друга предикативна частина залежить від дієприслівникового звороту, а між ними виражаються різні типи відношень.

Багатокомпонентні речення, в яких із дієприслівником (дієприслівниковим зворотом) поєднуються дві (рідше – три) предикативні одиниці, представлені

конструкціями: 1) з послідовною підрядністю, 2) з однорідною і неоднорідною супідрядністю, 3) з сурядністю і підрядністю, 4) з підрядністю і безсполучниковим зв'язком. Інших різновидів багаточленних побудов не зафіксовано. Найбільшу продуктивність виявляють складнопідрядні багатокomпонентні речення з послідовною підрядністю.

ВИСНОВКИ

Дієприслівники у мові є засобом вираження обставинної детермінації дій, процесів і станів. Їм властиве поєднання семантики активно здійснюваної підметом-суб'єктом дії з обставинними характеристиками основного присудка-предиката чи змісту всього речення.

У сучасній українській мові дієприслівник являє собою граматично відокремлену дієслівну форму з другоряднопредикативною синтаксичною функцією. Відокремлення реалізує дієслівні ознаки дієприслівників і характерні для них семантико-синтаксичні значення.

Речення, що містять дієприслівниковий зворот, з погляду їхньої формальної організації є простими, однак із семантичного погляду вони ускладнені компонентом із другоряднопредикативним значенням, тобто за семантико-синтаксичним принципом аналізу такі структури розглядаються як семантично неелементарні, складні.

Дієприслівник як морфологічна форма повнозначної частини мови наділений специфічними синтаксичними властивостями зовнішнього і внутрішнього синтагматичного зв'язку, які виявляються у закономірностях його сполучуваності з тими чи іншими компонентами в умовах конкретних мовленнєвих реалізацій. Для дієприслівника (вербоїда) характерне збереження усіх семантико-синтаксичних позицій правобічної валентності фінітного дієслова. Внутрішня валентність дієприслівника виявляє особливості внутрішньої формальної організації дієприслівникового звороту. Валентна активність дієприслівника мотивується ступенем його інформативності (автосемантичністю чи синсемантичністю), конкретними комунікативними завданнями та участю дієприслівникового компонента у внутрішньосинтаксичній організації речення.

Дієприслівникові словосполучення, яким властива значеннєва і структурна поліфункціональність, об'єднують у своєму складі усталені моделі валентності:
P₂+Obj; P₂+Adv; P₂+P.d; P₂+Obj₁+Obj₂; P₂+Obj+Adv; P₂+Adv₁+Adv₂;

$P_2+Obj_1+Obj_2+Adv$; $P_2+Obj+Adv_1+Adv_2$; $P_2+Obj_1+Obj_2+Obj_3$; $P_2+Adv_1+Adv_2+Adv_3$. Кожна модель має конкретні реалізації, за нею в мові закріпилося певне лексико-семантичне наповнення з боку детермінованого і детермінуючого членів, на основі яких встановлюються ті або інші семантико-синтаксичні відношення.

Дієприслівники у сучасній мові можуть уживатися як одновалентні чи як полівалентні лексичні одиниці. Серед словосполучень, організованих одновалентними дієприслівниками, найбільшою продуктивністю відзначаються ті, що спеціалізуються на реалізації об'єктних відношень. У моделі P_2+Obj функцію об'єкта другорядної дії виконують іменники (займенники) у непрямих відмінках (знахідний, родовий, давальний, орудний без прийменників; прийменниково-відмінкові форми знахідного з прийменниками *на, в (у), про, за, об*; родового з прийменниками *до, з, в(у), проти*; орудного з прийменниками *з (із), під, за*; місцевого з прийменниками *в (у), на, по*) та інфінітив.

Семантичний діапазон однооб'єктних дієприслівників широкий. Найбільш активними у плані валентності постають дієслівні форми зі значенням конкретної фізичної дії, руху чи переміщення у просторі, мовлення і мислення, зорового і чуттєвого сприйняття, внутрішнього стану особи.

Утворювані дієприслівником звороти з обставинною детермінацією характеризуються локативним, темпоральним, медіативним і каузальним значеннями. Семантичне коло різних видів детермінації формується на базі дієприслівників зі значенням буття, місцезнаходження, руху чи переміщення у просторі, спрямованості, тривалості, конкретної фізичної дії або стану.

Дієприслівникові словосполучення з локативним значенням репрезентовані різними структурами, у яких залежний компонент, що є назвою конкретних предметів або їх сукупності, параметричних характеристик предмета, виражається прийменниково-відмінковими словоформами родового з прийменниками *в (у), до, з (із, зі, зо), з (із)-за, з-під, з (із)-поміж, поміж, серед, біля, коло, навколо, довкола, край, обіч*; орудного з прийменниками *між*

(*поміж*), *під*, *над*, *перед*, *за* або без них; місцевого з прийменниками *в (у)*, *на*, *по*; знахідного з прийменниками *в (у)*, *повз*, *за*, *між* (*поміж*). Обставинний компонент виражається також локативними прислівниками.

Дієприслівникові словосполучення з темпоральним значенням представлені структурами, морфологічними репрезентантами яких є темпоральні прислівники, іменники з часовою семантикою у формах знахідного з прийменниками *з*, *на*; родового з прийменниками *після*.

У дієприслівникових словосполученнях зі значенням способу дії обставинний компонент, який не зумовлений валентністю другорядного предиката, представлений якісно-означальними прислівниками, прислівниками способу дії, стійкими прислівниковими сполученнями; відмінковими і прийменниково-відмінковими словоформами іменників (орудного; знахідного з прийменниками *в (у)*, *через*; місцевого з прийменником *по*), а також сполученням словоформ родового зі знахідним із прийменником *з (із)* – *в (у)*, або родового з родовим та прийменником *від* – *до*.

Дієприслівникові словосполучення, компоненти яких пов'язані між собою каузальними відношеннями, представлені моделями двох типів: *AdvPart* + *з (із, зі)* + *N₂* або *AdvPart* + *від (од)* *N₂*.

У словосполученнях, що реалізують значення „міри простору чи кількості”, залежний від дієприслівника компонент виражається здебільшого прислівниками міри і ступеня, рідше – сполученням числівника та іменника зі значенням неозначеної кількості та іменника у родовому відмінку (із прийменниками *на*, *до* або без них).

Моделі словосполучень із предикатно-детермінуючим дієприслівником являють собою структури з залежними іменниками або прикметниками у формі орудного відмінка.

Серед полівалентних дієприслівників найбільшою частотністю вживання відзначаються двооб'єктні дієприслівники. Словосполучення з опорними двооб'єктними дієприслівниками представлені такими структурами:

*AdvPart+N₄+N₅, AdvPart+N₄₍₂₎+N₃; AdvPart+N₅/N₄+за,на,в(у),об+N₄;
AdvPart+N₄+в(у),від(од)N₂; AdvPart+N₄+на,ноN₆; AdvPart+N₅+відN₂.*

У словосполученнях, організованих об'єктно-адвербіальним дієприслівником, реалізуються одночасно об'єктні та різні обставинні значення (місця, способу дії, рідше – мети, часу, міри і ступеня). Модель валентності *P₂+Obj+Adv* репрезентовано у таких синтаксичних структурах: *AdvPart+N₄₍₂₎+в,наN₆; AdvPart+N₄+з,за,над,нід,передN₅; AdvPart+N₄+в(у),на,нід,заN₄; AdvPart+(з,із)N₅+з(із),з-нід,до,но,нонідN₂; AdvPart+зN₅+в(у),на,ноN₆; AdvPart+N₅+в(у),на,між,нід,крізьN₄; AdvPart+N₃+N₅; AdvPart+N₃+доN₂; AdvPart+N₃+в(у),на,нідN₄.*

Конструкції з двома залежними від вторинного предиката компонентами представлені також моделями: *P₂+Obj₁+Obj₂/Adv, P₂+Obj₁+Adv/Obj₂*, у яких реалізація крайнього компонента залежить від семантики сполучуваних елементів. Морфологічними репрезентантами *Obj₁* виступають знахідний, родовий та орудний відмінки; *Adv / Obj₂* – родовий відмінок з прийменниками з (*із*), *до*, *попереду*, *позаду*, *перед*, *біля*, *мимо*, *між*, *з-за*, а також місцевий відмінок із прийменниками *в (у)*, *на*, *по*; *Obj₂/Adv* – знахідний відмінок із прийменником *на*, родовий з прийменниками *від (од)*, *для*, *до*, *на*, з (*із*).

Словосполучення з двоадвербіальними дієприслівниками реалізують здебільшого локативно-медіативні, власне локативні, темпорально-локативні значення, рідше – власне медіативні, темпорально-медіативні, каузально-локативні значення. Такі словосполучення являють собою синтаксичні структури з залежними від опорного слова двома прислівниками; прислівником та різними прийменниково-відмінковими словоформами іменника (знахідного з прийменниками *в(у)*, *на*, *нід*; місцевого з прийменниками *в(у)*, *на*; родового з прийменниками (*із*)-*поміж*, *з*, *з-за*, *до*, *серед*); двома прийменниково-відмінковими словоформами.

У моделях словосполучень, у яких другорядний предикат відкриває три позиції (*Obj₁+Obj₂+Adv*), опорний компонент поєднується з двома (трьома) відмінковими (знахідний чи родовий, давальний, орудний) і прийменниково-

відмінковими формами іменника чи займенника (знахідного з прийменниками *в, за, на, під, про*; родового з прийменниками *в, до, від, для, з-під, замість, поперед*; орудного з прийменниками *з, за, над, перед*; місцевого з прийменниками *в(у), на, по*) та прислівником. Найпоширенішими є структурні моделі: *AdvPart+N₄₍₂₎+(над,перед)N₅ /в,заN₄ / від,попередN₂ / в,наN₆+Adverb*; *AdvPart+N₅+noN₆/наN₄+ Adverb*; *AdvPart+N₄₍₂₎+N₃+в,на,підN₄/Adverb*.

У моделі *P₂+Obj+Adv₁+Adv₂* функцію об'єкта виражають словоформи знахідного або родового відмінка, а також орудного з прийменниками *з (із), за, перед*; компоненти з адвербіальною семантикою репрезентовано поєднанням прийменниково-відмінкової форми іменника з прислівником або двох прийменниково-відмінкових словоформ знахідного відмінка з прийменниками *в (у), на, під, через*; родового з прийменниками *з (із), до, від (од), для, посеред*; орудного з прийменником *з*; місцевого з прийменниками *в (у), на, по*. Найпродуктивнішими є синтаксичні структури, побудовані за зразком: *AdvPart+N₄₍₂₎+в(у)N₆+Adverb*; *AdvPart+N₄₍₂₎+в(у),під,черезN₄+Adverb*; *AdvPart+N₃/N₅+в(у),наN₄+Adverb*.

Маловживаними є чотирикомпонентні дієприслівникові словосполучення, які реалізують власне об'єктні або обставинні значення.

П'ятикомпонентні синтаксичні побудови із чотирма залежними від другорядного предиката компонентами представлені такими моделями: *P₂+Obj₁+Obj₂+Adv₁+Adv₂*; *P₂+Adv₁+Adv₂+Adv₃+P.d.*; *P₂+Adv₁+Adv₂+Adv₃+Adv₄*.

Моделей з п'ятьма і шістьма залежними елементами не зафіксовано.

Особливості внутрішньої формальної організації дієприслівникового звороту відображають також моделі: *P₂+S₁ (S₂)*, *P₂+S₁ (S₂)+Obj*. Морфологічними репрезентантами суб'єктної синтаксеми, що є складовою частиною напівпредикативного звороту, виступають іменники або займенники (*сам, увесь, кожний*).

Специфіка дієприслівника як вторинної предикатної синтаксеми полягає у позначенні ним другорядної дії, яка супроводить основну дію, виражену дієсловом-присудком. В основі часового зв'язку між двома діями лежить не

стільки видове значення дієприслівника, скільки семантика формальних центрів дієприслівникової і головної частин речення. Завдяки семантичному і частково позиційному чинникам передаються у реченні часові значення передування, наступності чи одночасності другорядної й основної дій.

Семантико-синтаксичні відношення дієприслівника і дієслова-присудка мають імпліцитний характер, їхньому виявленню сприяють різноманітні трансформації дієприслівникового звороту (заміни його відмінковою формою іменника, сполученням дієприкметника з іменником, особовим дієсловом або ж підрядним реченням). Речення, в яких допускається заміна дієприслівникової конструкції підрядним реченням з відповідними сполучниками, характеризуються семантичною поліструктурністю.

Логічні запитання, які ставляться від (до) дієприслівника, не розкривають обставини дії присудка, а додатково виявляють часову підпорядкованість, обставинний зв'язок (комплекс смислових зв'язків) між основною і другорядною діями. Більшість дієприслівників сучасної української мови характеризується багатозначністю, що пояснюється відсутністю експліцитно вираженого відношення дієприслівника до головного присудка. Між первинною і вторинною предикаціями простого неелементарного речення встановлюються відношення мотиваційної, атрибутивної предикації, супровідної та обставинної характеристики, а також відношення рівноправної та „фонові” предикації (у випадку, коли обставинний компонент виражений дієприслівниками недоконаного виду). Межі між різними типами відношень нечіткі, оскільки функціональне значення дієприслівників зумовлюється різними чинниками, найголовнішим з яких є семантика основного і другорядного предикатів.

Дієприслівник зберігає здатність дієслівного слова розширювати структурний мінімум організованої ним складної конструкції шляхом приєднання однієї чи кількох предикативних частин, унаслідок чого формуються складнопідрядні речення різних типів, а також складносурядні,

безсполучникові, багатокomпонентні складнопідрядні речення та конструкції з різними видами і засобами зв'язку.

У складнопідрядних реченнях продуктивними виступають фразово об'єктні дієприслівники – головні компоненти для структурно обов'язкової залежної частини з семантикою з'ясування. Функціональна своєрідність таких речень виявляється в тому, що підрядна предикативна частина, яка виступає у ролі прямих об'єктів другорядної дії, уточнює дієприслівникове опорне слово через з'ясування його обставинної характеристики.

Опорним словом для структурно обов'язкових підрядних частин з атрибутивною семантикою та підрядних займенниково-співвідносних виступають відповідно іменники та займенники, які входять до складу дієприслівникової конструкції як валентно зумовлені дієприслівником. Серед складнопідрядних речень із підрядними займенниково-співвідносними, які підпорядковуються дієприслівниковому звороту, продуктивними є речення з якісно-кількісним значенням, менш уживані – речення з обставинно-просторовим та предметно-ототожненим значенням.

У складнопідрядних реченнях з обставинною семантикою загалом дієприслівникова конструкція виступає головним компонентом для підрядних речень мети, причини, рідше – допусту і порівняння. Непродуктивними є синтаксичні структури, в яких залежні від дієприслівника підрядні частини виявляють семантику часу. Не функціонує дієприслівник у складнопідрядних реченнях із підрядними умови та наслідку. Залежні предикативні частини завжди постпозитивні, приєднуються до дієприслівникового звороту за допомогою семантичних сполучників, які реалізують закріплені за ними семантико-синтаксичні відношення.

Маловживаними є синтаксичні структури, в яких із семантикою дієприслівникового звороту співвідносяться предикативні частини, що приєднуються сурядним зв'язком, виражаючи значення зіставно-протиставних відношень, або безсполучниковим зв'язком, коли реалізуються відношення з'ясувально-об'єктні, пояснювальні, умовні, наслідкові, причинові, а також

мети, способу дії, міри і ступеня. Виконуючи функцію слів автора, дієприслівник здатний організовувати конструкції з прямою мовою.

Приєднуючи дві (і більше) предикативні частини, дієприслівник (дієприслівниковий зворот), формує складні синтаксичні конструкції з послідовною підрядністю, з однорідною і неоднорідною супідрядністю, із сурядністю і підрядністю. Найбільшу продуктивність виявляють складнопідрядні багатокomпонентні речення з послідовною підрядністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. Виннич. – Винниченко В. „Уміркований” та „щирий”: Повісті та оповідання. – К.: Молодь, 1992. – 416 с.
2. Гонч. – Гончар О. Т. Твори: В 7 т.– К.: Дніпро, 1987. – Т. 1. – С. 26–49, 480–544; Т. 3. – С. 273–556.
3. Гуц. – Гуцало Є. П. Твори: В 5 т. – Т. 1: Оповідання, новели. – К.: Дніпро, 1996. – 454 с.
4. Загр. – Загребельний П. Твори: В 2 т. – Т. 1: Розгін. – К.: Дніпро, 1984. – 548 с.
5. Ів. – Іваненко О. Марія: Роман. – К.: Дніпро, 1977. – 578 с.
6. Кост. – Костенко Л. В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
7. Коцюб. – Коцюбинський М. Хвала життю. – К.: Дніпро, 1964. – 279 с.
8. Лепк. – Лепкий Б. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поетичні твори. Прозові твори. Мемуари. – К.: Наук. думка. – 845 с.
9. Л. Укр. – Леся Українка. Зібрання творів: В 12 т. – Т. 1: Поезії. – К.: Наук. думка, 1975. – 447 с.
10. Лук. – Луків М. Ріка: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1973. – 63 с.
11. Мушк. – Мушкетик Ю. М. Позиція: Роман. – К.: Дніпро, 1982. – 325 с.
12. Олесь. – Олесь О. Твори: В 2 т. – Т. 1: Поезії. – К.: Дніпро, 1990. – 959 с.
13. Павл. – Павличко Д. В. Твори: В 3 т. – Т. 2: Поезії. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.
14. Підм. – Підмогильний В. Місто : Роман, оповідання. – К.: Молодь, 1989. – 448 с.
15. Тич. – Тичина П. Г. Сонячні кларнети: Поезії. – К.: Дніпро, 1990. – 399 с.
16. Фр. – Франко І. Зібрання творів: В 50 т. – Т. 1: Поезія. – К.: Наук. думка, 1976. – 502 с.

17. Шевч. – Шевченко Т. Кобзар. – К.: Держ. вид-во худ. літер., 1961. – 607 с.
18. Шев. – Шевчук В. О. Долина джерел: Оповідання. – К.: Рад. письменник, 1981. – 240 с.
19. Шев. – Шевчук В. О. Крик півня на світанку: Повісті. – К.: Молодь, 1979. – 240 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Б. А. О понятии семантической избирательности слов // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 5–15.
2. Абрамов Б. А. Синтаксические потенции глаголов (в сопоставлении с другими частями речи) // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1966. – № 3. – С. 34–44.
3. Адмони В. Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы // Вопр. языкознания. – 1958. – № 1. – С. 111–116.
4. Адмони В. Г. Типология предложения // Исследования по общей теории грамматики. – М.: Наука, 1968. – С. 243–255.
5. Акимова Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1990. – 166 с.
6. Акимова Г. Н. Новые явления в синтаксическом строе современного русского языка: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 130 с.
7. Акимова Т. Г., Козинцева Н. А. К определению значения зависимого таксиса в русском языке (на материале конструкций с деепричастием) // Функциональные аспекты грамматики русского языка: Учен. зап. Тартуского гос. ун-та. 1985. Вып. 719. – Тарту, 1985. – С. 44–61.
8. Алисова Т. Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений // Вопр. языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91–98.
9. Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса итальянского языка (Семантическая и грамматическая структура простого предложения). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 293 с.
10. Андерш Й. Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 11–18.
11. Апресян Т. А., Апресян Ю. Д. Об изучении смысловых связей слов // Иностр. яз. в шк. – 1970. – № 2. – С. 32–43.

12. Апресян Ю. Д. О сильном и слабом управлении // Вопр. языкознания. – 1964. – № 3. – С. 32–49.
13. Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значения // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 110.
14. Арбатский Д. И. О лексическом значении деепричастий // Вопр. языкознания. – 1980. – № 4. – С. 108–118.
15. Арват Н. М. До питання про семантичну типологію простого речення (на матеріалі східнослов'янських мов) // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24–31.
16. Арват Н. М. Про асиметрію простого речення // Мовознавство. – 1978. – № 2. – С. 37–43.
17. Арват Н. М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 38–45.
18. Арват Н. М. Про лексичне наповнення структурних схем простого речення // Мовознавство. – 1973. – № 4. – С. 42–49.
19. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – 159 с.
20. Арутюнова Н. Д. Вариации на тему предложения // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 38–48.
21. Арутюнова Н. Д. О синтаксической сочетаемости слов в испанском языке // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1962. – № 2. – С. 31–40.
22. Атаян Э. Р. Предмет и основные понятия структурального синтаксиса. – Ереван: Митк, 1968. – 279 с.
23. Бабайцева В. В. Гибридные слова в системе частей речи современного русского языка // Рус. яз. в шк. – 1971. – № 3. – С. 81–84.
24. Бабайцева В. В. Зона синкретизма в системе частей речи современного русского языка // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1983. – № 5. – С. 35–44.

25. Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация: В 3-х частях. – М.: Просвещение, 1981. – Ч. III. – 271 с.
26. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж, 1967. – 391 с.
27. Бабайцева В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979. – 269 с.
28. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка. – М.: Изд-ий дом «Дрофа», 2000. – 640 с.
29. Баландіна Н. Ф. Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 60–66.
30. Бархударов Л. С. О некоторых проблемах трансформационной грамматики // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1965. – № 3. – С. 3–10.
31. Баудер А. Я. Части речи – структурно-семантические классы слов в современном русском языке. – Таллинн: Валгус, 1982. – 184 с.
32. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
33. Белова В. С. Деепричастные обороты и параллельные им конструкции в русском языке // Рус. яз. в нац. шк. – 1963. – № 3. – С. 3–12.
34. Белова В. С. О выражении обстоятельственного значения цели в предложении с деепричастным оборотом // Рус. яз. в шк. – 1958. – № 2. – С. 29–31.
35. Белова В. С. О значении и параллельном употреблении сравнительных деепричастных оборотов и глагольных оборотов // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1961. – № 2. – С. 147–153.
36. Белошапкова В. А. и др. Современный русский язык: Учебник для студ. филол. спец. ун-тов. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
37. Белошапкова В. А. Минимальные структурные схемы русского предложения // Рус. яз. за рубежом. – 1978. – № 5. – С. 55–60.

38. Белошапкова В. А. Расширенные структурные схемы простого предложения // Рус. яз. за рубежом. – 1979. – № 5. – С. 5–9.
39. Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке (Некоторые вопросы теории). – М.: Просвещение, 1967. – 160 с.
40. Белошапкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
41. Білецький А. О. Синтаксема – інваріант синтаксичної системи // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 13–20.
42. Бовтрук Н. Й. Дієприслівникові конструкції в сучасній українській мові: Дис... канд. філол. наук. – К.: КДПІ імені М. Горького, 1955. – 210 с.
43. Бовтрук Н. Й. До питання про значення й синтаксичну функцію дієприслівників і дієприслівникових зворотів у сучасній українській мові // Наук. зап. Київ. пед. ін-ту. – К.: КДПІ, 1957. – Т. 24. – С. 69–90.
44. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1977. – 204 с.
45. Богданов П. Д. Обособленные члены предложения в современном русском языке. – Орджоникидзе: Изд-во Северо-Осетинс. ГУ, 1977. – 227 с.
46. Богуславский И. М. О семантическом описании русских деепричастий: неопределенность или многозначность? // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. – Т. 36. – № 3. – 1977. – С. 270–281.
47. Богуславский И. М. Сфера действия лексических единиц. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.
48. Болдырева М. П. О сочетаемости, дистрибуции, валентности в синтаксисе // Вопросы романо-германской филологии: Учен. зап. / Моск. пед. ин-т иност. яз. им. М.Тореза. – 1970. – Т. 55. – С. 12–23.
49. Бондарко А. В., Буланін Л. Л. Русский глагол: Пособие для студентов и учителей. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.

50. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики. – Л.: Наука, 1987. – 348 с.
51. Бондарко А. В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
52. Будагов Р. А. К теории синтаксических отношений // Вопр. языкознания. – 1973. – № 1. – С. 3–15.
53. Будько М. В. Проблема простого усложненного предложения у вітчизняному мовознавстві // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 63–68.
54. Будько М. В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – К., 1992. – 16 с.
55. Буланин Л. Л. К вопросу о деепричастиях страдательного залога в современном русском языке // Вопросы грамматики русского языка. – Л.: ЛГПИ, 1971. – С. 23–25.
56. Буланин Л. Л. Структура русского глагола как части речи и его грамматические категории // Спорные вопросы русского языкознания. Теория и практика. – Л.: ЛГУ, 1983. – С. 94–111.
57. Буланин Л. Л. Трудные вопросы морфологии: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1976. – 207 с.
58. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка. – 2-е изд. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2000. – 502 с.
59. Вавилов В. А. Литературно-стилистические нормы образования и употребления деепричастий в современном русском языке // Рус. яз. в шк. – 1970. – № 6. – С. 39–45.
60. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1978. – 439 с.
61. Валимова Г. В. О соотношении семантической и формальной структуры предложения // Семантическая структура предложения. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1978. – С. 20–29.
62. Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1967. – 331 с.

63. Васева-Кадынкова И. Деепричастия совершенного вида с перфектным значением // Рус. яз. в шк. – 1961. – № 6. – С. 20–24.
64. Васева-Кадынкова И. Деепричастные конструкции с уступительным обстоятельственным значением // Рус. яз. в шк. – 1967. – № 6. – С. 83–85.
65. Васева-Кадынкова И. Именительный падеж в обособленной деепричастной конструкции // Рус. яз. в шк. – 1965. – № 4. – С. 70–72.
66. Васильев Л. М. Семантические модели предложения // Исследования по семантике. – Уфа: Башк. ун-т, 1976. – С. 125–128.
67. Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике: Изб. труды. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
68. Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения // Вопр. языкознания. – 1954. – № 1. – С. 3–29.
69. Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 205–212.
70. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высш. шк., 1972. – 614 с.
71. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
72. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
73. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
74. Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
75. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.

76. Власенко М. М. Предложения с обособленными деепричастными конструкциями в современном русском языке // Учен. зап. Иркутского пед. ин-та. – Иркутск, 1958. – Т. 14. – С. 92–131.
77. Власов А. К. Деепричастный оборот, не отнесенный к подлежащему // Рус. яз. в шк. – 1958. – № 1. – С. 35–38.
78. Всеволодова М. В. Синтаксические функции именных групп в структуре простого предложения // Рус. яз. за рубежом. – 1969. – № 3–4. – С. 73–79.
79. Газизова Ф. Ф. Синтагматика частей речи: Учебн. пособ. – Уфа: Башкир. ГУ, 1984. – 85 с.
80. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. 1972: Сб. ст. – М.: Наука, 1973. – С. 367–395.
81. Гак В. Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур) // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 77–85.
82. Гак В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка // Проблемы функциональной грамматики. – М.: Наука, 1985. – С. 5–15.
83. Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык: Учебник для филол. фак. ун-тов. Ч. 1–2. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962–1964. – Ч. 1. – 344 с., Ч. 2. – 638 с.
84. Гандзюк О. Дієприслівники у темпоральній семантико-синтаксичній позиції // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Чернівці: ЧДУ, 1997. – С. 102.
85. Гандзюк О. Дієприслівники як вторинні предикатні синтаксеми // Збірник наукових праць. Вісник Полтавського ДПУ ім. В.Г. Короленка. – Вип. 5 (19). – Полтава, 2001. – С. 49–55.
86. Гандзюк С. П. Дієслівна валентність та іменний присудок // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 62–65.

87. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык: Учебник для фак. рус. яз. и литер. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1973. – Ч. 2. – 350 с.
88. Глотова О. В. Нейтралізація синкретизму у дієприслівникових зворотах із значенням причини і мети // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. – Харків: Вид-во ХДПІ, 1992. – Вип. 2. – С. 100–103.
89. Гонтар Т. Ф. До проблеми валентності мовних одиниць // Мовознавство. – 1995. – № 2–3. – С. 17–21.
90. Грабовская С. В. Семантико-синтаксическая структура сложноподчиненного предложения с придаточным изъяснительными в современном украинском языке: Автореф. дисс...канд. филол. наук. – К.: КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1987. – 19 с.
91. Грабье В. О полупредикативной конструкции и второстепенной предикации // Языкознание в Чехословакии 1956–1974. – М.: Прогресс, 1978. – С. 232–254.
92. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
93. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 14–16.
94. Грищенко А. Форма в синтаксисі // Зб. наук. праць Полтавського держ. педаг. ун-ту імені В.Г. Короленка. – Вип. 4 (18). Серія філологічна. – Полтава, 2001. – С. 3–16.
95. Гулыга Е. В. Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1967. – № 2. – С. 62–72.
96. Гуркова И. В. Средства связи в деепричастном обороте // Морфология глагола и структура предложения: Сб. науч. тр. – Новосибирск: АН СССР, 1990. – С. 3–11.

97. Данеш Ф., Гаузенблас К. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. – М.: Наука, 1974. – С. 90–97.
98. Дебрени М. Изъяснительные конструкции и их семантические роли в сложном предложении // Синтаксические структуры: Системный анализ. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1984. – С. 131–137.
99. Дерибас Л. А. Видовременные значения деепричастий в современном русском языке // Рус. яз. в shk. – 1954. – № 5. – С. 1–7.
100. Дерибас Л. А. Деепричастные конструкции в роли обстоятельства // Рус. яз. в shk. – 1953. – № 4. – С. 41–49.
101. Дерибас Л. А. О замене деепричастных оборотов синонимичными конструкциями // Рус. яз. в shk. – 1962. – № 5. – С. 18–22.
102. Дієприслівник // Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 207–211.
103. Дмитриева Л. К. Деепричастия и обособление обстоятельств // Функциональный анализ грамматических единиц: Сб. науч. тр. – Л.: ЛГПИ, 1980. – С. 118–137.
104. Дмитриева Л. К. Осложнение предложения (Функции однородности, обособления, водности и обращения) // Функциональный анализ грамматических категорий. – Л.: Изд-во ЛГПИ, 1973. – С. 172–180.
105. Дмитриева Л. К. Осложненное предложение в его сближении со сложным на шкале переходности // Сложное предложение в системе других синтаксических категорий. – Л.: ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1984. – С. 30–37.
106. Долгов Ю. С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке // Рус. языкознание. – 1990. – Вып. 21. – С. 44–49.
107. Дорофеева Т. М. Синтаксическая сочетаемость русского глагола. – М.: Рус. язык, 1986. – 105 с.

108. Дорошенко С. І. До питання про граматичний статус дієприслівника // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. – Харків: Вид-во ХДПІ, 1992. – Вип. 2. – С. 13–17.
109. Дудик П. С. Просте ускладнене речення: Навч. посібник. – Вінниця, 2002. – С. 74–181.
110. Ерхов В. Н. Вторичная предикативность // Содержательные аспекты предложения и текста: Межвуз. темат. сб. – Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1983. – С. 53–61.
111. Ерхов В. Н. Предикация и предикативность в тексте (К вопросу о полипредикативности) // Предикативность и полипредикативность: Межвуз. сб. науч. тр. – Челябинск: Изд-во ЧГПИ, 1987. – С. 35–41.
112. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НОК ВО, 1990. – 132 с.
113. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К.: НОК ВО, 1990. – 64 с.
114. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. – Донецьк: Вид-во Дон. ДУ, 1996. – 437 с.
115. Загнітко А. П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс: Навч. посібник/ Інститут змісту і методів навчання, Донецький держ. ун-т. – К., 1996. – Ч. 1. – 201 с. – Ч. 2. – 240 с.
116. Зандау Г., Зоммерфельдт К.-Е. Семантические условия реализации валентности // Иностр. яз. в шк. – 1978. – № 2. – С. 21–26.
117. Засорина Л. Н., Берков В. П. Понятие валентности в языке // Вест. Ленингр. ун-та. – 1961. – Вып. 2. – № 8. – С. 133–139.
118. Засухина Т. П. Пространственные значения предлогов, приставок и падежей в современном русском языке // Исследования по семантике. – Уфа: Башк. ун-т, 1976. – С. 103–111.
119. Звегинцев В. А. Семасиология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 322с.

120. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
121. Золотова Г. А. К понятию управления // Рус. яз. за рубежом. – 1971. – № 2. – С. 58–62.
122. Золотова Г. А. Монопредикативность и полипредикативность в русском синтаксисе // Вопр. языкознания. – 1995. – № 2. – С. 99–109.
123. Золотова Г. А. О структуре простого предложения в русском языке // Вопр. языкознания. – 1967. – № 6. – С. 91–101.
124. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
125. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
126. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення. – К.; Одеса: Вища шк., 1981. – 143 с.
127. Іваницька Н. Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97–103.
128. Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязанности в синтаксисе // Вопр. языкознания. – 1965. – № 5. – С. 84–94.
129. Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку: Учение о частях речи. – М.: Учпедгиз, 1952. – 272 с.
130. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
131. Історія української мови. Синтаксис. – К.: Наук. думка, 1983. – 508 с.
132. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 127 с.
133. Каншин У. А. Причастные и деепричастные конструкции в роли членов предложения // Рус. яз. в шк. – 1956. – № 2. – С. 31–35.
134. Камынина А. А. О полупредикативных конструкциях в простом предложении. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 52 с.

135. Камынина А. А. О синтаксической связи деепричастий в современном русском языке // Проблемы учебника русского языка как иностранного. Синтаксис. – М.: Рус. язык, 1980. – С. 296–305.
136. Камынина А. А. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения: Осложнение простого предложения с полупредикативными членами. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 102 с.
137. Каранська М. Сполучники що, щоб і граматичні конструкції з ними у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 136 с.
138. Касаткин Л. Л., Клобуков Е. В., Лекант П. А. Краткий справочник по современному русскому языку. – М.: Высшая шк., 1991. – 384 с.
139. Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20–32.
140. Коваленко Ю. В. Основные типы сочетаемости речевых единиц в современном русском языке // Сочетаемость языковых единиц: Сб. ст. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1968. – С. 71–81.
141. Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // Семантика переходности. – Л.: ЛГПИ, 1977. – С. 5–16.
142. Коломієць Л. І. Синтаксичне функціонування дієприслівників і дієприслівникових конструкцій в українських поезіях Т.Г. Шевченка // Праці Одес. держ ун-ту ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1962. – Вип. 15. – Т. 152. – С. 33–43.
143. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметрической структуры. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 164 с.
144. Колшанский Г. В. Грамматическая функция обособленных членов предложения // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1962. – № 1 (17). – С. 31–41.
145. Кормилицына М. А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1988. – 150 с.

146. Король Т. В. Валентность как лингвистическое понятие. – Рига: Изд-во Латвийск. гос. ун-та, 1972. – 28 с.
147. Коротаева Э. И. Из наблюдений над деепричастным оборотом // Проблемы истории и диалектологии славянских языков. – М.: Наука, 1971. – С. 153–160.
148. Корчажкина О. М. Типология синтаксической связи между глаголом и деепричастием // Рус. яз. в шк. – 2000. – № 6. – С. 68–72.
149. Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость (к формализации в языкознании). – Л.: Наука, 1975. – 164 с.
150. Кочерган М. П. К вопросу о разграничении терминов сочетаемость, дистрибуция, валентность // Лингвистика: взаимодействие концепций и парадигматика: Матер. межвуз. науч.-теорет. конфер. – Харьков: ХИМЭСХ, 1991. – С. 194–196.
151. Кочерган М. П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – К.: Вища шк., 1980. – 183 с.
152. Коць Л. М. Граматичний та семантичний центри синтаксичної конструкції // Проблеми синтаксису. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1963. – С. 41–47.
153. Коць Л. М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 161 с.
154. Коць Л. М. До питання про роль дієприслівника в реченні // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 108–120.
155. Коць Л. М. Залежні від дієприслівника синтаксичні конструкції // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 115–125.
156. Коць Л. М. Способи зв'язку дієприслівникової синтаксичної одиниці з головною для неї дієслівною частиною речення // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 3. – С. 95–105.

157. Кротеви́ч Е. В. Обособление второстепенных членов предложения в современном русском языке. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1941. – 72 с.
158. Кротеви́ч Е. В. Обособленные синтагмы // Вопросы славянского языкознания. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1948. – Кн. 1. – Т. VII. – С. 43–44.
159. Кротеви́ч Е. В. Синтаксические отношения между членами словосочетания и членами предложения. – Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1950. – 82 с.
160. Крылова О. А., Максимов Л. Ю., Ширяев Е. Н. Современный русский язык: Теоретический курс. Ч. IV. Синтаксис. Пунктуация. – М.: Высш. шк., 1997. – 256 с.
161. Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Типы сложноподчиненных предложений с придаточной частью, относящейся к одному слову или словосочетанию главной части // Вопр. языкознания. – 1960. – № 1. – С. 12–21.
162. Кузьмич (Гандзюк) О. М. Дієприслівник як синтаксичний і морфологічний прислівник // Теоретичні проблеми граматики: Тематичний зб. наук. праць. – Донецьк: ДПУ, 1995. – С. 73–80.
163. Кузьмич О. М. Віддієслівні утворення в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Луцьк, 1996. – 16 с.
164. Кузьмич О. М. Дієприслівник у семантико-синтаксичній структурі речення // Семантика мови і тексту: Матеріали V Міжн. наук. конф. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 2. – С. 107.
165. Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 17 с.
166. Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – 191 с.

167. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – Т. II. Синтаксис. – К.: Рад. шк., 1951. – 408 с.
168. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Ч. 2. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1964. – С. 125–130.
169. Лекант П. А. и др. Современный русский литературный язык: Учеб. для филол. спец. пед. ин-тов. – М.: Высш. шк., 1988. – 415 с.
170. Лекант П. А. Предикативная структура предложения // Средства выражения предикативных значений предложения: Межвуз. сб. науч. тр. – М.: Высш. шк., 1983. – С. 3–11.
171. Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. – М.: Высш. шк., 1986. – 176 с.
172. Леонова М. В. Вивчення частин мови в курсі сучасної української літературної мови: Навч.-метод. посіб. для студ.-заочників філол. фак. ун-тів. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1961. – 52 с.
173. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Вища шк., 1983. – 264 с.
174. Лингвистический энциклопедический словарь (Гл. ред. В. Н. Ярцева). – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
175. Ломтев Т. П. Природа синтаксических явлений // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 30–31.
176. Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке / Под ред. Н. Д. Арутюновой. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 198 с.
177. Ломтев Т. П. Основы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166 с.
178. Лутак Т. І. Вторинна предикація як засіб конденсації інформативного обсягу речення // Мовознавство. – 1986. – № 4. – С. 65–67.
179. Лыкова Т. В. Взаимосвязь деепричастия и основного глагола в структуре предложения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ростов н/Д: Ростов. ГПИ, 1975. – 21 с.

180. Лыкова Т. В. Деепричастные конструкции в функции обстоятельств способа действия // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов н/Д, 1978. – С. 90–98.
181. Лыкова Т. В. К вопросу о функциональной значимости деепричастия в структуре предложения // Структура глагола и его функции. – Ростов н/Д: Рост. пед. ин-т, 1974. – С. 89–100.
182. Лыкова Т. В. О связях деепричастия в структуре предложения // Структура предложения и абзац. – Ростов н/Д: Рост. пед. ин-т, 1974. – С. 51–59.
183. Маловицкий Л. Я. Переходность как отражение исторических изменений в языке // Семантика переходности: Сб. науч. тр. – Л.: ЛГИП, 1977. – С. 17–23.
184. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998. – 206 с.
185. Матезиус В. Язык и стиль // Пражский лингвистический кружок. – М.: Наука, 1967. – С. 444–523.
186. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
187. Меньшиков И. И. Модель предложения и его парадигма: Учебн. пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 80 с.
188. Мещанинов И. И. Деепричастие // Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – С. 313–326.
189. Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. – М.: Высш. шк., 1974. – 202 с.
190. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке: Учеб. пособие. – Бельцы, 1971. – 199 с.
191. Милославский И. Г. Современный русский язык: теоретический курс: Учебник / Под ред. В. В. Иванова. – М.: Рус. яз., 1989. – 262 с.
192. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1981. – 254 с.

193. Моисеев А. И. Словосочетания с зависимым инфинитивом в современном русском литературном языке // Вопросы грамматического строя и словарного состава языка: Учен. зап. – Л.: Ленингр. ун-т, 1952. – Т. 156. – Вып. 15. – С. 115–138.
194. Москальская О. И. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе // Вопр. языкознания. – 1973. – № 6. – С. 33–43.
195. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высш. шк., 1981. – 175 с.
196. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы // Вопр. языкознания. – 1964. – № 3. – С. 50–62.
197. Мухин А. М. Валентность и сочетаемость глаголов // Вопр. языкознания. – 1987. – № 6. – С. 52–64.
198. Мухин А. М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица // Вопр. языкознания. – 1961. – № 3. – С. 53–65.
199. Мухин А. М. Структура предложений и их модели. – Л.: Наука, 1968. – 230 с.
200. Навалихин Н. А. Системные отношения в категории полупредикативности // Синтаксические структуры русского языка: Строение, содержание и функции. – Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 1988. – С. 67–77.
201. Олійник Г. П. Про структурні особливості речень з відокремленими конструкціями // Мовознавство. – 1977. – № 1. – С. 21–24.
202. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
203. Плющ М. Я. Дієприслівник і дієприслівникова конструкція в структурі речення // Лексична і граматична деривація в українській мові: Зб. наук. праць КПП ім. О.М. Горького. – К.: Вид-во КДПІ, 1983. – С. 90–97.
204. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Наук. думка, 1986. – 175 с.

205. Плющ М. Я., Шевченко Л. Л. Синтаксична організація дієприслівникової конструкції в сучасній українській літературній мові // Українське мовознавство: Республ. міжвідомч. наук. зб. – К.: Вища шк., 1984. – С. 70–76.
206. Покусаенко В. К. Переходные конструкции в области сложного и простого предложения. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 141с.
207. Полковникова С. А. О некоторых частных значениях постпозитивных деепричастий совершенного вида // Проблемы общего и русского языкознания: Сб. трудов. – М.: Изд-во МГПИ им. В.И. Ленина, 1978. – С. 50–61.
208. Попов А. С. Соотношение деепричастия и предикатива как особого второстепенного члена предложения в современном русском языке // Краткие очерки по русскому языку: Учен. зап. Курского пед. ин-та. – 1966. – Т. XXV. – С. 20–27.
209. Попов А. С. Три сектора в структуре простого предложения (предикативный, полупредикативный и непередикативный) // Синтаксические связи в русском языке. – Владивосток: Дальневост. гос. ун-т, 1974. – С. 65–82.
210. Поспелов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы // Вопр. языкознания. – 1959. – № 2. – С. 19–27.
211. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
212. Почепцов Р. Р. Про семантичні плани речення // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 44–46.
213. Прияткина А. Ф. Русский язык. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
214. Прияткина А. Ф. Формальные средства двух синтаксических уровней // Функциональный анализ единиц морфолого-синтаксического уровня: Сб. науч. тр. – Иркутск: Иркутск. ГУ им. А.А. Жданова, 1980. – С. 3–17.

215. Распопов И. П. К вопросу об обособлении // Рус. яз. в шк. – 1967. – № 4. – С. 102–107.
216. Распопов И. П., Ломов А. М. Основы русской грамматики: Морфология и синтаксис. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 351 с.
217. Распопов И. П. Очерки по теории синтаксиса. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. – 220 с.
218. Распопов И. П. Спорные вопросы синтаксиса. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1981. – 127 с.
219. Розенталь Д. Э. и др. Современный русский язык. – М.: Высш. шк., 1987. – 480 с.
220. Руднев А. Г. Обособленные члены предложения. Функции и способы их грамматического выражения в современном русском литературном языке. – Л.: Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена, 1947. – 91 с.
221. Руднев А. Г. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Учпедгиз, 1959. – 198 с.
222. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1963. – 364 с.
223. Ружичка Р. Семантические и синтаксические свойства видового противопоставления деепричастных форм // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М.: Наука, 1983. – С. 80–84.
224. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
225. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. 1 – 783 с. – Т. 2. – 709 с.
226. Рябова А. И. Перифрастические деепричастные конструкции // Системный анализ значимых единиц русского языка: Синтаксические структуры. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1984. – С. 56–63.

227. Савина В. М. О соотношении во времени деепричастия и глагольного сказуемого в одном типе осложненных предложений // Вестник Ереванского ун-та. Общественные науки. – 1976. – № 2 (29). – С. 211–215.
228. Савина В. М. О соотношении деепричастного и глагольного действий в осложненных предложениях // Рус. яз. в shk. – 1974. – № 5. – С. 77–88.
229. Сазонова Н. М. К вопросу о теории предложения. – К.: Вища shk., 1974. – 86 с.
230. Сазонова Н. М. Предикативные структуры в современном английском языке. – К.: Рад. shk., 1969. – 143 с.
231. Сасинович Е. С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К.: Рад. shk., 1963. – 107 с.
232. Сасинович Е. С. Дієприслівники в сучасній українській мові // Укр. мова в shk. – 1958. – № 4. – С. 13–21.
233. Сигеда П. Т., Сердюк М. Г. Морфологічна парадигматика і дієслівна парадигма у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 23–27.
234. Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высш. shk., 1980. – 143 с.
235. Сиротинина О. Б. Явления языка или факт пунктуации? // Синтаксис русского предложения. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – С. 45–56.
236. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища shk., 1994. – 670 с.
237. Слинько І. І. Сполучникові конструкції у відокремлених зворотах // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 61–65.
238. Слободинська Т. Яку ж дію називає дієприслівник? // Укр. мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 1. – С. 88–93.

239. Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения. – М.: Просвещение, 1979. – 236 с.
240. Современный русский язык. Морфология (Курс лекций): Учебн. пособие / Под ред. В. В. Виноградова. – М.: Изд-во МГУ, 1952. – 519 с.
241. Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1981. – 560 с.
242. Современный русский язык: Учебник. В 3-х ч. – Ч. 2. Словообразование. Морфология. / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – М.: Просвещение, 1987. – 256 с.
243. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення. – К.: НАН України, 1997. – 216 с.
244. Степанова М. Д. О «внешней» и «внутренней» валентности слова // Иностр. яз. в шк. – 1967. – № 3. – С. 13–19.
245. Степанова М. Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике // Иностр. яз. в шк. – 1973. – № 6. – С. 12–22.
246. Степанова М. Д. Теория валентности и валентностный анализ. – М.: Изд-во МГПИИЯ, 1973. – 110 с.
247. Страхова В. Валентность в структуре сложноподчиненного предложения: Автореф. ... канд. филол. наук. – М.: МГПИ иностр. языков. – 28 с.
248. Супрун А. В. Грамматика и семантика простого предложения. – М.: Наука, 1977. – 260 с.
249. Супрун А. Е. Части речи в русском языке. – М.: Просвещение, 1971. – 135 с.
250. Сучасна українська мова: Морфологія / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
251. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.

252. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
253. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М. Я. Плющ. – К.: Вища шк., 1994. – 414 с.
254. Трофимов В. А. Современный русский литературный язык: Морфология. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – 283 с.
255. Уздинская Е. Н. Об использовании понятия валентности в синтаксисе // Актуальные проблемы предложения и словосочетания. – Ульяновск: Ульяновск. пед. ин-т, 1980. – С. 10–13.
256. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.
257. Филичева Н. И. О словосочетаниях в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1969. – 205 с.
258. Хегай В. М., Шмелева Т. В. Предикативность и пропозитивность в простом и сложном предложении // Синтаксис сложного предложения: Межвуз. темат. сб. – Калинин: КГУ, 1978. – С. 114–128.
259. Черемисина М. И. Моносубъектная конструкция. Понятие и типология // Полипредикативные конструкции и их морфологическая база. – Новосибирск: Наука, СО, 1980. – С. 11–12.
260. Черемисина М. И. Об изъяснительных конструкциях с факультативным управляемым местоимением то // Функциональный анализ синтаксических структур. – Иркутск: Иркутск. гос. ун-т, 1982. – С. 3–22.
261. Черемисина М. И. О синтаксических субстанциях // Структурно-функциональный анализ языковых единиц. – Иркутск: Иркут. гос. ун-т, 1985. – С. 3–15.
262. Черемисина М. И. Синтаксические структуры русского языка: Строение, содержание и функции: Сб. науч. тр. – Иркутск: Иркутск. гос. ун-т, 1988. – 160 с.

263. Черемисина М. И. Сложное предложение как объект общего языкознания // Предикативность и полипредикативность: Межвуз. сб. науч. тр. – Челябинск: Изд-во ЧГПИ, 1987. – С. 5–19.
264. Чесноков П. В. Логическая фраза и предложение. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1961. – 99 с.
265. Чеснокова Л. Д. Грамматическая сочетаемость слов в простом предложении и факторы, обуславливающие ее // Сочетаемость языковых единиц: Сб. ст. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1968. – С. 5–21.
266. Чеснокова Л. Д. Классификация слов на основании их пассивной сочетаемости // Сочетаемость языковых единиц: Сб. ст. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1968. – С. 82–109.
267. Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями. – Ростов н/Д: Рост. пед. ин-т, 1973. – 104 с.
268. Чеснокова Л. Д. Современный русский язык. Анализ языковых единиц: Учебн. пособие для студ. филол. фак. пед. ун-тов и ин-тов: В 3-х частях. – М.: Просвещение, 1995. – Ч. 2. – 192 с.
269. Чиркун Г. Н. Модальные значения деепричастий // Системный анализ значимых единиц русского языка: Синтаксические структуры: Межвуз. сб.тр. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1984. – С. 52–56.
270. Чупашева О. М. Деепричастие в односоставном предложении // Рус. яз в шк. – 2000. – № 3. – С. 83–86.
271. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
272. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С. 77–93.
273. Шведова Н. Ю. Краткая русская грамматика. – М.: Рус. язык, 1989. – 639 с.

274. Шведова Н. Ю. О синтаксических потенциях формы слова // *Вопр. языкознания*. – 1971. – № 4. – С. 25–35.
275. Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // *Славянское языкознание*. – М.: Наука, 1973. – С. 458–483.
276. Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? // *Вопр. языкознания*. – 1968. – № 2. – С. 39–50.
277. Шевченко Л. Ю. та ін. Сучасна українська мова: Довідник / За ред. О. Д. Пономаріва. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
278. Шигуров В. В. Конкретно-процессный тип употребления деепричастных форм глагола несовершенного вида в условиях отрицания действия // *Науч. докл. высш. шк. Филол. науки*. – 1992. – № 2. – С. 58–70.
279. Шигуров В. В. Переходные явления в области частей речи в синхронном освещении. – Саранск: Изд-во Саранск ун-та, 1988. – 88 с.
280. Шигуров В. В. Функциональный анализ деепричастий // *Рус. яз в шк.* – 1988. – № 1. – С. 67–72.
281. Ширяев Е. Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. – М.: Наука, 1986. – 220 с.
282. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244 с.
283. Шмелева Т. В. Деепричастие на службе у модуса // *Системный анализ значимых единиц русского языка: Синтаксические структуры: Межвуз. сб. тр.* – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1984. – С. 64–70.
284. Шмелева Т. В. Пропозиция и ее репрезентации в предложении // *Вопросы русского языкознания: Проблемы теории и истории*. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 131–137.

285. Шульжук К. Ф. Формування ускладненого речення в новій українській літературній мові // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 30–37.
286. Щеулин В. В. Структура сложного предложения. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1968. – 102 с.
287. Яковлева М. В. Синтаксические функции деепричастий современного русского языка // Подчинение в полипредикативных конструкциях. – Новосибирск: Наука, 1980. – С. 115–123.
288. Яубасарова Г. Х. К проблеме валентных связей слов // Проблемы общего и русского языкознания: Сб. тр. – М.: НРПИ, 1978. – С. 113–125.